

Institut za psihologiju -
Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu

za svako dete

OBRAZOVANJE TOKOM PANDEMIJE KOVID-19 U SRBIJI: KVALITATIVNA STUDIJA

BEOGRAD, 2022

Autorski tim Instituta za psihologiju:

Aleksandar Baucal

Ana Altaras Dimitrijević

Danijela Petrović

Dragan Janković

Ivana Stepanović Ilić

Ksenija Krstić

Marina Videnović

Milana Rajić

Nataša Simić

Olja Jovanović Milanović

Zora Krnjaić (koordinatorka projekta)

Zorana Jolić Marjanović

Istraživanje je realizovano uz finansijsku pomoć UNICEF kancelarije u Beogradu i podršku Ministarstva prosvete nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije. Zahvaljujemo se dr Borisu Jokiću i timu Instituta za društvena istraživanja iz Zagreba na saradnji i pozivu da se uključimo u regionalni projekat koji su koncipirali i pokrenuli u Hrvatskoj i Sloveniji. Pored njih, autorski tim se zahvaljuje i direktorima i stručnim saradnicima u osnovnim i srednjim školama u kojima je istraživanje urađeno. Na kraju, dugujemo posebnu zahvalnost svim učenicima, njihovim roditeljima i nastavnicima, našim sagovornicima, koji su sa nama podelili svoja iskustva i omogućili prikupljanje bogatog materijala na osnovu koga je sačinjen ovaj izveštaj.

Dodatno, zahvaljujemo se i našim koleginicima i kolegama, koji su kao saradnici učestvovali u ovom projektu: Sanji Tatić Janevski, Blagici Zlatković, Milici Tošić Radev, Dejana Mutavdžin, Hani Sejfović, Jovanu Radosavljević, Ljiljani Plazinić, Neveni Sarić, Barbari Blažanin, Jovanu Mihojević i Sanji Stojiljković. Zahvaljujemo se i Anki Stojanović za prepoznatljivi logo projekta i Anđeli Karadžić za administrativnu podršku.

Sažetak

Kvalitativnu studiju „Efekti pandemije Kovid-19 na obrazovne procese i prakse u Srbiji“ realizovao je Institut za psihologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu, uz finansijsku podršku UNICEF kancelarije u Beogradu, i podršku Ministarstva prosvete Republike Srbije. Cilj studije bio je da se utvrdi kako je pandemija Kovid-19 uticala na obrazovne procese i praksu u osnovnim i srednjim školama u Srbiji, kao i koji su bili efekti ovih promena na obrazovna iskustva, dobrobit i akademske rezultate učenika različitog porekla. Specifično, nastojali smo da odgovorimo na sledeća **istraživačka pitanja**:

- ◇ Koji riziko i protektivni činioci **na nivou škole** su uticali na obrazovanje učenika iz opšte populacije i iz osetljivih grupa tokom pandemije?
- ◇ Kako se pandemija odrazila na **ulogu porodice** u obrazovanju učenika iz opšte populacije i iz osetljivih grupa tokom pandemije?
- ◇ Kako se pandemija odrazila na **vršnjačke odnose** kod učenika iz opšte populacije i iz osetljivih grupa u školskom i vanškolskom kontekstu?
- ◇ Kakvi su **efekti pandemije** na učenike iz opšte populacije i iz osetljivih grupa?

Ova studija je obuhvatila fokus grupne diskusije sa **preko 400 učenika** osnovnih i srednjih škola u Srbiji, kao i intervju sa **91 učenicom iz osetljivih grupa, njihovim roditeljima i nastavnicima**. Stoga, ova studija pruža jedinstven uvid u kvalitet i pravednost nastavnog procesa, kvalitet vršnjačkih odnosa, kao i ulogu porodice u obrazovanju tokom pandemije Kovid-19 u Srbiji.

Ključni nalazi

Škola i učenje tokom pandemije

- ◇ Činioci kvalitetnog obrazovanja u vreme pandemije, baš kao i u redovnim okolnostima, bili su **posvećenost nastavnika, odnosno njihovo stalno nastojanje** da prilagode nastavu potrebama i mogućnostima učenika, **raznovrsne savremene nastavne metode, dosledno praćenje rada i napredovanja učenika**, te davanje blagovremene povratne informacije i **fer ocenjivanje**.
- ◇ Pravednosti obrazovanja, odnosno jednakim šansama za učenike iz osetljivih društvenih grupa doprinosili su još i **individualizacija psihološke i obrazovne podrške**, kao i **tehnička podrška** (obezbeđivanje uređaja i/ili interneta i podrška u korišćenju platformi).
- ◇ Kod mlađih učenika i učenika iz osetljivih grupa **saradnja roditelja i škole** pokazala se kao važan činiac uspešnog učenja u periodu pandemije.
- ◇ Korišćenje **jedinstvenog sistema za upravljanje učenjem**, kao i **realizacija sinhrona nastave** u periodu onlajn i kombinovane nastave pokazale su se kao prakse koje su olakšavale organizaciju učenja i doprinosile boljem razumevanju gradiva.
- ◇ U odnosu na osnovne škole i gimnazije, u srednjim stručnim školama ređe su bile zabeležene pozitivne prakse korišćenja sistema za upravljanje učenjem i sinhrona nastave, a **češće izazovi sa praćenjem rada učenika i ocenjivanjem**.

- ◇ Nalazi ukazuju da **potencijali vršnjačke podrške** nisu u dovoljnoj meri iskorišćeni u obrazovanju tokom pandemije, posebno u slučaju učenika iz osetljivih grupa.
- ◇ I učenici i nastavnici su se složili da su **epidemiološke mere**, posebno nošenje maski i održavanje fizičke distance otežavale su koncentraciju i učenje učenika, budući da je učenicima bilo teško da razumeju nastavnike dok predaju i da je bio onemogućen rad u parovima i malim grupama, kao i uspešno realizovanje časova muzičkog i fizičkog vaspitanja.
- ◇ U situaciji kada su neki nastavnici osećali da su pod velikim pritiskom, kao da su dostupni učenicima i roditeljima “24 časa dnevno”, a da nemaju dovoljno profesionalne, tehničke i psihološke podrške od strane nadređenih, ono što olakšavalo prevazilaženje izazova i realizaciju kvalitetne nastave bila je **međusobna podrška zaposlenih** u školi.

Vršnjački odnosi tokom pandemije

- ◇ Po mišljenju svih ispitanika u ovom istraživanju društveni život učenika trpeo je pre svega negativne uticaje pandemije, pri čemu je bio više pogođen u školskom nego u vanškolskom kontekstu. Pozitivna iskustva češće su bila povezana sa kontekstom van škole.
- ◇ Učenici su kao najizrazitija negativna iskustva u školskim kontekstom istakli **prekid kontakta sa školskim drugovima tokom karantina, ili njegovo ograničavanje merama u školi** (fizička distanca i podela odeljenja u grupe), kao i **izostanak socijalnih događaja u školi** (ekskurzije, školske svečanosti itd.). Pozitivna iskustva su prvenstveno vezana za povratak u školu i **radovanje ponovnom susretu sa školskim drugovima**.
- ◇ **Podela u grupe pri kombinovanom modelu nastave imala je brojne negativne efekte** (razdvajanje najboljih drugova, redukovanje kontakta, animozitet među grupama), a **najviše je pogodila učenike prvog razreda osnovne i još intenzivnije učenike prvog razreda srednje škole**.
- ◇ U vanškolskom kontekstu učenicima su **nedostajali izlasci i različiti socijalni događaji**, a pomijali su i da **su izgubili naviku druženja**. Pozitivna iskustva pretežno su se odnosila na druženje sa vršnjacima uprkos merama protiv pandemije i u manjoj meri na komunikaciju putem društvenih mreža .
- ◇ **Učenici iz osetljivih grupa primećuju iste negativne uticaje pandemije kao učenici opšte populacije**. Njihov socijalni status u odeljenju je lošiji u odnosu na učenike opšte populacije, pa stoga oni ili njihovi roditelji nešto češće izveštavaju da pandemija nije posebno uticala na odnose s vršnjacima. **Pandemijom su izrazitije pogođeni učenici iz porodica sa niskim primanjima u odnosu na učenike sa teškoćama u razvoju**.

Uloga porodice u obrazovanju učenika tokom pandemije

- ◇ Tokom trajanja pandemije, u većini porodica roditeljsko učešće u obrazovanju dece se značajno povećalo.

- ◇ Učenci iz opšte populacije su kao naročito izražene istakli uloge roditelja u pružanju podrške u učenju, posredovanju u interakciji učenik-nastavnik, praćenju aktivnosti vezanih za obrazovanje i pružanju emocionalne podrške. Stepen angažovanja u svakoj od ovih uloga **značajno se razlikovao u zavisnosti od uzrasta** učenika.
- ◇ Roditelji učenika iz osetljivih grupa prepoznaju da su tokom pandemije **najviše bili uključeni u pružanje podrške deci u savladavanju gradiva**. Ipak, pregled roditeljskih uloga u obrazovanju tokom pandemije ukazuje na neke specifičnosti porodica učenika iz osetljivih grupa. U porodicama učenika niskog SESa, roditelji su **češće imali ulogu u obezbeđivanju pristupa obrazovanju** kroz osiguravanje tehničkih preduslova za praćenje nastave na daljinu, dok su roditelji učenika sa teškoćama u učenju **češće isticali svoj pojačan angažman u podržavanju učenja i posredovanju komunikacije između učenika i nastavnika**. Bitno je istaći da su u poređenju sa roditeljima učenika niskog SESa, roditelji učenika sa teškoćama u učenju **češće imali ulogu u organizaciji vanškolskih aktivnosti/podrške**, kao što su poseta logopedu ili fizijatru. Istovremeno, roditelji ove grupe učenika navodili su da su **češće bili uključeni u odabir i prioritiziranja velikog broja zahteva** od strane škole. Potrebno je istaći i da značajan broj roditelja učenika sa teškoćama u učenju opisuje da su **i pre pandemije bili izuzetno uključeni u obrazovanje** svoje dece, što može ukazivati na pojačan rizik od emocionalnog sagorevanja.
- ◇ U porodicama učenika niskog SESa, očekivano su češće prisutni riziko faktori koji se odnose na socio-ekonomski status, kakvi su **prostorni i tehnički uslovi za praćenje nastave na daljinu, nestabilnost radnog angažmana** ili pak **intenzivan radni angažman**, kao i **znanja i veštine roditelja** koje bi im omogućile da podrže dete u učenju. Stoga, pristup obrazovanju, kakvo je dostupno i vršnjacima, je u značajnoj meri zavisio od resursa same porodice tokom nastave na daljinu. S druge strane, roditelji učenika niskog SESa su **u manjoj meri govorili o protektivnim faktorima**, najčešće navodeći da je pandemija **kreirala više prilika za zajedničko provođenje vremena i dovela do zbližavanja članova porodice**.
- ◇ Porodice učenika sa teškoćama u učenju koje su učestvovala u istraživanju se značajno razlikuju u pogledu vrste i nivoa dodatne podrške koja je potrebna detetu, resursa unutar i izvan porodice, kao i kvaliteta saradnje sa školom. Roditelji učenika sa teškoćama u učenju su kao faktore koji su im omogućavali da podrže učenje svog deteta tokom pandemije najčešće isticali **fleksibilnost radnog angažmana**, ali i **postojanje sistema podrške unutar porodice**, kroz raspodelu obaveza između partnera i siblinga, **te izvan porodice**, kroz angažovanje članova šire porodice, prijatelja ili profesionalaca. Istovremeno, **rigidan radni angažman ili nepostojanje mogućnosti za zaposlenje** zbog brige o detetu, su prepoznati kao rizični faktori, zajedno sa **neadekvatnom raspodelom obaveza unutar porodice**, koja često rezultira osećajem umora i iscrpljenosti jednog člana porodice.

Efekte pandemije na učenike i nastavnike

- ◇ Kada je reč o efektima školovanja tokom pandemije na učenike, učenici su najčešće prepoznavali **negativan uticaj pandemije na školska znanja i kompetencije**, a zatim i na **radne navike i motivaciju za školsko učenje**.

- ◇ I među učenicima iz opšte populacije i među učenicima iz osetljivih grupa dominira viđenje **negativnog uticaja pandemije na njihovo mentalno zdravlje**, pri čemu učenici najčešće opisuju povlačenje iz socijalnih odnosa, pojačan osećaj anksioznosti i/ili depresivna osećanja koja su se pojavila u ovom periodu. Uprkos tome, izuzetno mali broj učenika navodi da je potražio psihološku pomoć. Istovremeno, deo učenika iz opšte populacije, opaža da je pandemija imala pozitivan uticaj na njihovo mentalno zdravlje, kroz obezbeđivanje dodatnog vremena za preispitivanje ili pak kroz građenje slike o sebi kao o rezilijentnoj osobi.
- ◇ Učenici koji imaju teškoća u učenju često su, kada su kapaciteti i resursi roditelja to dozvoljavali, dobijali **dodatnu obrazovnu i psihološku podršku, kako kod kuće, tako i u školi**, te se pandemija nije u tolikoj meri odrazila na njihova znanja, radne navike i postignuća. Sa druge strane, deluje da su učenici iz porodica niskog socioekonomskog statusa bili nedovoljno prepoznati kao grupa kojoj je potrebno više od tehničke podrške, te je **pandemija značajno uticala na pad u znanju, motivaciji i postignuću**.
- ◇ U odnosu na učenike osnovnih škola i gimnazija, kod **učenika iz srednjih stručnih škola zabeleženi su najnegativniji efekti po radne navike i motivaciju**, ali da oni nisu bili praćeni smanjenjem ocena, niti pogoršanjem odnosa prema školi i daljem obrazovanju. Deluje da je obrazovanje tokom pandemije kod nekih srednjoškolaca iz opšte populacije dovelo do toga da oni bolje spoznaju svoje talente i interesovanja i da unaprede vannastavne veštine.
- ◇ Nastavnici su se tokom pandemije **često osećali iscrpljeno** usled većeg angažovanja oko pripreme i organizacije nastave i “brisanja” granica između privatnog i profesionalnog, ali su **unapredili digitalne kompetencije i inovirali svoju nastavu**.

Nalazi ovog sveobuhvatnog istraživanja predstavljaju oslonac za planiranje mera za kompenzovanje negativnih posledica obrazovanja tokom pandemije u Srbiji, ali i mera kojima se pozitivni efekti pandemije mogu učiniti održivim. Istovremeno, nalazi istraživanja pružaju uvid u protektivne i riziko faktore za učenje i razvoj učenika tokom pandemije, što je polazište za aktivnosti usmerene na unapređivanje otpornosti obrazovnog sistema Republike Srbije u nekim narednim kriznim situacijama. S obzirom na raznovrsnost iskustava različitih učesnika obrazovnog procesa, neophodno je da promišljanje o iskustvima tokom pandemije, učenje iz prethodnog iskustva i razvijanje vizije obrazovanja u periodu koji je pred nama bude deo šireg dijaloga koji uključuje sve članove školske zajednice, istraživačku zajednicu i donosiocje politika u oblasti obrazovanja.

SADRŽAJ:

UVOD	1
Metodološki okvir studije	3
<i>Uzorak</i>	3
<i>Instrumenti</i>	5
<i>Procedura istraživanja</i>	6
<i>Analiza podataka</i>	6
REZULTATI	8
ŠKOLSKI KONTEKST	9
<i>RIZIKO FAKTORI: Perspektiva učenika iz opšte populacije i nastavnika</i>	10
Riziko faktori iz ugla učenika: provera uloge sociodemografskih karakteristika	15
<i>PROTEKTIVNI FAKTORI: Perspektiva učenika iz opšte populacije i nastavnika</i>	16
Protektivni faktori iz ugla učenika: Provera uloge sociodemografskih karakteristika	19
<i>EFEKTI: Perspektiva učenika iz opšte populacije i nastavnika</i>	20
Efekti iz ugla učenika: Provera uloge sociodemografskih karakteristika	24
Odnos školskih faktora i efekata po učenike iz opšte populacije	25
<i>RIZIKO FAKTORI: Perspektiva učenika iz osetljivih grupa</i>	27
<i>PROTEKTIVNI FAKTORI: Perspektiva učenika iz osetljivih grupa</i>	29
<i>EFEKTI: Perspektiva učenika iz osetljivih grupa, njihovih roditelja i nastavnika</i>	31
<i>ŠKOLSKI KONTEKST: ključni nalazi i preporuke</i>	35
PORODIČNI KONTEKST	38
<i>ULOGA RODITELJA u obrazovanju učenika tokom pandemije kovid-19</i>	39
<i>Činioci na nivou porodičnog sistema značajni za obrazovanje učenika tokom pandemije Kovid-19</i>	41
<i>ULOGA PORODICE: Perspektiva učenika iz opšte populacije</i>	44
<i>ULOGA PORODICE u obrazovanju učenika niskog socio-ekonomskog statusa tokom pandemije: Perspektiva učenika, roditelja i nastavnika</i>	49
<i>ULOGA PORODICE u obrazovanju učenika sa teškoćama u učenju tokom pandemije: Perspektiva učenika, roditelja i nastavnika</i>	57
<i>PORODIČNI KONTEKST: ključni nalazi i preporuke</i>	66
MENTALNO ZDRAVLJE UČENIKA TOKOM PANDEMIJE	74
<i>MENTALNO ZDRAVLJE: ključni nalazi i preporuke</i>	77
VRŠNJAČKI KONTEKST	78
<i>Uticaji pandemije na vršnjačke odnose u okviru opšte populacije učenika: Perspektiva učenika</i>	80
<i>Uticaji pandemije na vršnjačke odnose u okviru opšte populacije učenika: Perspektiva nastavnika</i>	92
<i>Uticaji pandemije na vršnjačke odnose učenika iz osetljivih grupa: Perspektiva učenika</i>	97
<i>Uticaji pandemije na vršnjačke odnose učenika iz osetljivih grupa: Perspektiva roditelja</i>	103
<i>Uticaji pandemije na vršnjačke odnose učenika iz osetljivih grupa: Perspektiva nastavnika</i>	109

<i>VRŠNJAČKII KONTEKST: ključni nalazi i preporuke.....</i>	<i>113</i>
ZAKLJUČCI I PREPORUKE.....	117
<i>Podrška oporavku obrazovnog sistema u post-pandemijskom periodu.....</i>	<i>117</i>
<i>Podrška rezilijentnosti obrazovnog sistema.....</i>	<i>119</i>
Literatura.....	121
Prilog 1: Spisak škola u kojima je realizovano istraživanje.....	123
Prilog 2: Vodiči za intervju i fokus grupne diskusije.....	124

Lista tabela, šema i grafikona

Tabele:

Tabela 1: Broj osnovnih i srednjih škola u uzorku, po regionima Srbije	4
Tabela 2: Broj realizovanih fokus grupa i intervju sa učenicima sa teškoćama u učenju i niskog SESa u osnovnim i srednjim školama	5
Tabela 3: Uloge roditelja u obrazovanju učenika tokom pandemije Kovid-19.	40
Tabela 4: Faktori na nivou porodičnog sistema koji su imali uticaj na učenje i razvj dece tokom pandemije.	42

Šeme:

Šema 1: Riziko faktori u školskom kontekstu – perspektiva učenika iz opšte populacije	10
Šema 2: Protektivni faktori u školskom kontekstu – perspektiva učenika iz opšte populacije	16
Šema 3: Efekti po školu, nastavnike, odnos učenik-nastavnik i učenike u školskom kontekstu	20
Šema 4: Prikaz faktora na nivou porodice koji su opaženi kao protektivni ili riziko za obrazovanje učenika tokom pandemije.	41
Šema 5: Uticaji pandemije na odnose učenika sa vršnjacima – kategorije odgovora	78

Grafikoni:

Grafikon 1: Zastupljenost riziko faktora u odgovorima učenika u fokus grupama (procenat fokus grupa u kojima je bio prisutan kod)	13
Grafikon 2: Zastupljenost riziko faktora u odgovorima nastavnika u vezi sa učenicima iz opšte populacije (procenat intervju u kojima je bio prisutan kod)	15
Grafikon 3: Zastupljenost protektivnih faktora u odgovorima učenika iz opšte populacije (procenat fokus grupa u kojima je bio prisutan kod)	17
Grafikon 4: Zastupljenost protektivnih faktora u odgovorima nastavnika u vezi sa učenicima iz opšte populacije (procenat intervju u kojima je bio prisutan kod)	18
Grafikon 5: Zastupljenost efekata iz perspektive učenika iz opšte populacije (procenat fokus grupa u kojima je bio prisutan kod)	21
Grafikon 6: Zastupljenost efekata iz perspektive nastavnika (frekvencija intervju u kojima je bio prisutan kod)	23
Grafikon 7: Zastupljenost riziko faktora u odgovorima učenika iz osetljivih grupa, njihovih roditelja/staratelja i nastavnika (procenat intervju u kojima je bio prisutan kod)	27
Grafikon 8: Zastupljenost protektivnih faktora u odgovorima učenika iz osetljivih grupa, njihovih roditelja/staratelja i nastavnika (procenat intervju u kojima je bio prisutan kod)	29
Grafikon 9: Zastupljenost kodova (procenat dokumenata sa kodom) efekata na učenike sa teškoćama u učenju iz ugla učenika, roditelja i nastavnika	32
Grafikon 10: Zastupljenost kodova (procenat dokumenata sa kodom) efekata na učenike niskog SES-a iz ugla učenika, roditelja i nastavnika	33
Grafikon 11: Zastupljenost roditeljskih uloga u obrazovanju učenika tokom pandemije: perspektiva učenika iz opšte populacije.	44
Grafikon 12: Zastupljenost roditeljskih uloga u obrazovanju učenika u različitim ciklusima obrazovanja: perspektiva učenika iz opšte populacije.	45
Grafikon 13: Procenat FGD u kojima učenici navode protektivne i riziko faktore u porodičnom funkcionisanju koji se mogu odraziti na obrazovanje: perspektiva učenika iz opšte populacije.	47
Grafikon 14: Zastupljenost roditeljskih uloga u obrazovanju učenika niskog SES-a tokom pandemije: perspektiva učenika.	49

<i>Grafikon 15: Promena u stepenu uključenosti roditelja u obrazovanje učenika niskog SES-a tokom pandemije: perspektiva učenika.</i>	51
<i>Grafikon 16: Promena u stepenu uključenosti roditelja učenika niskog SES-a kroz različite uloge: perspektiva roditelja.</i>	51
<i>Grafikon 17: Zastupljenost roditeljskih uloga u obrazovanju učenika niskog SES-a tokom pandemije: perspektiva roditelja.</i>	52
<i>Grafikon 18: Promena u stepenu uključenosti roditelja učenika niskog SES-a kroz različite uloge: perspektiva roditelja.</i>	53
<i>Grafikon 19: Roditeljske uloge i uključenost u obrazovanje učenika niskog SES-a: perspektiva nastavnika, roditelja, učenika.</i>	54
<i>Grafikon 20: Zastupljenost riziko i protektivnih faktora na nivou porodice učenika niskog SESa: roditeljska perspektiva.</i>	56
<i>Grafikon 21: Zastupljenost roditeljskih uloga u obrazovanju učenika sa teškoćama u učenju tokom pandemije: perspektiva učenika.</i>	57
<i>Grafikon 22: Promena u stepenu uključenosti roditelja u obrazovanje učenika sa teškoćama u učenju tokom pandemije: perspektiva učenika.</i>	59
<i>Grafikon 23: Zastupljenost roditeljskih uloga u obrazovanju učenika sa teškoćama u učenju tokom pandemije: perspektiva roditelja.</i>	60
<i>Grafikon 24: Promena u stepenu uključenosti roditelja u obrazovanje učenika sa teškoćama u učenju tokom pandemije: perspektiva roditelja.</i>	61
<i>Grafikon 25: Promena u stepenu uključenosti roditelja učenika sa teškoćama u učenju kroz različite uloge: perspektiva roditelja.</i>	62
<i>Grafikon 26: Roditeljske uloge i uključenost u obrazovanje učenika sa teškoćama u učenju: perspektiva nastavnika, roditelja, učenika.</i>	63
<i>Grafikon 27: Zastupljenost riziko i protektivnih faktora na nivou porodice učenika sa teškoćama u učenju: roditeljska perspektiva.</i>	66
<i>Grafikon 28: Percepcija uticaja pandemije na mentalno zdravlje učenika: perspektiva učenika iz opšte populacije.</i>	75
<i>Grafikon 29: Percepcija uticaja pandemije na mentalno zdravlje učenika: perspektiva učenika iz osetljivih grupa.</i>	76
<i>Grafikon 30: Percepcije učenika iz opšte populacije o valenci uticaja pandemije na vršnjačke odnose</i>	80
<i>Grafikon 31: Perspektiva učenika opšte populacije o negativnim uticajima pandemije u školskom kontekstu (procenat kodiranih dokumenata)</i>	81
<i>Grafikon 32: Perspektiva učenika opšte populacije o negativnim uticajima pandemije u vanškolskom kontekstu (procenat kodiranih dokumenata)</i>	84
<i>Grafikon 33: Perspektiva učenika opšte populacije o pozitivnim uticajima pandemije u školskom kontekstu (procenat kodiranih dokumenata)</i>	87
<i>Grafikon 34: Perspektiva učenika opšte populacije o pozitivnim uticajima pandemije u vanškolskom kontekstu (procenat kodiranih dokumenata)</i>	89
<i>Grafikon 35: Perspektiva učenika opšte populacije o neutralnim uticajima pandemije u vanškolskom kontekstu (procenat kodiranih dokumenata)</i>	91
<i>Grafikon 36: Percepcije nastavnika o valenci uticaja pandemije na vršnjačke odnose u opštoj populaciji</i>	92
<i>Grafikon 37: Perspektiva nastavnika o negativnim uticajima pandemije u školskom kontekstu na učenike opšte populacije (procenat kodiranih dokumenata)</i>	93
<i>Grafikon 38: Perspektiva nastavnika o negativnim uticajima pandemije u vanškolskom kontekstu na učenike opšte populacije (procenat kodiranih dokumenata)</i>	94
<i>Grafikon 39: Perspektiva nastavnika o pozitivnim uticajima pandemije u školskom kontekstu na učenike opšte populacije (procenat kodiranih dokumenata)</i>	95

<i>Grafikon 40: Percepcije učenika iz osetljivih grupa o valenci uticaja pandemije na vršnjačke odnose: procenat kodiranih odgovora</i>	<i>97</i>
<i>Grafikon 41: Perspektiva učenika iz osetljivih grupa o negativnim uticaji pandemije u školskom kontekstu (procenat kodiranih dokumenata)</i>	<i>98</i>
<i>Grafikon 42: Perspektiva učenika iz osetljivih grupa o negativnim uticaji pandemije u vanškolskom kontekstu (procenat kodiranih dokumenata)</i>	<i>101</i>
<i>Grafikon 43: Percepcije roditelja učenika osteljivih grupa o valenci uticaja pandemije na vršnjačke odnose: procenat kodiranih odgovora</i>	<i>103</i>
<i>Grafikon 44: Perspektiva roditelja učenika iz osetljivih grupa o negativni uticaji pandemije u školskom kontekstu na njihovu decu (procenat kodiranih dokumenata)</i>	<i>104</i>
<i>Grafikon 45: Perspektiva roditelja učenika iz osetljivih grupa o negativni uticaji pandemije u vanškolskom kontekstu na njihovu decu (procenat kodiranih dokumenata)</i>	<i>106</i>
<i>Grafikon 46: Percepcije nastavnika o valenci uticaja pandemije na učenika iz osteljivih grupa</i>	<i>109</i>
<i>Grafikon 47: Perspektiva nastavnika o negativnim uticajima pandemije na učenike iz osetljivih grupa u školskom kontekstu (procenat kodiranih dokumenata)</i>	<i>110</i>
<i>Grafikon 48: Percepcija nastavnika o pozitivnim uticajima pandemije na učenike iz osetljivih grupa u školskom kontekstu (procenat kodiranih dokumenata)</i>	<i>112</i>

UVOD

Pandemija Kovid-19, koju je Svetska Zdravstvena Organizacija proglasila u martu 2020. godine (SZO, 2020) i restriktivne mere uvedene radi sprečavanja širenja zaraze značajno su uticale na obrazovni proces, iskustva i ishode obrazovanja, kao i na privatni život i dobrobit učenika, njihovih porodica i svih zaposlenih u obrazovanju. Mere zaštite su na početku bile veoma restriktivne, što je dovelo i do promena u obrazovnom sistemu. Sa uvođenjem, vanrednog stanja zatvorene su sve obrazovne ustanove, a obrazovanje je realizovano na daljinu: onlajn nastava počela je 17. marta za osnovne, odnosno, 23. marta za srednje škole. Do kraja te školske godine, emitovana je TV nastava za učenike osnovnih i srednjih škola na javnom servisu. TV nastava je prvenstveno imala za cilj da obezbedi kontinuitet obrazovanja tokom vanrednog stanja, ali istovremeno da omogući pristup obrazovanju učenicima iz najsiromašnijih porodica. U aprilu 2020. uspostavljena je i nacionalna onlajn platforma koja je pored snimaka TV nastave uključivala i interaktivne testove, kao podršku učenju posredstvom TV nastave. Kako bi podržale učenike i proces učenja, škole su ubrzo započele korišćenje sistema za upravljanje učenjem (*learning management system; LMS* - najčešće Google Classroom). U slučaju učenika koji nemaju pristup onlajn nastavi ili pristup TV nastavi, škole su bile u obavezi da im obezbede materijale za učenje u štampanom formatu.

Naredna školska 2020/21. godina u Republici Srbiji započela je primenom hibridnog modela nastave. Na osnovu stručnih uputstava za organizaciju i realizaciju obrazovno-vaspitnog rada u osnovnim i srednjim školama, Pedagoški kolegijum škole donosio je odluku o modelu rada koji će se primenjivati u školi, uzimajući u obzir epidemiološku situaciju kao i prostorne uslove u školi. Niži razredi osnovnih škola su dominantno nastavili sa neposrednom realizacijom nastave, dok su viši razredi osnovnih, kao i srednje škole mogle da biraju između osnovnog (neposredna nastave, grupe od 15 učenika, čas 30 minuta) i kombinovanog modela nastave (grupe do 15 učenika, nazimenično kombinovanje neposredne i onlajn nastave, čas 30 minuta).

Od 1. septembra 2021. godine najveći broj škola je započeo rad u neposrednom okruženju, po "semafor modelu" - u kome se modalitet nastave (neposredno - hibridno - na daljinu) određivao na nivou opštine i škole, a u skladu sa lokalnom epidemiološkom situacijom. Nakon dužih ili kraćih perioda kombinovane ili nastave na daljinu, u aprilu 2022. godine sve škole se vraćaju u neposrednu nastavu.

Iako prekidanje školovanja usled društvene krize nije nepoznato u našoj sredini (sličnu situaciju imali smo 1999. godine, s potpunom obustavom nastave u periodu od marta do juna (Plut & Krnjaić, 2004), drastično izmenjeni uslovi života, i posebno školovanja dece i mladih, nametnuli su potrebu za praćenjem efekata takvih promena u obrazovnom procesu i praksama. U veoma kratkom periodu, u svetu i kod nas, sprovedene su brojne studije koje su se bavile iskustvima različitih učesnika obrazovnog procesa - učenicima i njihovim iskustvom učenja na daljinu (Ristić Dedić, & Jokić, 2021; Stančić & Senić Ružić, 2021; Vasojević, Kirin, & Vučetić, 2021), kao i perspektivom i iskustvima nastavnika i roditelja u vreme pandemije (Džamonja, 2021; ZUOV, 2021; Spasenović, 2021), s vrlo značajnim nalazima i implikacijama (na primer, nalazi istraživanja sprovedenog u Hrvatskoj tokom 2021. godine imali su značajne implikacije za obrazovnu prasku i obrazovne politike u toj zemlji). Međutim, u našoj sredini i

dalju nedostaju podaci o obrazovnim iskustvima i doživljajima učenika iz osetljivih grupa za koje možemo očekivati da su posebno pogođeni izmenjenim načinom obrazovanja u vreme pandemije.

Kako bi odgovorio na tu potrebu, Institut za psihologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu uz podršku Ministarstva prosvete Republike Srbije i (finansijsku podršku) UNICEF kancelarije u Beogradu, sproveo je istraživanje pod nazivom „Efekti pandemije Kovid-19 na obrazovne procese i prakse u Republici Srbiji: Kvalitativna studija“. Istraživanje je osmišljeno u saradnji Instituta za psihologiju sa Institutom za društvena istraživanja iz Zagreba i Pedagoškim fakultetom Univerziteta u Ljubljani u okviru regionalnog projekta praćenja efekata pandemije na obrazovne prakse u Hrvatskoj, Sloveniji i Srbiji.

Projekat ima za cilj da identifikuje na koji način je pandemija Kovid-19 izmenila obrazovne procese i praksu u osnovnim i srednjim školama u Srbiji, kao i kakvi su efekti tih promena na obrazovna iskustva, dobrobit i akademske ishode učenika. Pored razumevanja efekata obrazovnih promena usled pandemije u opštoj populaciji učenika, specifičan fokus ove studije je na razumevanju na koji način su pandemijom i izmenjenim obrazovnim procesom pogođene osetljive grupe učenika.

Istraživanje koje je ministarstvo odgovorno za prosvetu realizovalo u partnerstvu sa UNICEF-om sa 95% osnovnih i srednjih škola aprila 2020. godine, dakle tokom vanrednog stanja, pokazalo je da je oko 93% učenika osnovnih škola i oko 96% srednjoškolaca bilo obuhvaćeno obrazovanjem na daljinu. Među decom iz osetljivih društvenih grupa bilo je izazova sa praćenjem TV nastave i sa dostupnošću uređaja i interneta za praćenje onlajn nastave. Tako je istraživanje pokazalo da oko 17% učenika romske nacionalnosti nije bilo uključeno u nastavu na daljinu na osnovnoškolskom nivou, a njih 9% na srednjoškolskom nivou. Učenici sa smetnjama u razvoju i učenici migranti takođe su u manjoj meri bili uključeni u nastavu nego učenici iz opšte populacije (UNICEF, 2020a). U istraživanju ZVKOV-a, sprovedenom na jesen 2020. kao glavni razlozi za isključenost iz nastave na daljinu istakli su se neposedovanje uređaja i interneta. Nastavnici su još ukazivali i na nedovoljno razvijene digitalne kompetencije učenika i njihovih roditelja, a nastavnici i roditelji su saopštavali i o sniženoj motivaciji učenika (UNICEF, 2020b; ZVKOV, 2021). Sa druge strane, učenici su ukazivali na visoka očekivanja i zahteve nastavnika, kao i na stresnu i zbunjujuću komunikaciju sa njima kao prepreke adekvatnoj uključenosti u nastavu (UNICEF, 2020c).

Na početku pandemije mali broj nastavnika je organizovao predavanja/konsultacije u realnom vremenu, dok je u oktobru 2020. godine, 15% srednjoškolaca, obrazovanih u tom trenutku kroz kombinovani model školovanja, saopštavalo da su nastavnici organizovali sveobuhvatan model nastave (slali materijale i organizovali sinhronu nastavu). Nalazi istraživanja u kojem su učestvovali nastavnici beogradskih srednjih škola pokazuju da skoro tri četvrtine nastavnika nije realizovalo sve što su planirali u školskoj 2019/20, a 87% ih je izjavilo da su morali da smanje kriterijume ocenjivanja. (Forum beogradskih gimnazija, 2021). Istraživanje sa mladima koje je UNICEF sproveo u aprilu i maju 2020. godine, pokazalo je da se 44% osnovaca oslanjalo na podršku roditelja i 24% - na podršku vršnjaka, dok su se srednjoškolci uglavnom oslanjali na podršku vršnjaka (UNICEF, 2020c).

Kada je reč o nastavnicima, oni su isticali značajno povećanje obima posla tokom nastave na daljinu (ZVKOV, 2021), a istraživanje urađeno nekoliko meseci kasnije, u vreme kombinovane nastave pokazalo je da se 88% nastavnika osećalo preopterećeno (Forum beogradskih gimnazija, 2021). Kada se uporede nalazi sa početka pandemije i iz jeseni 2020, može se primetiti da su nastavnici značajno unapredili svoje digitalne kompetencije (ZVKOV, 2021). I druga istraživanja su potvrdila visoku stopu stresa i sindroma izgaranja kod nastavnika, ali i unapređene nastavničke kompetencije i prakse (Beara et al., 2021; Mičić et al., 2021).

Više istraživanja je pokazalo da se učenicima u onlajn nastavi dopalo to što su imali više slobodnog vremena (UNICEF, 2020c; ref), ali je dobijeno i to da se kvalitet onlajn nastave ocenjivao kao nepovoljniji nego kvalitet redovne nastave (UNICEF, 2020c). Nalazi većine istraživanja koji su se oslonili na učeničku percepciju uticaja pandemije konvergiraju ka nalazu da je došlo do pada u znanju (Forum beogradskih gimnazija, 2021; UNICEF, 2020c). Slično, skoro polovina mladih od 15 do 30 godina izjavilo je da će onlajn obrazovanje negativno uticati na njihovo ukupno obrazovanje (KOMS, 2020). I negativni efekti pandemije na mentalno zdravlje u više navrata su potvrđeni (KOMS, 2020; UNICEF, 2020b, ref). Iako je postojala veća potreba, procene su da je oko 6% porodica dobilo psihosocijalnu podršku od osoblja osnovne škole, te da je ovakvu podršku dobila oko četvrtine svih romskih porodica i porodica sa decom sa smetnjama u razvoju (UNICEF, 2020a).

Metodološki okvir studije

Istraživanje je osmišljeno i organizovano po transverzalnemu nacrtu, primenom kvalitativne metodologije, s ciljem sticanja dubljeg razumevanja prirode i intenziteta promena koje su se u obrazovnom procesu desile kao rezultat uvođenja preventivnih epidemioloških mera, kao i efekata tih promena na obrazovna iskustva učenika, posebno učenika iz osetljivih grupa. Kako bi se ispunili ovi ciljevi, istraživanje je sprovedeno kroz fokus grupne diskusije (FGD) sa učenicima iz opšte populacije, i intervju sa učenicima iz osetljivih grupa, njihovim roditeljima i nastavnicima. Primenom metode triangulacija podataka, obezbeđeno je da se iste teme obrade iz perspektive učenika, roditelja i nastavnika, kako bi se stekli bolji uvidi i potpunije razumevanje specifičnosti obrazovnih iskustava učenika iz osetljivih grupa. Istraživanje je bilo fokusirano na učenike koji se školuju po individualizovanom programu ili individualnom obrazovnom planu (IOP), učenike iz porodica niskog socio-ekonomskog statusa (SES) i darovite učenike¹. Detaljniji opis uzorka i primenjene metodologije, dat je u nastavku.

Uzorak

Polazeći od distribucije škola po regionima, napravljen je reprezentativan, stratifikovani uzorak osnovnih i srednjih škola, vodeći računa o proporcionalnoj zastupljenosti gimnazija i srednjih stručnih škola. Broj škola u okviru svakog regiona (region Beograda, region Vojvodine, Šumadija i Zapadna Srbija i region Južne i Istočne Srbije) određen je na osnovu gustine naseljenosti i razvijenosti mreže škola u regionu. U okviru svakog regiona osnovne i srednje

¹ U ovom istraživanju neće biti prikazani nalazi o darovitim učenicima, već će fokus biti na opštoj populaciji i učenicima niskog SESa i učenicima sa teškoćama u učenju.

škole su odabrane tako da se zadovolji princip maksimalne varijacije, odnosno obezbedi što veća raznovrsnost škola s obzirom na veličinu mesta, tip srednjih škola, kao i socio-ekonomske karakteristike učenika koji pohađaju školu. Uz podršku Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja i školskih uprava, poziv za učešće u istraživanje je poslat odabranom uzorku osnovnih i srednjih škola. Ukoliko škole nisu bile u mogućnosti da se uključe u istraživanje, uključivane su rezervne škole, po istim kriterijumima. Konačan uzorak je činilo 20 osnovnih i 17 srednjih škola. Pregled broja i rasporeda škola koje su učestvovala u istraživanju dat je u *Tabeli 1*, a spisak škola u Prilogu 1.

Tabela 1: Broj osnovnih i srednjih škola u uzorku, po regionima Srbije

	osnovne škole	srednje škole		ukupno
		srednje stručne	gimnazije	
<i>Beogradski region</i>	5	3	2	10
<i>Vojvodina</i>	5	1	4	10
<i>Šumadija i Zapadna Srbija</i>	6	3	1	10
<i>Južna i Istočna Srbija</i>	4	2	1	7
<i>Ukupno</i>	20	9	8	37

Prema nacrtu istraživanja, plan je bio da se u svakoj školi sprovedu fokus grupne diskusije sa učenicima iz opšte populacije, i po dva ili tri intervjua sa trijadama učenik-roditelj-nastavnik. Izbor konkretnih učenika, kontaktiranje i obezbeđivanje saglasnosti za učešće u istraživanju, realizovano je uz pomoć stručnih saradnika u školama.

U fokus grupnim diskusijama učestvovalo je između 4 i 10 učenika i učenica, različitog školskog uspeha, a jedini kriterijum izbora bila je saradljivost i zainteresovanost za učešće. U osnovnim školama rađene su po dve FG - jedna sa učenicima IV, i jedna sa učenicima VII i VIII razreda, dok je u srednjim školama rađena jedna FG sa učenicima III i IV razreda.

Za intervjue, kriterijumi za izbor učenika iz osetljivih grupa definisani su unapred, nacrtom istraživanja, a konačna struktura uzorka određena je dostupnošću određenih kategorija učenika u odabranim školama, kao i saglasnošću učenika i roditelja da u istraživanju učestvuju. Istraživanjem su obuhvaćene tri grupe učenika:

a) učenici za koje se primenjuju mere individualizacije, ili koji se obrazuju prema IOPu1, ili učenici kojima je potrebna dodatna podrška u ovladavanju čitanjem, pisanjem, matematičkim operacijama, ili uspostavljanju konstruktivnih socijalnih odnosa - u daljem tekstu *učenici sa teškoćama u učenju*

b) učenici iz porodica niskog socio-ekonomskog statusa - u daljem tekstu *učenici niskog SESa*

c) učenici koji na osnovu svojih izuzetnih sposobnosti u bar jednoj oblasti (predmetu) imaju potrebu za ubrzanim i obogaćenim načinom rada, to jest: učenici za koje je izrađen IOP3 ili sa kojima bar jedan nastavnik radi po individualizovanom, obogaćenom programu (čak i ako to nije formalizovano kao IOP3) odnosno učenici koji prema proceni i saznanjima stručnih saradnika pokazuju izuzetne sposobnosti/postignuća u jednom ili više područja (npr. uključeni su u dodatne vananstavne ili vanškolske aktivnosti i specijalizovane programe, učestvuju i osvajaju nagrade na takmičenjima, imali su natprosečne rezultate na testiranju sposobnosti i sl.) - nisu prikazani u ovom izveštaju.

Za svakog učenika za koga je dobijena saglasnost za učešće u intervjuu, na individualni intervju su pozvani i jedan od roditelja/staratelja, kao i učitelj/ica ili odeljenjski starešina datog učenika ili učenice. U malom broju slučajeva, nismo uspjeli da realizujemo razgovore sa roditeljem (3 roditelja učenika osnovnih škola i 4 roditelja učenika srednjih škola), dok su u nekoliko slučajeva nastavnici odgovarali na pitanja u odnosu na dva svoja učenika koji su uključeni u istraživanje (bilo da su iz iste ili različitih osetljivih grupa).

U istraživanju je sprovedeno 55 fokus grupnih diskusija sa učenicima osnovnih i srednjih škola iz opšte populacije, i intervjui sa 91 trijadom, odnosno 254 intervju sa učenicima, roditeljima i nastavnicima. Struktura uzorka fokus grupa i intervju u dve ciljne grupe učenika, s obzirom na ciklus školovanja, koji je predmet dalje analize u ovom izveštaju, prikazana je u *Tabeli 2*.

Tabela 2: Broj realizovanih fokus grupa i intervju sa učenicima sa teškoćama u učenju i niskog SESa u osnovnim i srednjim školama

	Fokus grupe	Učenici sa teškoćama	Učenici niskog SESa
<i>osnovna škola</i>	38	19	20
<i>srednja škola</i>	17	10	10
<i>Ukupno</i>	55	29	30

Instrumenti

Kvalitativno istraživanje je sprovedeno primenom fokus grupnih diskusija sa učenicima iz opšte populacije i polustrukturiranih intervju sa trijadama učenik-roditelj-nastavnik, učenika iz osetljivih grupa. Kao deo regionalnog projekta praćenja efekata pandemije na obrazovne procese, svi instrumenti - vodiči za intervju i fokus grupne diskusije, razvijeni su u saradnji sa Institutom za društvena istraživanja iz Zagreba (Republika Hrvatska) i Pedagoškim fakultetom Univerziteta u Ljubljani. S obzirom na različite uzraste učenika obuhvaćenih istraživanjem, razvijene su paralelne forme vodiča za učenike prvog ciklusa osnovne škole, i starije učenike (drugog ciklusa OŠ i srednjih škola). Vodiči za FGD i intervju, dati su u Prilogu 2.

Vodič za fokus grupne diskusije sa mlađim učenicima pokrivaio je teme o njihovim iskustvima u vezi sa školovanjem tokom pandemije, iskustvima (samo)izolacije i iskustvima života van škole (provođenje slobodnog vremena i porodični život tokom pandemije). Za starije učenike, vodiči su bili nešto detaljniji i obuhvatali teme koje su se ticale njihovih ličnih doživljaja pandemije i efekata koje je pandemija imala na njih lično i na njih kao generaciju, kao i na njihova razmišljanja o budćnosti i šire poglede na svet.

Vodiči za polustrukturirane intervjue za učenike pokrivali su detaljnije teme u vezi sa iskustvima školovanja tokom pandemije, sa posebnim osvrtom na različite modaliteta školovanja, percepciju efekata takvog školovanja na samog učenika, kao i njihova iskustva porodičnog života i života van škole (slobodno vreme, odnosi sa vršnjacima) tokom tog perioda. Iste teme pokrivene su i intervjuima sa roditeljima, s dodatnim osvrtom na saradnju škole i porodice i ukljućenost roditelja u obrazovanje dece. U intervjuima sa nastavnicima, razgovarali smo o njihovim iskustvima realizacije nastave u različitim modalitetima, uticaju pandemije na njihov lični i porodični život, zatim percepciji nastavnika o efektima pandemije na učenike uopšte, na osetljive grupe učenika i posebno na konkretnog učenika u čijoj trijadi je nastavnik intervjuisan.

Procedura istraživanja

Nakon što je uspostavljen kontakt i saradnja sa školama, realizacija samog istraživanja ostvarena je uz pomoć stručnih saradnika. Na osnovu gore navedenih kriterijuma za izbor sagovornika, stručni saradnici su kontaktirali najpre učenike i njihove roditelje, a zatim i nastavnike, i uz dobijenu saglasnost svih članova trijade, zakazivali termine kada su istraživači (članovi projektnog tima) posećivali školu. Sve FG i većina intervjua obavljena je u neposrednom razgovoru, poštujući sve epidemiološke mere važeće u trenutku sprovođenja istraživanja, dok je manji broj intervjua sa roditeljima i nastavnicima obavljen telefonskim putem. Uz potpisanu saglasnost učesnika (unapred je obezbeđena saglasnost roditelja za učesće učenika u fokus grupama i intervjuima), sve FGD i intervjui su snimani, a zatim transkribovani. Anonimni transkripti korišćeni su u daljoj analizi rezultata istraživanja. Istraživanje je realizovano u periodu februar - jun 2022. godine.

Procedura istraživanja sprovedena je u skladu sa Zakonom o zaštiti podataka o ličnosti, kao i u skladu sa UNICEF-ovom procedurom za etičke standarde u istraživanju (UNICEF Procedure for Ethical Standards in Research, Evaluation, Data Collection and Analysis²). Istraživanje je odobreno od strane Komisije za ocenu etičnosti istraživanja Odeljenja za psihologiju, Filozofskog fakulteta u Beogradu (br. odobrenja #2022-07 od 12.02.2022. godine).

Analiza podataka

Podatke smo analizirali primenom kvalitativne analize sadržaja, koja podrazumeva da se reči ili delovi teksta klasifikuju u mnogo manji broj sadržinskih kategorija (Weber, 1990). Podacima samo pristupili induktivno, težeći da obezbedimo da nalazi u najvećoj meri oslikavaju specifičnosti iskustava naših sagovornika u obrazovanju tokom pandemije.

² <https://www.unicef.org/media/54796/file>

Oslanjajući se na smernice koje daju autorke Elo i Kingas (Elo, & Kyngäs, 2008) za kvalitativnu analizu sadržaja, analiza podataka je obuhvatila tri faze, pri čemu je u svakoj fazi posebna pažnja posvećena obezbeđivanju verodostojnosti podataka.

1. **Faza pripreme.** U fazi pripreme, nakon početnog upoznavanja sa manjim brojem transkripata, kao okvir za analizu smo odabrali Bronfenbrennerov ekološki model (Bronfenbrenner, 1986), koji naglašava da se razvoj i učenje pojedinca ne dešava u vakuumu, već da je pod uticajem konteksta u kom se dešava. Polazeći od dizajna istraživanja, analizu smo usmerili na **školski kontekst, porodični kontekst i kontekst odnosa sa vršnjacima** u periodu pandemije. U okviru svakog od odabranih konteksta precizirana su istraživačka pitanja koja su dalje vodila analizu, sa fokusom na **protektivne i riziko faktore** razvoja i učenja tokom pandemije, kao i na **efekte** pandemije na nivou učenika.
2. **Faza organizovanja podataka.** Razvoj sistema kodiranja za svako od odabranih okruženja se odvijao unutar manjih istraživačkih timova. Prvi korak u okviru ove faze je podrazumevao *otvoreno kodiranje*, odnosno individualno čitanje manjeg uzorka transkripata i beleženje zapažanja, utisaka, tema, kao i predloga kategorija. U narednom koraku, u malim istraživačkim timovima, kroz razmenu beležaka nastalih tokom otvorenog kodiranja *kreirane su kategorije*, koje su zatim grupisane, hijerarhijski organizovane i imenovane tako da naziv oslikava sadržaj kategorije. U prvim fazama kodiranja, sistem kodiranja se prilagođavao novim sadržajima koji su se pojavljivali, da bi nakon nekoliko iteracija došlo do zasićenja, odnosno sadržaji koji su se pojavljivali su se mogli kodirati postojećim kategorijama. Kako bismo obezbedili verodostojnost nalaza, u okviru svakog istraživačkog tima proverena je intersubjektivna saglasnost istraživača na uzorku transkripata. Rezultati intersubjektivne saglasnosti su predstavljali povod za razmenu unutar istraživačkih timova, i rezultirali su izmenama u sistemu kodiranja koje su najčešće podrazumevale specifikovanje opisa kategorija, spajanje postojećih kategorija ili uvođenje novih. U okviru svih istraživačkih timova postignuta je zadovoljavajuća intersubjektivna saglasnost, što je omogućilo da nastavimo proces kodiranja individualno, uz kontinuiranu razmenu o dilemama koje su se javljale u procesu kodiranja. Sistemi kodiranja korišćeni za analizu prikazani su u okviru rezultata za svaki od uključenih mikrosistema.
3. **Faza izveštavanja.** Ova faza podrazumeva formulisanje ključnih rezultata i njihovu interpretaciju. Preliminarni rezultati analize su predstavljani u dva navrata, predstavnicima UNICEFa i Ministarstva prosvete. Povratne informacije koje smo dobili prilikom predavljanja rezultata, kao i uvidi do kojih smo došli prilikom pripreme prezentacije, imali su značajan uticaj na odabir, strukturiranje i interpretiranje ključnih nalaza unutar istraživačkog tima,

REZULTATI

U skladu sa ciljevima i dizajnom istraživanja, prikaz rezultata će biti organizovan u tri velike celine - najpre ćemo prikazati rezultate analize tema iz fokus grupnih diskusija i intervjuja koje su se odnosile na školski kontekst i efekte koje je pandemija imala u školskom kontekstu, a zatim i na porodični i vršnjački kontekst.

U okviru školskog konteksta, prikazani su nalazi koji se odnose na riziko, pa protektivne faktore, a zatim i efekti koje je pandemija imala u školskom kontekstu. Nalazi su prikazani zasebno za učenike iz opšte populacije i nastavnika, a zasebno za učenike iz osetljivih grupa.

U analizi porodičnog konteksta, najpre su prikazani nalazi koji se odnose na uloge roditelja u obrazovanju učenika tokom pandemije Kovid-19, i to iz perspektive učenika iz opšte populacije, a zatim i iz perspektiva učenika iz osetljivih grupa. S obzirom da smo o temama u vezi sa porodičnim životom razgovarali sa učenicima, nastavnicima i roditeljima, u analizi su prikazane sve tri perspektive. U okviru i ovog konteksta, analizirani su ključni riziko i protektivni faktori, specifični za porodice učenika iz osetljivih grupa.

Narednu celinu čini prikaz rezultata o efektima pandemije na mentalno zdravlje učenika.

Poslednju celinu čine nalazi koji se odnose na vršnjačke odnose i efekte pandemije na socijalni život učenika u školskom i vanškolskom kontekstu. Prikaz rezultata ponovo je organizovan tako da su prikazani nalazi koji se odnose na učenike iz opšte populacije iz perspektive učenika i nastavnika, dok su nalazi koji se tiču vršnjačkih odnosa učenika iz osetljivih grupa, prikazani iz perspektive učenika, roditelja i nastavnika. U okviru vršnjačkog konteksta, analizirani su pozitivni i negativni efekti pandemije, kao i odgovori koji su ukazivali da pandemija nije imala nikakvog efekta.

Na kraju svake celine, sumirani su ključni nalazi i navedne preporuke koje proističu iz prikazanih rezultata, specifični za školski, porodični i vršnjački kontekst.

ŠKOLSKI KONTEKST

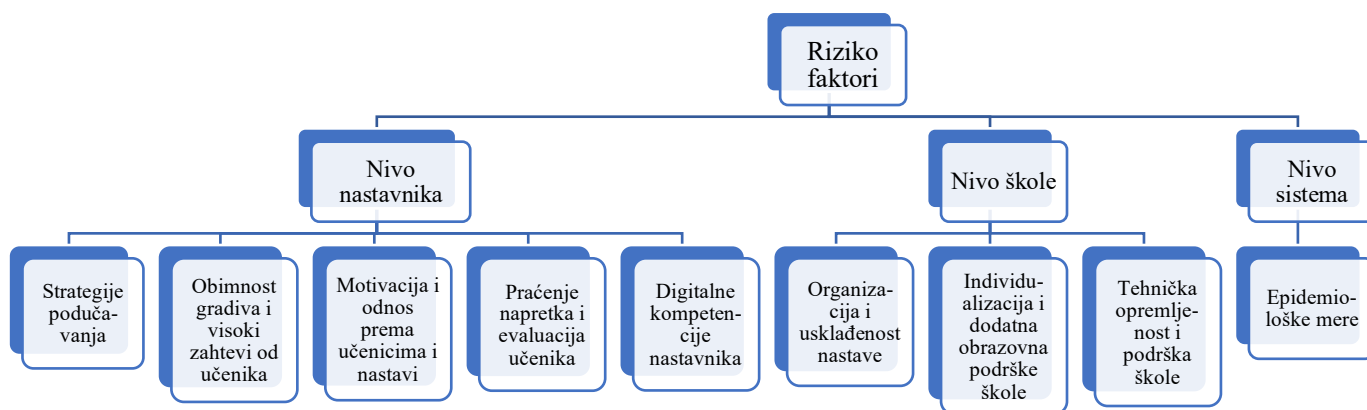
Značajan deo intervjua i fokus grupnih diskusija ticao se školskog konteksta. Učenici, roditelji i nastavnici opisivali su svoj doživljaj školovanja u toku pandemije, te su isticali određene slabosti i prepreke unutar školskog sistema, koje smo mi nazvali *riziko faktori*, ali i snage, primere dobre prakse, odnosno ono što smo mi nazvali *protektivni faktori*. Uz to, objašnjavali su kako se školovanje u doba pandemije odrazilo na učenike, ali i na nastavnike i na školu kao sistem. Tu grupu kodova nazvali smo *efekti*, a unutar svakog efekta razlikovale su se tri valence odgovora – pozitivni efekat, negativni efekat i izostanak efekta („isto kao i pre“).

Budući da su fokus grupe bila sastavljene od učenika iz opšte populacije, reprezentativnih za datu školu i razred, analiza fokus grupnih diskusija omogućila nam je da ustanovimo trendove na nivou opšte populacije učenika. Perspektivu učenika dodatno smo mogli da upotpunimo perspektivom nastavnika (u pojedinim slučajevima - stručnih saradnika) budući da su oni u prvom delu intervjua opisivali kako je izgledalo školovanje u doba pandemije za svu decu. Tako će prvi deo prikaza rezultata da se odnosi upravo na nalaze o školskim riziko i protektivnim faktorima i o efektima u opštoj populaciji. Ukazaćemo i na potencijalne sličnosti ili razlike spram različitih uzrasta, tipa škole i veličine naselja u kome se škola nalazi, kao i modaliteta nastave. Takođe, osvrnućemo se na razlike u percepciji i učestalosti ovih tema kod različitih aktera (učenika i nastavnika).

Nakon toga, u zasebnom odeljku, ćemo se posvetiti specifičnostima osetljivih grupa učenika (učenika sa teškoćama u učenju i/ili smetnjama u razvoju i učenika iz porodica niskog SES-a), iz ugla svih aktera zajedno, ali i pojedinačno, ukoliko je utvrđeno neslaganje perspektiva različitih aktera. I tu ćemo obratiti pažnju na to da li je određena grupa učenika bila pod posebnim rizikom od negativnih akademskih ishoda u zavisnosti od uzrasta, tipa škole, veličine naselja u kome se škola nalazi i modaliteta nastave.

RIZIKO FAKTORI: Perspektiva učenika iz opšte populacije i nastavnika

Na nivou uzorka **učenika iz opšte populacije**, izdvojile su se određene teme kao značajne „slabosti“ obrazovanja u toku pandemije, odnosno riziko faktori, prikazani na sledećoj Šemi.

Šema 1: Riziko faktori u školskom kontekstu – perspektiva učenika iz opšte populacije

Najfrekventniji riziko faktori koje su učenici iz opšte populacije izdvojili odnose se na **kompetencije i prakse nastavnika** (videti Šemu 1). Učenici su govorili o tome kako su nastavnici (i njihovi iz škole i nastavnici odabrani za TV časove) imali izazova sa prilagođavanjem sadržaja, modaliteta i tempa nastave novonastalim okolnostima. Nastavnici su mahom ostajali fokusirani na ispunjenje zadatog programa nastave i učenja, koristeći se metodama koje nisu bile u dovoljnoj meri prilagođene onlajn okruženju ili kombinovanom modalitetu rada u kome su časovi bili skraćeni. Tako su nastavnici pokušavali da isto gradivo pređu za kraće vreme, primenjivali su frontalni oblik rada i nisu stizali da novo gradivo objasne učenicima više puta i na različite načine. Posledično učenici nisu uspevali da promisle o novom gradivu i da ga provežbaju.

U periodu onlajn nastave (posebno na samom početku pandemije) sinhrona nastava je bila prava retkost, već su nastavnici uglavnom dostavljali materijale (prezentacije, sažetke ili instrukcije) koji učenicima nisu bili dovoljni da bi razumeli gradivo. Uz izostanak prilike da postave pitanja i zatraže pojašnjenja, učenici su mahom bili prepušteni sebi (i eventualno svojim roditeljima ili starijoj braći i sestrama) da savladaju gradivo, što je u slučajevima predmeta poput matematike, fizike ili hemije bilo posebno teško.

Dok nije bila korona, učiteljica je bila u fazonu „Mogu da objašnjavam ceo čas, nije mi problem“, a kada je krenuo deo sa pandemijom, kad smo otišli u III razred posle onlajn škole, sve je rekla: „Objašnjavam vam jednu minutu i posle nema, koliko ste shvatili, shvatili“, nismo imali dovoljno vremena, učiteljica više nije mogla da se baš toliko dobro snađe, nije imala više toliko strpljenja. Skraćeni časovi... (učenik, I ciklus OŠ)

Bilo mi je mnogo teško zato što učiteljice to mnogo brzo diktiraju i onda ja to moram da stopiram pa dok to prepisem. Ili kad se rade zadaci iz matematike npr. ja treba da stopiram da to prepisem i onda ga i otpauziram da rešim zadatak jer kao mislim ajde daće mi minut dva. Ne. One čim izdiktiraju zadatak, bravo to je tačno rešenje i onda i onda kažu da, to je taj i taj i taj broj. (učenik, I ciklus OŠ)

Ja bih samo rekla da su profesori krivi za to zato što su nas pretrpavali obavezama. Jer oni toliko nisu bili realni na ovaj po tome šta mi možemo da uradimo zapravo i šta možemo da stignemo. Niti su oni odvojili neko vreme da to nama objasne. Oni nama na online nedelji pošalju šta treba da naučimo i očekuju da očekuju da ćemo mi to sledeće nedelje da znamo. Ja ne mogu da znam dok se meni nešto ne objasni. (učenica, gimnazija)

Ovaj nedovoljno podsticajan odabir nastavnih metoda u periodu onlajn nastave išao je „ruku pod ruku“ sa nedovoljno razvijenim digitalnim kompetencijama nastavnika. No, ono što je češće isticano kao faktor koji je otežavao učenje jesu teškoće u uvažavanju potreba učenika. Iako je bilo učenika koji su pokazali veliko razumevanje za kompleksnost situacije u kojoj su se našli nastavnici, često su govorili o tome da neki nastavnici nisu bili dovoljno fleksibilni i da nisu uspevali da sagledaju perspektivu učenika i uvažavaju njihove potrebe.

Mislim da neki profesori ne znaju ni da upravljaju kompjuterom, a kamoli sad da se priključuju nešto... (učenik, gimnazija)

Pa kod Zoom časova se osetilo i na profesorima koliko su koliko je opalo raspoloženje i moral ljudi svima tako da nerasporeženi profesor predaje nerasporeženim đacima i sve se tako ovaj samo vuče i vuče i mi slušamo predavanja. (učenik, gimnazija).

Prezentacije. Evo sve imaš tu – u suštini snadi se sama. Imamo poruke koje mi treba da pročitamo, koje su ovolike i kaže evo ja sam vam sve objasnio. Svi su u fazonu javite se ako vam nije jasno, mi se javimo i niko nam ne odgovori. (učenica, I ciklus OŠ)

Ovome treba dodati još jedan veoma čest riziko faktor – praćenje napredovanja i ocenjivanje učenika. Pod njim se podrazumevaju teškoće u proceni i praćenju angažovanja i napredovanja učenika (te često i izostajanje povratne informacije učenicima), spuštanje kriterijuma, toleranciju za prakse prepisivanja i teškoće da se različiti oblici prepisivanja spreče. Iako je bilo primera koji ukazuju na veću fokusiranost nastavnika na zdravlje i dobrobit učenika, te smanjivanju kriterijuma kao mere proistekle iz uvažavanja okolnosti u kojima su se učenici našli, češće se govorilo o poteškoćama u ocenjivanju proisteklim iz prevelikih zahteva nastavnika i neadekvatnih nastavnih metoda. Tako se iz odgovora učenika stiče utisak da su mnogi nastavnici nastojali da isto gradivo na isti način obrade sa učenicima kao da su redovne okolnosti, ali da su zbog nemogućnosti da se to postigne, „gledali učenicima kroz prste“ za prepisivanje i druge oblike neakademskog ponašanja. Ne treba prevideti da su izazovi sa ocenjivanjem velikim delom povezani sa odlikama onlajn nastave po sebi.

Ili, još gore, ne šalju previše, sve u redu, niko te ne proverava, kad odjednom kontrolni. Nagomila se i onda je teško sve naučiti odjednom. Mnogi su prepisivali i nastavnici su to znali i puštali su nas. (učenik, II ciklus OŠ)

Učenici su u fokus grupama istakli i nekoliko riziko faktora na nivou **škole kao sistema**, pre svega – organizaciju nastave i usklađenost načina rada više nastavnika. Naime, učenici su

saopštavali da nisu imali jasne rasporede, da su tokom čitavog dana, a često i vikendom, dobijali informacije i zadatke od nastavnika, da su nastavnici koristili različite načine dostavljanja tih zadataka, a da su često rokovi za obavljanje zadatak bili prekratki. Sve zajedno dovodilo je do toga da se učenici osećaju zbunjeno, haotično, pod pritiskom, da satima sede za kompjuterom i kao da se ceo dan bave školom.

Mislim da škola umesto da napravila pravila koja su zapravo neophodna, recimo da svaki nastavnik ima jedan način rada, da uspostave rokove za testove od kad do kad, ne da radi nastavnik kad hoće, oni su uveli pravila za telefone, izbacivali nas iz škole za veliki odmor tokom korone umesto da su nam pomogli. Škola se ponaša prema nama kao da smo deca, a zahteva od nas da se ponašamo kao da smo odrasli. Npr. ništa nam ne dozvoljavaju, sve striktno, pravila su ogromna i misle da smo nesposobni, a opet od nas traže previše. (učenica, II ciklus OŠ)

Sve zavisi od nastavnika, neki ne žele na Meet, neki šalju samo materijale, neki ništa. Moramo da čekamo 45 min i ako pošalju link za Meet to je to, ako ne – ništa. (učenik, II ciklus OŠ)

Pored toga, često navođen riziko faktor bio je izostanak dodatne obrazovne podrške - izostanak mogućnosti da se obrate nastavniku za pojašnjenja u periodu onlajn nastave, i posebno u situaciji kada su zbog samoizolacije propustili nedelju ili dve škole ili kada su imali poteškoća sa učenjem zbog zdravstvenih i porodičnih problema. Sporadično je spomenuta i nedovoljna tehnička podrška škole, kako učenicima, tako i nastavnicima, od kojih neki, kako kažu učenici, nisu imali čak ni pametne telefone (*Grafikon 1*).

Ja sam bio tri puta bio u samoizolaciji. Igrao sam igrice, ili zadjem u dvorište. Posle kada sam se vratio u školu bilo je mnogo teže da pohvatam. Nisam toliko znao kao i ostali. (učenik, I ciklus OŠ)

Neki nastavnici pošto su nekoliko u VII razredu došli neki nastavnici čak nisu imali kompjutere da nam šalju pa nam sve ne znam nedelju dana nam izbace na Klasrum ili kažu da uradimo to. (učenik, II ciklus OŠ)

Na nivou **obrazovnog sistema** učenici su izdvojili jedan od riziko faktora sa relativno visokom učestalošću (*Grafikon 1*). Naime, epidemiološke mere, kako samoizolacija, tako još više – nošenje maski i osiguranje fizičke distance, otežavale su, ne samo druženje, već i praćenje nastave i učenje. U slučaju mere samoizolacije, učenici su najčešće bili „prepušteni sebi“ i nisu dobijali adekvatnu obrazovnu podršku, te su često nakon toga imali poteškoće da nadoknade propušteno i nauče novo gradivo. U slučaju mera maski i distance, učenici su saopštavali da su nekada nastavnici više bili „opterećeni“ time da ispoštuju mere nego da se nauči, da su bili uskraćeni za grupni rad na časovima, da su im maske odvlačile pažnju i otežavale koncentraciju, da su im otežavale međusobno razumevanje, da im je naročito bila otežana aktivnost na časovima muzičke kulture i fizičkog vaspitanja.

Ja sam imao koronu i morao da budem u izolaciji dve nedelje. Bilo mi je mnogo dosadno. Prošlo mi je kao 15 god. Nisam mogao da dočekam da krenem u školu, jer sam morao da prepisujem i radim domaći. Da sam išao u školu, imao bih samo domaći. (učenik, I ciklus OŠ)

Bio je veći fokus na to da mi nosimo maske da svako sedi sam nego na to da mi nešto zapravo naučimo. (učenik, gimnazija)

Maske dosta odvlače pažnju što se tiče časa. (učenik, I ciklus OŠ)

Nismo mogli svi zajedno da pevamo na muzičkom. (učenik, I ciklus OŠ)

Grafikon 1: Zastupljenost riziko faktora u odgovorima učenika u fokus grupama (procenat fokus grupa u kojima je bio prisutan kod)

Ako se malo detaljnije prouče odgovori vezani za određeni modalitet nastave, primećuje se da mlađim učenicima, koji su bili upućivani na TV nastavu, najčešće nije prijalo da slušaju nepoznatog nastavnika, kao i da im je često način predavanja tih nastavnika bio prebrz, te da nisu stizali da sve zapišu ili samostalno reše traženi zadatak. Za onlajn nastavu učenici su posebno isticali teškoće sa snalaženjem sa poslatim materijalima za učenje ili instrukcijama za rad „bez žive reči“ nastavnika, odnosno bez mogućnosti da pitaju za pojašnjenje. To je najčešće bilo povezano i sa neadekvatnim praćenjem napredovanja, nedovoljnim davanjem povratne informacije i teškoćama u ocenjivanju. Riziko faktor koji se ticao organizacije nastave i usklađenosti posebno je povezivan sa periodom onlajn nastave. Tu se u odgovorima mlađih osnovaca moglo primetiti da su neki nastavnici upućivali učenike na TV nastavu, a da su uz to učenicima slali dodatne materijale, što je nekada bilo zbunjujuće i opterećujuće za učenike, a posebno ako prilikom provere znanja nastavnici ne bi prilagodili pitanja onome što je obrađivano na TV času. U periodu kombinovane nastave, daleko su ređe bile teme strategija podučavanja, motivacije nastavnika i digitalnih komepetencija nastavnika, ali je primat preuzeo narativ o nedovoljnom prilagođavanju obima gradiva, prevelikim zahtevima nastavnika, te i teškoćama sa ocenjivanjem (ali ovoga puta ne zbog prepisivanja, već previsokih kriterijuma nastavnika). Taj trend zahteva koji nisu bili srazmerni pruženoj podršci u učenju se, prema rečima učenika iz opšte populacije, nastavio i kada su se učenici vratili u klupe – nastavnici su zauzimali stav da bi trebalo da učenici sve znaju kao da su išli redovno u školu, te su, prema rečima učenika često imali previsoka očekivanja i kriterijume. To se pokazalo kao značajan riziko faktor, posebno što su se učenici odvikli od svakodnevne nastave i časova od 45 minuta.

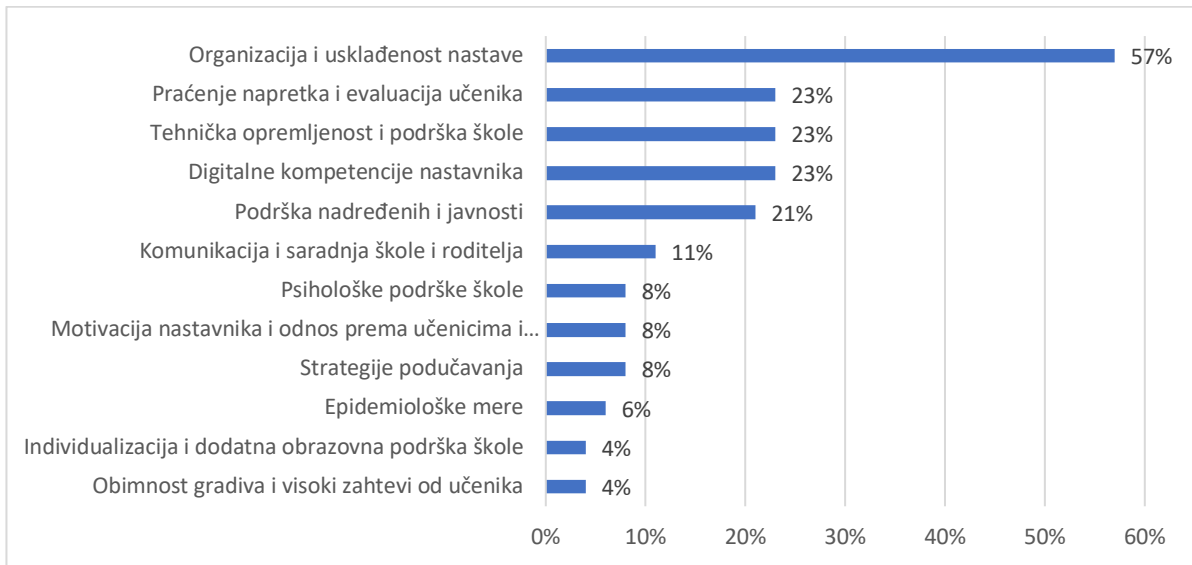
Kada je reč o **nastavnicima**, oni su, pored već navedenih riziko faktora koje su i identifikovali učenici iz opšte populacije, govorili i o **komunikaciji škola-roditelji, psihološkoj podršci škole i o podršci nadređenih i javnosti** (vidi *Grafikon 2*). Tako su nastavnici kao otežavajući faktor za napredak učenika isticali nedovoljnu saradnju škole i roditelja, sa jedne strane, ili gubitak granica u komunikaciji, te i preveliku uključenost roditelja, sa druge. Nekoliko nastavnika je ukazalo i na to da, zbog organizacije nastave, te i izostanka (ili skraćenog vremena) neposrednog kontakta sa učenicima nisu bili u stanju da razgovaraju sa njima, ohrabruju ih i pruže psihološku podršku.

Roditelji su sebi, pojedini, ne svi, dali za pravo da se ljute, da svašta kažu, da pošalju poruku sa sve uvredama tipa ono kao baš si sad morala da daš tolko domaćeg. Mislim da pa zapravo mislim da smo baš mi bili izloženi najviše tom gnevu. Iz bilo kog razloga taj gnev su mogli da istresu na učitelje i na nastavnice. Slali su poruke u neka nebulozna doba u 11, pola 12 uveče. Ajd mejlove nije bitno, ali šalju poruke tipa sutra ćemo kasniti sa domaćim jer sutra ćemo raditi ne znam u drugoj smeni pa nema ko da uradi sa detetom. (nastavnica, II ciklus OŠ)

Nekako su se opustili, a pritom imam utisak da su roditelji previše zaštitnički nastrojeni. Kao da mi nastavnici i roditelji nismo na istoj strani, odnosno na strani deteta, razumete me, čudno je nešto, čudno je, ne mogu da razumem to. (nastavnica, I ciklus OŠ)

Ipak, daleko češći riziko faktor koji su nastavnici istakli ticao se izostanka podrške njima kao nastavnicima od strane nadređenih instanci i kolega u školi, kao i nedovoljno prepoznavanje njihove uloge i zalaganja u javnosti. Tako su oni često, baš kao i učenici, imali osećaj da su „prepušteni sami sebi“, te da ne dobijaju dovoljno jasne smernice (ili da smernice nisu adekvatne i realistične), niti profesionalnu i psihološku podršku, a sve to u kontekstu nižeg statusa profesije nastavnika u društvu i njihovog niskog stepena autonomije u delanju, a velikih zahteva koje različiti akteri pred njih stavljaju.

Radili smo u dve grupe, što je takođe bila ludost. Deca su se viđala i po igraonicama i na odmorima, a nama su ih iseckali u dve grupe i pritom nam ostavili program podjednako opširan kao što je bilo. Znači isti, čak nisu ni rekli sažmite ljudi 30 posto. Nego je bilo negde, toleriše se do 10 posto. Što je bilo, ja 10 posto i onako odradim i vidim šta mi treba i sažmem, negde produžim, negde skratim, a ovo je stvarno bilo ... Baš sam se osetila onako u haotičnoj situaciji u kojoj moram sama da se snađem. (nastavnica, I ciklus OŠ)

Grafikon 2: Zastupljenost riziko faktora u odgovorima nastavnika u vezi sa učenicima iz opšte populacije (procenat intervju u kojima je bio prisutan kod)

Poređenjem učestalosti kodova u narativima učenika i nastavnika, možemo primetiti da su se, iako sa različitim perspektivama i potrebama, nastavnici i učenici složili oko toga da su ocenjivanje i organizacija nastave bili velika ograničenja u doba pandemije. Epidemiološke mere, posebno nošenje maski i distanca, takođe su opaženi kao faktori koji su smetali nastavnicima da rade sa učenicima na željeni način, a i učenicima da se fokusiraju i da uče.

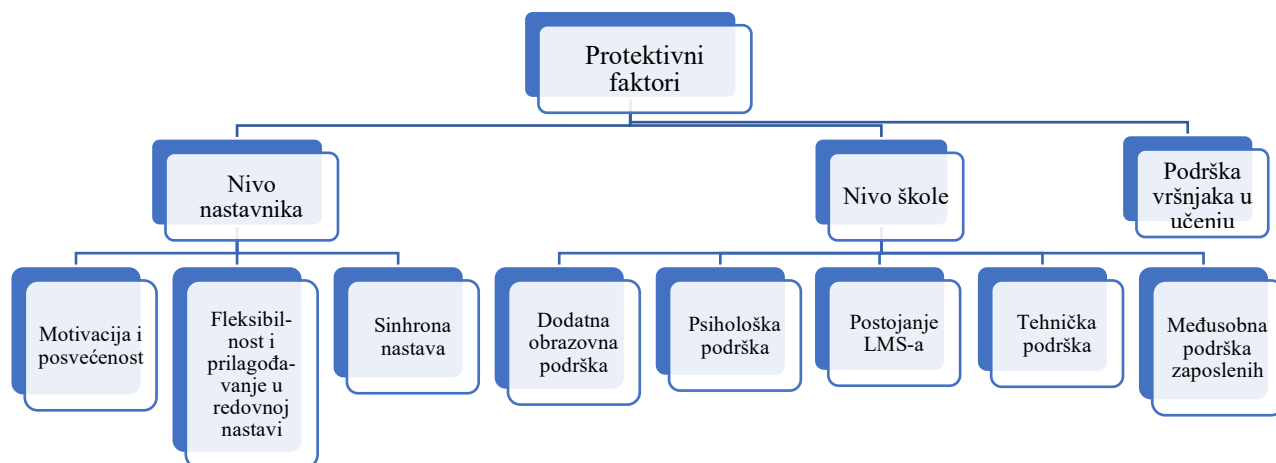
Riziko faktori iz ugla učenika: provera uloge sociodemografskih karakteristika

Kao što je najavljeno, urađene su analize učestalosti pojedinih tema u narativima učenika različitih uzrasta, škola i mesta stanovanja. Kada je reč o **tipu škole** (osnovna škola, srednja stručna i gimnazija), primećeno je da se tema niske motivacije nastavnika značajno češće javljala u govoru učenika gimnazija, a da su se teme epidemioloških mera i organizacije nastave češće javljale kod učenika osnovnih škola. Riziko faktor praćenje napretka i evaluacija učenika posebno je bio istaknut kod učenika srednjih stručnih škola. Kada su detaljnije sagledani odgovori učenika **mlađih i starijih** razreda osnovnih škola (4. razred i 7/8. razred), utvrđeno je da je organizacija i usklađenost nastave bila značajnija tema kod učenika drugog ciklusa, što je i očekivano, budući da oni imaju više predmeta i nastavnika. Sa druge strane, na strategije podučavanja su se više žalili mlađi učenici, posebno u kontekstu TV nastave.

Poređenje učenika iz **mesta različite veličine** nije ukazalo ni na kakve značajne razlike. U gotovo istovetnim procentima učenici i većih i manjih gradova (učenici iz seoskih sredina su isključeni jer je samo jedna fokus grupa realizovana u ruralnoj školi) govore o svim navedenim riziko faktorima.

PROTEKTIVNI FAKTORI: Perspektiva učenika iz opšte populacije i nastavnika

U odgovorima **učenika iz opšte populacije** u fokus grupnim diskusijama mogle su se identifikovati i određene „snage“, kapaciteti nastavnika i škola koji su učenicima olakšali učenje u doba pandemije. Takve prakse su podvedene pod protektivne faktore (videti Šemu).

Šema 2: Protektivni faktori u školskom kontekstu – perspektiva učenika iz opšte populacije

Kao što se može videti, na **nivou nastavnika** su se kao snage izdvojili oni faktori koji istovremeno u nekim drugim kontekstima bili „slabost“ – tako su motivacija i posvećenost nastavnika, fleksibilnost i spremnost da se nastava prilagodi potrebama i mogućnostima učenika bili istaknuti kao izuzetne prakse nastavnika. I realizacija nastave u realnom vremenu (preko Google Meet-a, Zoom-a, Microsoft Teams-a ili Webex-a) značila je učenicima.

Čak i kad smo bili potpuno online, su se dodatno posvetili da su svi u stanju da nauče kako treba i da otprilike bude iskustvo skoro pa identično kao što je bilo u kabinetu, ako ne i bolje jer su pružali i dodatne informacije sa sajtova nekih koji su našli il su imali više vremena i bili su u stanju više da se posvete radu. (učenica, gimnazija)

Meni se dopadalo što smo mogli da imamo online čas i da nam učiteljica objasni to što nismo shvatili. (učenik, I ciklus OŠ)

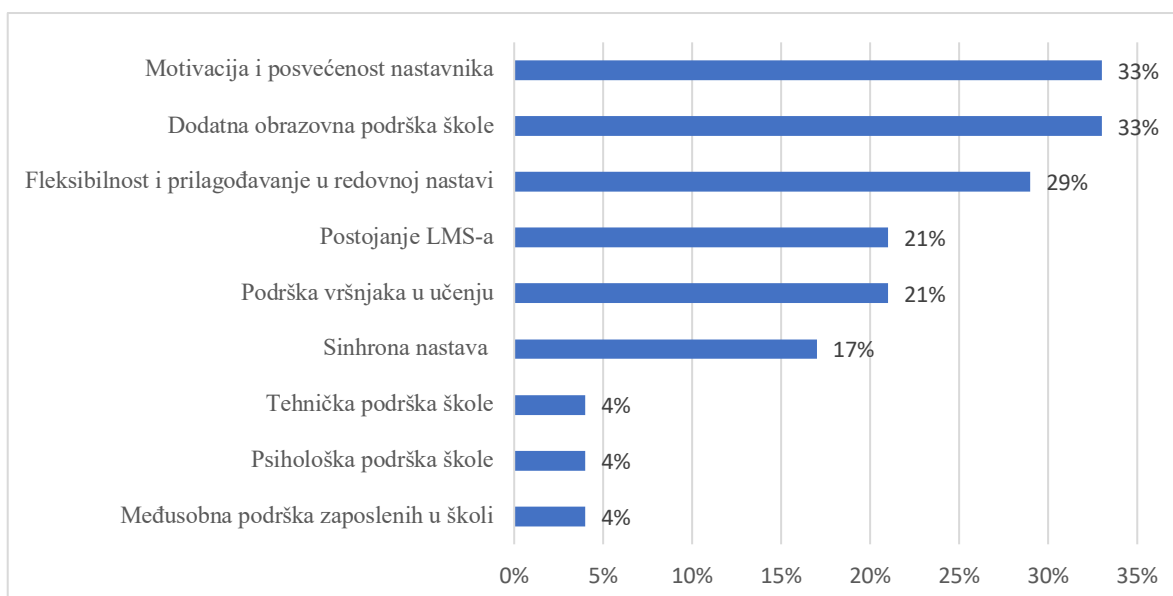
Na **nivou škole**, utvrđeni protektivni faktori takođe imaju svoje pandane u riziko faktorima – dodatne obrazovne podrške (najčešće od nastavnika), tehnička podrška (kako učenicima, tako i zaposlenima), dodatna psihološka podrška (najčešće od učitelja/ razrednih starešina, ali i stručnih saradnika), kao i uniformna i jasna organizacija nastave na nivou škole koja podrazumevala korišćenje sistema za upravljanje učenjem (LMS), najčešće Gugl učionice. Ono što je nastavnicima olakšavalo prevazilaženje izazova i realizaciju kvalitetne nastave, a što su čak i učenici приметili, jeste **međusobna podrška zaposlenih** u školi, posebno u domenu korišćenja savremenih tehnologija.

Google učionice, pomoglo je jer kad nisam pratio nešto i nisam razumeo, umesto da plaćam privatnog nastavnika oni pošalju materijal, ja mogu da ga pogledam i u suštini bolje razumem. (učenik, II ciklus OŠ)

Bili su organizovali neku dopunsku, ili su izdvajali časove da objasne te stvari koje smo propustili. (učenik, srednja stručna škola)

Najzad, u svakoj petoj fokus grupnoj diskusiji učenici su pomenuli i značaj **vršnjačke podrške u učenju** – obraćanja drugovima iz odeljenja za dobijanje informacija o domaćim zadacima ili za pojašnjavanje određenih pojmova i zadataka. Kako se ova tema, kao što ćemo videti kasnije, nije javila u odgovoru nastavnika, možemo zaključiti da nastavnici nisu predlagali vršnjačku podršku učenicima, već su se učenici samoinicijativno organizovali tako da jedni druge podrže.

Meni je slala domaći Ana³, šta smo radili i domaći, drugi dan jedan moj drugar Ivan. i drugarica Sanja. (učenica, I ciklus OŠ)

Grafikon 3.: Zastupljenost protektivnih faktora u odgovorima učenika iz opšte populacije (procenat fokus grupa u kojima je bio prisutan kod)

Svi identifikovani protektivni faktori jednaku su vrednost imali u različitim modalitetima nastave. Prirodno, postojanje LMS-a sa svim materijalima vezivalo se za period onlajn nastave, dok se sinhrona nastava vezivala i za period onlajn nastave i za period kombinovane nastave (hibridni model nastave). I dodatna obrazovna podrška i podrška vršnjaka u učenju pokazale su se kao važne prakse nevezano za modalitet nastave.

Isto tako bogati odgovori o protektivnim faktorima našli su se u govoru **nastavnika** o dobrim praksama sa učenicima. Jedino treba istaći da se kod njih nije pojavila tema vršnjačkog podučavanja, ali da se jeste pojavila **kommunikacija škola-roditelj** (Grafikon 4), koju

³ Sva imena navedena u primerima iz odgovora su pseudonimi

nastavnici, u slučaju da je razvijena, blagovremena i iskrena, posebno na mlađim uzrastima, opažaju kao izuzetno važan protektivni faktor.

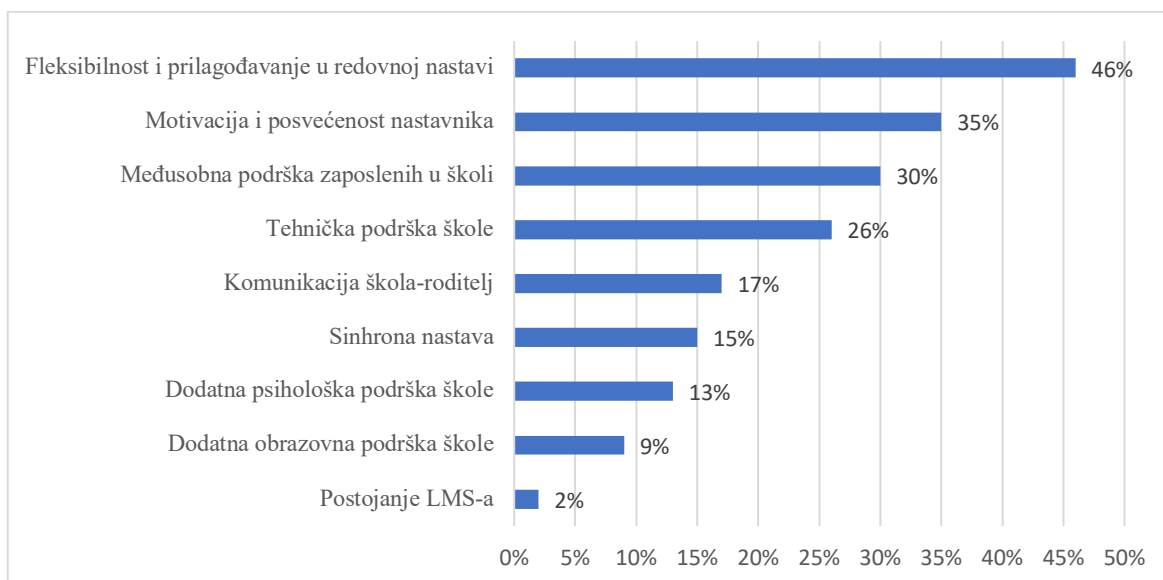
E onda je predočeno roditeljima šta je važno da u toku raspusta, čime deca treba da se bave da bi što spremnija krenula u III razred. I krenuli smo III razred i onda je bio dogovor: situacija je takva, efektivnog rada moramo imati 30 minuta i tako se poštovalo na času. Gledali smo da taj čas od 30 minuta iskoristimo na najbolji mogući način, uz jasne smernice za samostalan rad kod kuće kako bi se što bolje. (nastavnica, I ciklus OŠ)

Trebalo je na Classroom sve to da se slika i postavlja, onda, ja roditelje da obučim a oni decu i tako, da sam napravila tu jednu finu i atmosferu i da smo mogli to da odradimo. (nastavnica, I ciklus OŠ)

Nastavnici su posebno istakli svoju fleksibilnost, posvećenost, trud i motivaciju da organizuju nastavu tako da izađu u susret potrebama učenika bez obzira da li je reč o učenju ili vanškolskom kontekstu (npr. briga oko zdravlja porodice). No, treba imati u vidu da je to dodatno zalaganje i angažovanje nastavnika, bilo protektivni faktor za učenike i roditelja, ali je kod samih nastavnika povećavalo rizik od sagorevanja (za više detalja, videti poglavlje o efektima).

Tako nekako u hodu smo rešavali te neke nedoumice, pomagali smo se međusobno, slali smo deci materijal, mi smo smišljali kako da im olakšamo, kakav bi im materijal odgovarao, prilagođavali smo. Nije baš to bilo moglo klasično – e sad, okrenite tu i tu stranu, to i to pa sami radite – nego mi smo nalazili još materijala sa Interneta, konsultovali smo druge kolege. (nastavnica, II ciklus OŠ)

Ja sam dosta vremena provodila, baš je bilo onako iscrpljujuće, svako od njih je slao dve do tri fotografije svog urađenog. Ja sam to morala da analiziram, pa da im šaljem povratnu informaciju. (nastavnica, I ciklus OŠ)

Grafikon 4: Zastupljenost protektivnih faktora u odgovorima nastavnika u vezi sa učenicima iz opšte populacije (procenat intervjuja u kojima je bio prisutan kod)

Poređenjem frekvencija iz *Grafikona 3* i *Grafikona 4* uviđamo da su nastavnici i učenici bili usaglašeni po pitanju opažanja značaja angažovanja nastavnika, fleksibilnosti i individualizacije za uspješno učenje u doba pandemije. Treba imati u vidu da su učenici kao važne protektivne faktore istakli i postojanje LMS-a (jer im je to olakšalo organizaciju učenja) i sinhronu nastavu (jer je ona omogućavala da se osećaju kao da su zaista u školi), kao i pružanje dodatne obrazovne podrške, dok nastavnici nisu ovim faktorima pridavali toliki značaj, verovatno zbog toga što je svaki od njih podrazumevao dodatno angažovanje nastavnika, koje je umelo da dovede do sagorevanja, kao negativnog efekta po nastavnike (više o tome u poglavlju o efektima).

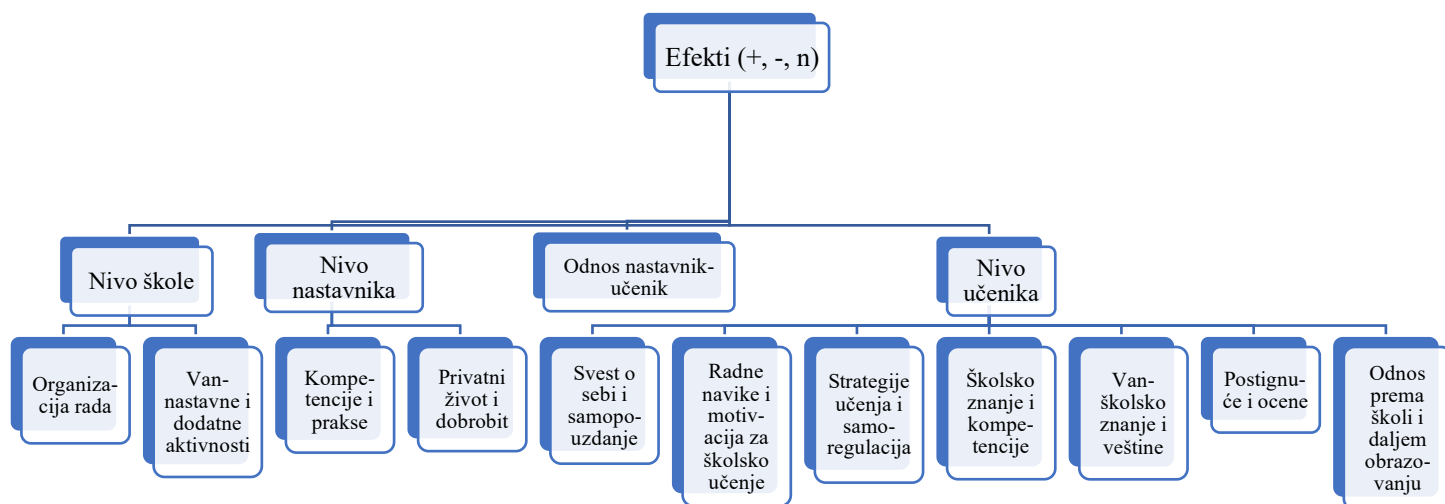
Protektivni faktori iz ugla učenika: Provera uloge sociodemografskih karakteristika

Kada su upoređeni odgovori učenika iz opšte populacije iz **različitih tipova škola**, utvrđeno je da postojanje LMS-a i sinhronu nastavu nije uopšte pominjano u srednjim stručnim školama, što može upućivati na to da su ovakve prakse bile prava retkost u ovom tipu škola. Dubljom analizom osnovaca iz prvog i drugog ciklusa, faktor korišćenje LMS-a se, očekivano, istakao u govoru starijih osnovaca, ali se zato sinhrona nastava posebno istakla u govoru učenika iz prvog ciklusa. Dodatna psihološka podrška i tehnička podrška škole, te i međusobna podrška zaposlenih u školi pojavljivale su se kao teme jedino kod učenika osnovnih škola. Preciznije, dodatna psihološka podrška je posebno značila starijim učenicima, a dodatna obrazovna podrška od strane nastavnika, kao i vršnjaka – učenicima mlađih razreda. Značaj odnosa nastavnika prema učenicima, njihove posvećenosti i motivacije istaknut je posebno od strane učenika gimnazija.

Poređenje učenika iz **velikih i gradova srednje veličine** ukazalo je na nekoliko razlika – u velikim gradovima motivacija nastavnika, prilagođavanje nastave i postojanje LMS-a češće su navođeni kao snage škole, dok su u govoru učenika iz manjih mesta sinhrona nastava, dodatna obrazovna podrška i vršnjačka podrška imali primat.

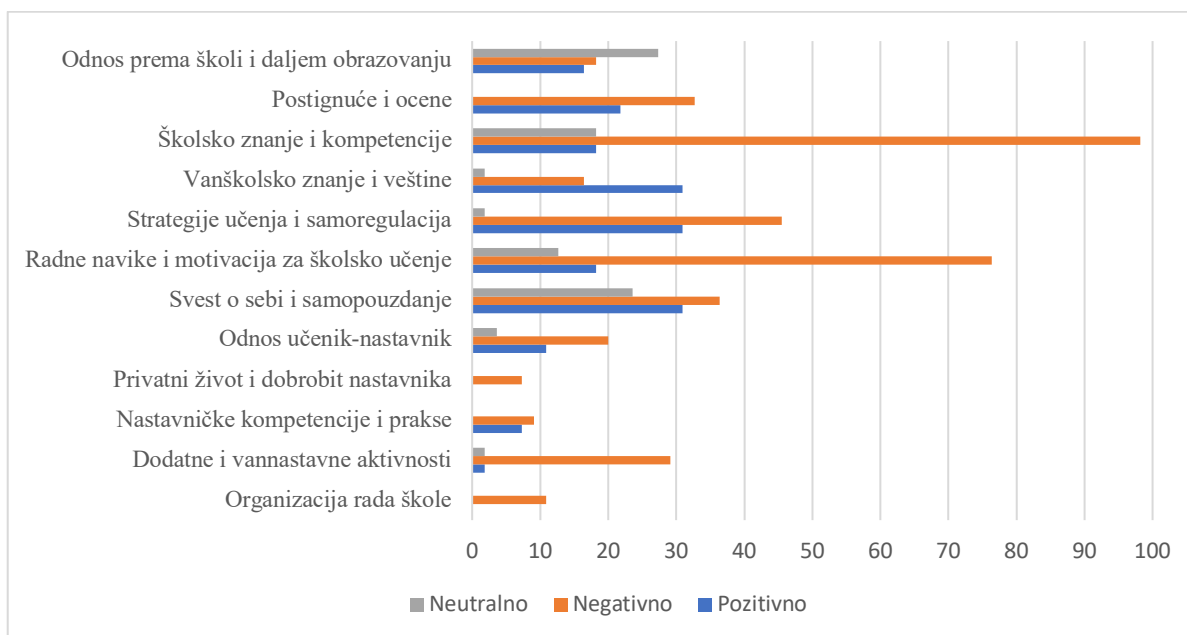
EFEKTI: Perspektiva učenika iz opšte populacije i nastavnika

U kontekstu škole izdvojeni su samo efekti školskih faktora na kognitivne i akademske ishode kod učenika, kao i efekti na nastavnike i na školu kao sistem. Efekti su mogli imati negativan, pozitivan ili neutralan (promene nije bilo) predznak.

Šema 3: Efekti po školu, nastavnike, odnos učenik-nastavnik i učenike u školskom kontekstu

I učenici iz opšte populacije i nastavnici identifikovali su iste efekte, s tim da se procena učestalosti i valence efekata razlikovala. Na *grafikonima 5 i 6* može se videti učestalost efekata različite valence, prvo u narativu učenika, a potom i nastavnika (kada su govorili o učenicima iz opšte populacije).

Grafikon 5.: Zastupljenost efekata iz perspektive učenika iz opšte populacije (procenat fokus grupa u kojima je bio prisutan kod)

Kao što se može videti, **učenici** iz opšte populacije su se gotovo jednoglasno složili da su efekti po školsko znanje i kompetencije bili negativni, jedino je bilo nekoliko primera navođenja unapređenja digitalnih kompetencija zahvaljujući onlajn nastavi. Stariji učenici osnovnih škola i srednjoškolci uviđaju da imaju „rupe u znanju“ i da će im to predstavljati problem za završni ili prijemni ispit, a učenici srednjih stručnih škola posebno ističu teškoće sa uvežbavanjem veština zbog izostanka prakse. Učenici su saopštavali da ne vide način da ovaj propust nadoknade, što je u nekim slučajevima dovelo do dodatnog pada motivacije i osećaja apatije.

Mi smo najviše ostali uskraćeni što se tiče prakse. Tu smo najviše izgubili. (učenik, srednja stručna škola)

U školi naučimo više za jedan dan nego za pet dana na online-u. (učenica, I ciklus OŠ)

Mislim da konkretno pandemija u kvalitetu obrazovanja u u u IT delu je dosta pomogla jer smo mi upravo tada možda i najviše naučili, a konkretno ja mislim, pričala sam i sa ostalim iz mog odeljenja, mi smo tada zapravo prvi put uspeali da koristimo tehnologiju na najbolji mogući način. (učenica, gimnazija)

Slično tome, radne navike i motivacija za školsko učenje su se dominantno pogoršale, kako učenici tipično saopštavaju – „ulenjili su se“. Donekle su se i postignuća pogoršala, iako je bilo primera popravljivanja ocena, ali ne zbog većeg znanja već zbog spuštanja kriterijuma nastavnika. Sa druge strane, bilo je primera toga da su učenici zahvaljujući tome što ne moraju u školu, imali više vremena i mogućnosti da se sami organizuju, što je kod nekih doprinelo povećanju motivacije i samoregulacije, kao i, prema njihovim rečima, do većeg osećaja odgovornosti i „zrelosti“.

Mislim da se moja radna etika se mnogo pogoršala jer sam izgubila taj neki kontinuitet i sada još uvek. To pre nisam radila, ali sada trenutno kampanjski učim, što je jako teško.

Imamo 18 predmeta i onda me stalno stiže to zakasnelo gradivo ali nikako ne mogu da se izvučem iz toga. (učenica, gimnazija)

Pa ustanem, onda čekam još 15 minuta da dobijem volju za životom, da odem do kuhinje, da uzmem da operem zube i sve to, da pitam mamu da li je učiteljica poslala domaći, ako jeste onda sačekam da dobijem volju za to, to negde oko pet, da prepisem to, da naučim, mislim ne da naučim, mrzi me. (učenik, I ciklus OŠ)

Ja najviše volim tu nastavu na daljinu jer ne moraš ni da je pratiš. (učenik, I ciklus OŠ)

Evo da sam ja manje naučio na času zato što mi to neko nije mi držalo koncentraciju ti kraći časovi. I više volim kad ovako 45 minuta nastavnik priča mnogo više da zapamtim. (učenik, II ciklus OŠ)

I vreme i raspored sebi da napravite. Što definitivno nismo znali pre ovoga. (učenik, gimnazija)

Za razliku od školskog znanja, propisanog programom nastave i učenja, učenici su češće govorili o pozitivnim nego o negativnim efektima školovanja tokom pandemije na prepoznavanje sopstvenih talenata i interesovanja, te na vanškolske znanja i veštine (poznavanje jezika, učenje kuvanja, rad na opštoj kulturi i zdravim životnim stilovima, i sl.). Blisko povezano sa tim jeste bio i potencijal nastave za vreme pandemije (pre svega, više slobodnog vremena, tj. mogućnosti da se učenici samoorganizuju) za povećanje samopouzdanja, refleksivnosti i bolje spoznavanje sebe.

Možda sam imo neko samopouzdanje koje nije išlo u pravom smeru, a nakon pandemije sam zapravo pogledao dublje u sebe i shvatio neke stvari koje možda nikad ne bi shvatio pre pandemije. Jer sam imao tu dokolicu vremena koje je izuzetno ključna u razvijanju ličnosti. I smatram da je to možda jedan veoma dobar faktor pandemije koji je uticao na mene zapravo. (učenik, gimnazija)

Meni je meni je jako pozitivno za mene lično pozitivna stvar mi je bila ceo karantin zato što eto, kao što sam rekla, u potpunosti sam mogla da se fokusiram na sve ono na šta sam želela da se fokusiram, a da ofrlje uradim sve ostalo što sam samo morala da skinem sebi sa vrata. Tako da otkrila sam neke talente koje nisam pre znala da imam, a i neke koje sam pre imala, sam mogla da poboljšam tako da meni je bilo super u najmanju ruku. (učenica, gimnazija)

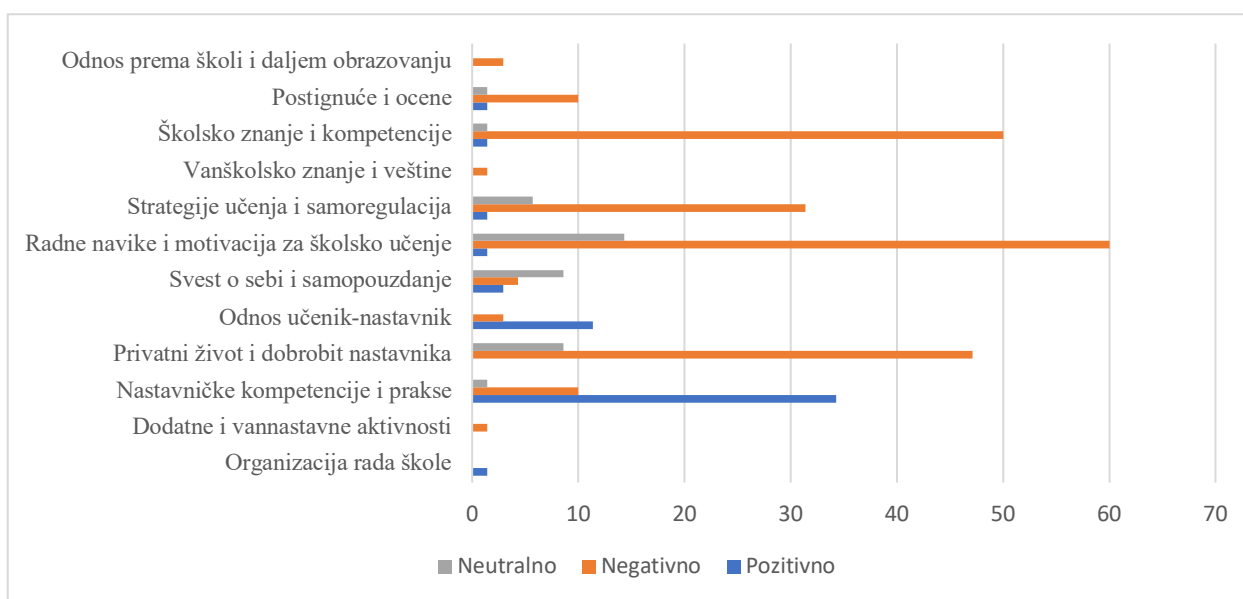
Nešto jeste nešto jeste, ali recimo ta neka borba i ta da kažem neki plamen nečeg neke revolucije, ali u nama. Mi hoćemo da se protivimo sistemu i to je to je dobro. (učenik, II ciklus OŠ)

Iako su uviđali poneke primere pozitivnog uticaja školovanja tokom pandemije na nastavnike i na odnos nastavnik-učenik, učenici su mahom isticali negativne efekte po nastavne prakse i dobrobit nastavnika, kao i negativne efekte po dodatne aktivnosti u školi i organizaciju rada škole.

Možda su se nastavnici nekako promenili skroz u koroni. Nekako su bili su baš onako da kažem mirni, normalni. Bili su onako mirniji što se tiče svega i nekako nisu uopšte kao obraćali pažnju sada na svaki detalj. Kao da su pod nekim stresom onako baš. (učenik, II ciklus OŠ)

Mislim da je jedan od najvećih problema bio što mi smo sve vreme shvatali da je i njima i nama teško da se samo prebacimo u potpunosti na taj sistem, al da oni to nisu shvatili, da oni nas gledaju kao na tehnološki potpuno obrazovanu generaciju kojoj je isto da li je preko telefona, koja je stalno na telefonu, koja može i preko telefona da ide u školu. Što nije bio slučaj. I onda nisu nismo imali mnogo više, tj. mnogo smo više tolerisali nego oni nas. (učenik, gimnazija)

Kao što se iz *Grafikona 6* vidi, **nastavnici** su takođe istakli negativne efekte školovanja tokom pandemije na školsko znanje učenika, na radne navike i motivaciju i na postignuća. Budući da nisu imali toliki uvid u način na koji su učenici provodili vreme kod kuće, manje su govorili o vanškolskim znanjima i samopouzdanju učenika.

Grafikon 6: Zastupljenost efekata iz perspektive nastavnika (frekvencija intervjuva u kojima je bio prisutan kod)

Za razliku od učenika, nastavnici su bili skloni da vide više pozitivnih efekata po odnos nastavnik-učenik, kao i više pozitivnih efekata po svoje kompetencije i prakse (pre svega, vezano za upotrebu savremenih tehnologija i inovaciju nastave).

Zbližila nas je. Vodimo računa jedni o drugima, čujemo se, više se puta čujemo sad kad se neko razboli. Nekako smo postali brižljiviji jedni za druge, možda to. (nastavnica, I ciklus OŠ)

Pa eto da kažem naučili smo brzo da mislimo i brzo da se snalazimo u situaciji u koju smo tako eto bili bačeni. Poboljšali smo svoju informatičku pismenost što je mislim dobra stvar. I dobro je to što sad se čini mi se malo više koristi to elektronsko u nastavi i redovnoj nastavi nego što je pre. (nastavnik, II ciklus OŠ)

Više koristim recimo e-udžbenike, naučila sam da koristim pametnu tablu (smeh) kad sam je dobila. Ja sam neko ko mnogo voli da priča, predajem i jezik, pa recimo kad sam ja imala posledice korone, nisam morala toliko da pričam. Recimo vrlo često imam problem sa ždrelom i grlom, pa ostanem bez glasa, pa je to recimo donelo. Ranije bih morala da idem na bolovanje ili ne znam... A ovo je sad pametna tabla, pa im pustim prezentaciju koju sam

napravila za vreme onlajn nastave, pa im pustim tu prezentaciju, pa oni to pogledaju, komentarišu, ja im samo postavim neko pitanje. Mislim da je više interaktivna nastava (nastavnica, II ciklus OŠ)

Slično učenicima, samo, očekivano, mnogo češće, ukazivali su na brisanje granice poslovnog i privatnog života, na iscrpljenost i premorenost zbog toga što su „24 časa bili dostupni“. Često su osećali veliki pritisak da mnogo toga urade za malo vremena, umela je da ih opterećuje i komunikacija sa roditeljima i bili su hronično pod stresom. Posebno je teško bilo usklađivanje posla sa privatnim obavezama, posebno ako su nastavnici i sami bili roditelji dece kojoj treba podrška u učenju.

Pa meni jeste to u početku bilo dok sam se ja oporavila, tih mesec dva, ali stvarno, do kraja je bilo jako, jako naporno. Zato što, recimo, ja sam morala da držim pre podne da držim nastavu od... „Morala“, mislim, napravila sam si tako plan. Recimo, jedna grupa od osam do deset, ili, nekad se produži i do jedanaest, a druga do jedan, pola dva. Sad, ja njima zadam to sve što treba, oni meni to vraćaju. Ja u šest opet sedam za računar i do osam, devet, pretražujem to sve. Ko je napisao, šta je napisao. Svakom moraš da daš povratnu informaciju. Tražiš greške, to si pogrešio, to ... dete kaže „nije mi jasno“, ja kažem ajde uključi se na Meet, pa da ti to objasnim. I onda stvarno ceo dan. Jer živa reč je živa reč, ne možeš ti to sad...Drugo, svako dete na različit način napreduje, ne možeš svima isto. Mnogo vremena je zahtevalo i truda, verujte mi. (nastavnica, I ciklus OŠ)

Kada je reč o različitim modalitetima nastave, utvrđuje se da se nastava na daljinu (i TV i onlajn) u većoj meri povezivala sa negativnim efektima po motivaciju učenika i školska znanja. Zapravo, stiče se utisak da su period kada nisu u školi (bilo duži period u vreme onlajn nastave ili nedelju dana u vreme kombinovanog modela), učenici doživljavali kao „odmor“, „raspust“. I nastavnici su više izgarali u vreme onlajn nastave (mada je možda to efekat i činjenice da su vremenom unapređivali svoje kompetencije i bolje organizovali obaveze). I kada se analizira opšti odnos svih aktera prema nastavi u doba pandemije, utvrđuju se daleko negativniji stavovi prema onlajn nastavi nego prema kombinovanoj. Kada se samo kombinovana analizira – daleko su pozitivnije reakcije na dnevne promene grupa nego na modalitet kada su se grupe smenjivale na nedelju dana. Jedini efekat kome je onlajn

Efekti iz ugla učenika: Provera uloge sociodemografskih karakteristika

Poređenjem odgovora učenika iz različitih **tipova škola** primećuje se da su najnegativniji efekti po radne navike i motivaciju registrovani kod učenika srednjih stručnih škola, ali da oni nisu bili praćeni smanjenjem ocena, naprotiv – kod njih je zabeleženo više pozitivnih promena u ocenama nego kod učenika osnovnih škola i gimnazija. I pored značajnog pada u znanju, odnos prema školi i daljem obrazovanju nije trpeo, naprotiv – deluje da su učenici bolje spoznali šta ih zanima i da su rešili da više ulažu u svoje obrazovanje. Jedan od primera je izjava učenika srednje stručne škole:

Ja sam kuvar. Tako da mi je to dalo više motivaciju da se više posvetim tome kada imam više slobodnog vremena, da nešto eksperimentišem. Pre sam bio neozbiljan a kada je krenula

korona tome sam se baš posvetio i dalo mi je više motivacije da nastavim. (učenik, srednja stručna škola)

Daljom analizom odgovora učenika osnovnih škola, utvrđuje se da su radne navike daleko više opale kod učenika iz drugog, nego iz prvog ciklusa. Sa druge strane, učenici i nastavnici imaju utisak da je znanje više pretrpelo u mlađim razredima.

Kada je reč o **veličina naselja**, mogla se primetiti tendencija da se negativniji efekti po školsko znanje registruju u gradovima srednje veličine (u odnosu na velike gradove), ali je zato motivacija učenika više pretrpela u većim gradovima nego u manjim. Analiza odgovora nastavnika pokazala je da je stepen osećaja izgaranja bio veći kod nastavnika u manjim mestima. Slično je utvrđeno i za kompetencije nastavnika - pozitivan efekat je bio češći kod nastavnika u manjim mestima.

Odnos školskih faktora i efekata po učenike iz opšte populacije

Dalja analiza podataka išla je u pravcu produblјivanja razumevanja odnosa pojedinih školskih i nastavničkih praksi i efekata po učenike. Tako su analizirani segmenti fokus grupa sa učenicima i intervju sa nastavnicima u kojima su se zajedno pojavljivali određeni riziko ili protektivni faktori i efekti po učenike.

Utvrđeno je da je **riziko faktor** koji se odnosi na neadekvatne strategije poučavanja, praćene i nedovoljno razvijenim digitalnim kompetencijama nastavnika (dostavljanje lekcija u formi teksta ili samo prezentacije bez mogućnosti za dodatno pojašnjavanje, TV nastava prebrzog tempa, zahtevanje obimnog prepisivanja, frontalna i neangažujuća nastava, i sl.) dominantno uticao na školsko znanje, radne navike i motivaciju učenika, njihove ocene, kao i odnos nastavnik-učenik. Obimnost gradiva i visoki zahtevi od učenika prvenstveno su povezivani sa negativnim efektima po školsko znanje, ali i strategije učenja i samopouzdanje. Posebno su se u periodu kombinovane nastave isticali odgovori učenika o tome da im je uzdrmano samopouzdanje i osećanje dobrobiti zbog „rupa u znanju“, a istovremeno visokih zahteva nastavnika i izostanka podrške u obnavljanju prethodno obrađivanog gradiva. Izostanak povratne informacije i neuspeh u tome da se prevenira ili sankcioniše prepisivanje, negativno su se odrazili posebno na motivaciju učenika i na školsko znanje. Učenici su ukazivali i na to da im je izostanak kontinuirane i detaljne povratne informacije nastavnika otežavao procenu sopstvenog znanja, te i određenje toga koliko čega još treba da nauče. Posvećenost nastavnika i odnos prema poslu, očekivano, najviše su povezivani sa odnosom nastavnik-učenik, a nešto manje sa školskim znanjem.

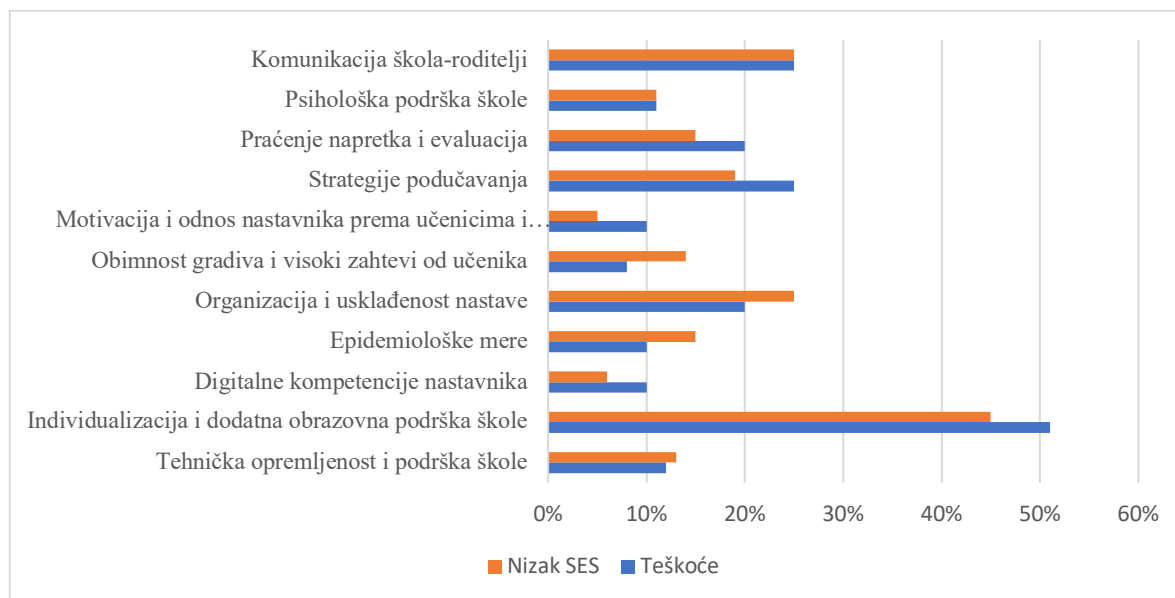
Neadekvatna organizacija sopstvenog rada, kao i slabo razvijene digitalne kompetencije najviše su se negativno odrazile na dobrobit nastavnika.

Kada je reč o pozitivnim praksama, daleko je bilo manje direktnog povezivanja određenih praksi nastavnika i pozitivnih efekata kod učenika. Sinhrona nastava je povezivana sa pozitivnim efektima na školsko znanje, motivacija nastavnika sa pozitivnim efektima na odnose sa učenicima, dok su se ostali protektivni faktori samo sporadično direktno dovodili u

vezi sa pozitivnim efektima. Ovaj nalaz bi se mogao povezati sa uzimanjem pozitivnih praksi „zdravo za gotovo“ i sklonošću naših ispitanika da ističu negativne prakse i negativne efekte.

RIZIKO FAKTORI: Perspektiva učenika iz osetljivih grupa

U govoru učenika iz osetljivih grupa, njihovih roditelja/staratelja i nastavnika, identifikovani su **isti riziko faktori, kao i kod učenika iz opšte populacije i nastavnika** kada su o njima govorili. Na Grafikonu 7 može se videti zastupljenost riziko faktora u vezi sa učenicima sa teškoćama u učenju (skraćeno *teškoće*) i u vezi sa učenicima iz porodica niskog SES-a (skraćeno *nizak SES*).

Grafikon 7: Zastupljenost riziko faktora u odgovorima učenika iz osetljivih grupa, njihovih roditelja/staratelja i nastavnika (proceniti intervjuja u kojima je bio prisutan kod)

Opaža se da su iskustva sa izazovima u školskom kontekstu veoma slična u slučaju učenika sa teškoćama u učenju i učenika niskog SES-a – i jednima i drugima je najviše nedostajala dodatna obrazovna podrška, ali i u okviru redovne nastave, strategije podučavanja nisu bile najefektivnije, kao što ni organizacija rada nije bila najefikasnija. Neadekvatne strategije podučavanja (praćene nedovoljno razvijenim digitalnim kompetencijama nastavnika), izostanak dodatne podrške i teškoće sa ocenjivanjem više su smetale učenicima sa teškoćama u učenju, dok su učenici nižeg SES-a, njihovi roditelji i nastavnici više isticali epidemiološke mere, organizaciju nastave i obimnost gradiva (verovatno zato što su učenicima sa teškoćama, koji su se često školovali po IOP-u, bili prilagođeni zahtevi, dok učenicima niskog SES-a nisu). U odnosu na učenike iz opšte populacije, ključne razlike su u pogledu značaja dodatne obrazovne, ali i psihološke i tehničke podrške, kao i isticanja saradnje škole i roditelja.

Jao, oni su se najteže, njima [učenicima niskog SES-a] je bilo najteže. Prvenstveno je bilo teško stupiti u kontakt sa njima. Ili nemaju mobilni telefon, nemaju društvene mreže, nemaju mail. Jako je bilo teško stupiti u kontakt. I kad smo stupili u kontakt nismo baš dobijali povratne informacije, iskreno. Nije saradnja bila baš na zavidnom nivou sa njima. Mi smo se svi, ne samo ja, i druge učiteljice trudile, ali jednostavno nismo imale povratnu informaciju. I mislim da su ta deca najviše izgubila. Oni su najviše izgubili, samim tim što

nije bilo komunikacije, nismo se, nismo uopšte komunicirali kao sa ostalom decom. (nastavnica, I ciklus OŠ)

Intervjuer: A jesi gledao onu nastavu što je bila na televiziji?

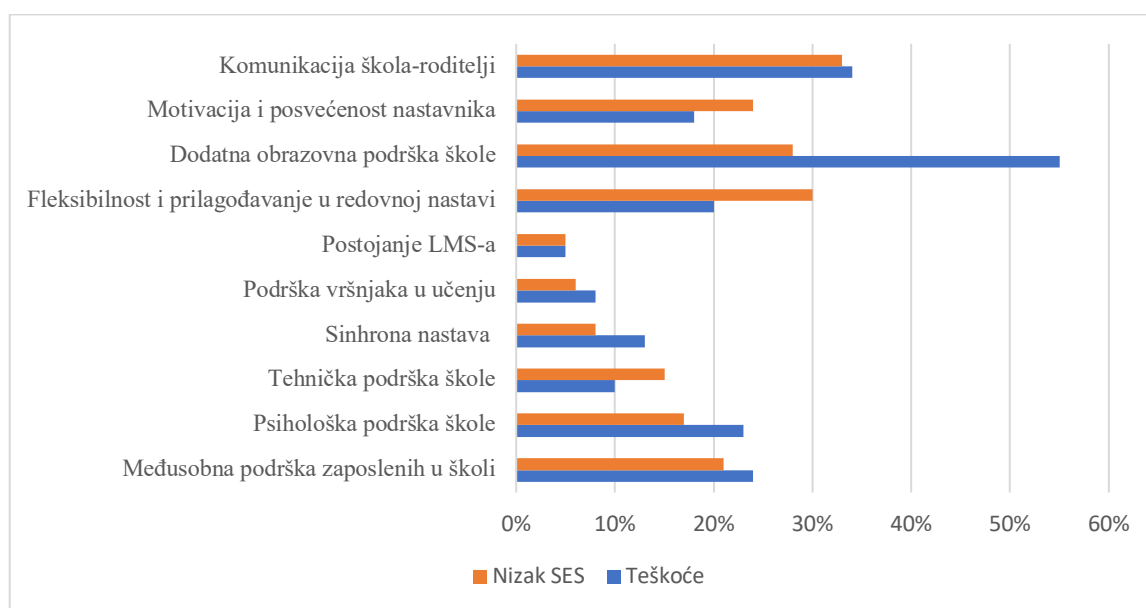
Nisam ništa pratio, nisam imao ni telefon ni ništa. (učenik, nizak SES, I ciklus OŠ)

Ja onda uđem pošto sam imala šifru za taj njen nalog. 50 nepročitanih mejlova. Znači da uopšte nije ulazila. Tako da to je opet taj problem je ona imala znači nepoznavanje tih ovaj inžnjerstvenih. Nema veštine, a nije imala baš nekoga da joj pomogne. Mislim u principu prepuštena samoj sebi. Nije od onih mislim koji baš vole da uče da budemo iskreni. A i ja nemam previše vremena da se posvetim deci sa IOPom. (nastavnica, I ciklus OŠ)

PROTEKTIVNI FAKTORI: Perspektiva učenika iz osetljivih grupa

I kod učenika iz osetljivih grupa **istakli su se isti protektivni faktori kao i u opštoj populaciji učenika**. Slično riziko faktorima, opšti trendovi kod učenika sa teškoćama u učenju i učenika niskog SES-a veoma su slični (*Grafikon 8*). Jedino se dodatna obrazovna podrška pokazala kao značajno češće pominjani protektivni faktor kod učenika sa teškoćama u učenju, verovatno jer su oni upravo i imali više iskustva sa ovakvim oblikom podrške škole. Bilo je primera da su čak i sami učenici bili proaktivni u traženju podrške, pretpostavljamo jer su za to bili osnaženi, a i zbog prethodno dobrih ishoda te proaktivnosti.

Sa druge strane, uvažavanje potreba učenika u redovnoj nastavi i fleksibilnost u načinima realizacije nastave, praćeni većom posvećenošću nastavnika i njegovim opštim boljim odnosom prema učenicima, uz tehničko-materijalnu podršku, nešto su češće isticali u kontekstu učenika niskog SES-a (*Grafikon 8*). Iz razgovora sa učenicima i roditeljima niskog SES-a mogao se steći utisak da oni nisu u dovoljnoj meri osnaženi da prepoznaju i zagovaraju svoja prava, te da su često na sebe prebacivali odgovornosti koje bi mogle biti odgovornosti škole. Shodno tome, njima je bilo teško da identifikuju dobre, ali i loše prakse škole, često govoreći da je „sve bilo odlično“ ili da „se ne sećaju i ne znaju“.

Grafikon 8: Zastupljenost protektivnih faktora u odgovorima učenika iz osetljivih grupa, njihovih roditelja/staratelja i nastavnika (procenat intervjuja u kojima je bio prisutan kod)

U odnosu na učenike iz opšte populacije, ovde se daleko češće isticala saradnja roditelja sa nastavnicima koji su, na izvestan način, bili medijatori u komunikaciji nastavnik-učenici (o ulogama roditelja više u poglavlju o porodičnoj sferi). Postojanje LMS-a, verovatno zbog izraženijih digitalnih kompetencija koje ono zahteva, nije se pokazalo kao toliko često navođen protektivni faktor kod učenika iz osetljivih grupa, u odnosu na učenike iz opšte populacije. I podrška vršnjaka u učenju je bila ređe spominjana. Iako bi ovoj grupi učenika posebno dragocena bila vršnjačka podrška, ona se, budući da nije bila podsticana od strane nastavnika,

pojaviła samo kod učenika sa već izraženim socijalnim kapitalom. Najzad, iz ugla nastavnika, rad sa ovom grupom dece je zahtevao više angažovanja i stručne podrške, tako da ne iznenađuje da se protektivni faktor o međusobnoj podršci zaposlenih u školi češće spominjao ovde nego u kontekstu učenika iz opšte populacije.

Ako majka nije nešto mogla da otvori, ona meni iskuca poruku – ovo ne možemo da otvorimo, ovo nije jasno, tako da sam ja sa njima uglavnom komunicirala preko Google učionice i telefonom, kad god je bila neka nedoumica, da ne možemo da se sporazumemo tako, majka je uvek zvala. (nastavnica, II ciklus OŠ, u vezi sa detetom niskog SES-a)

Ona je bila kod kuće. Ona je dobijala materijal koji sad na tabletu treba da uradi ili M. [razredni starešina] joj odštampa i da mi. On je predivan razredni. Ja kažem stvarno jedno divno stvorenje i baš se trudi onako i da nikad je ne zaboravi. On stiže sve. I čak zove ovako da je čuje. (majka, II ciklus OŠ, u vezi sa detetom sa teškoćama u učenju)

Škola je organizovala da deca koja nemaju tih sredstava da neke časove dolaze u školu pa da im oni daju taj materijal što treba da se radi. Tako sam bila i kod nastavnika kući, davali su mi da radim te neke zadatke što oni rade na onlajnu, i to mi je malo pomoglo, držalo me je u toj situaciji. (učenica, nizak SES, II ciklus OŠ)

EFEKTI: Perspektiva učenika iz osetljivih grupa, njihovih roditelja i nastavnika

U nastavku će biti prikazani efekti pandemije po učenike iz osetljivih grupa i njihova povezanost sa određenim riziko i protektivnim faktorima, a iz ugla samih učenika, njihovih roditelja/ staratelja i nastavnika/ stručnih saradnika. Tako će biti analizirane perspektive učenika koji imaju teškoće u učenju i učenika koji potiču iz porodica niskog socioekonomskog statusa, kao i njihovih roditelja/ staratelja i nastavnika/ stručnih saradnika najviše upućenih u njihovo učenje. Biće istaknuta samo mesta odstupanja od nalaza prikazanih u prethodnom odeljku, kada se govorilo o učenicima iz opšte populacije.

Odgovori svih ispitanika upućuju na to da **učenici koji imaju teškoća u učenju** nisu toliko dramatično promenili svoje radne navike u odnosu na ostale učenike. Dok u odgovorima učenika iz opšte populacije i nastavnika kada govore njima dominira utisak o izrazito negativnim efektima školovanja u toku pandemije na motivaciju za školsko učenje i radne navike, u kontekstu učenika sa teškoćama u učenju, u većini slučajeva utisak je bio da su radne navike i motivacija ostali na istom nivou kao i pre pandemije (*Grafikon 9*). U određenom broju slučajeva to roditelji objašnjavaju inicijalno slabo razvijenim radnim navikama, ili kako bi učenici rekli – “nikada nisu voleli školu, niti da uče”. U nešto manjem broju slučajeva, reč je o deci koja su i pre pandemije imala razvijenu mrežu podrške i već razvijene radne navike i koja su nastavila da u okvirima svojih kapaciteta redovno uče i napreduju. Često se među nastavnicima mogao čuti narativ da su deca koja su učila i pre pandemije nastavila da uče tokom pandemije, a da ona koja nisu učila ni pre, nisu učila ni za vreme pandemije. Iz nekih primera se moglo zaključiti da ovo znači da su radne navike i postiguća učenika mahom zavisila od mreže podrške van škole (posebno roditelja, ali i ličnih pratilaca, logopeda i sl.) i da su nastavnici tu imali manju ulogu. Detaljnija analiza odgovora roditelja dece koja imaju teškoće u učenju takođe je ukazala na to da postoje dva scenarija – da postoje deca koja imaju razvijenu mrežu podrške i čiji su se roditelji izborili da dobiju što veću podršku od škole, i deca čiji roditelji nemaju obrazovni, socijalni i finansijski kapital da bi svojoj deci obezbedili podršku i omogućili im da maksimalno iskoriste svoja prava (nešto više o roditeljskim ulogama i kapacitetima možete pročitati u poglavlju o porodičnoj sferi).

Ne, kako je došao u školu, to je prosto jedna ravna linija, to se nije promenilo ni u pandemiji, to je prosto jedno te isto.
(nastavnik, srednja stručna škola)

Nema, nema, pošto i pre toga stvarno nisam imao neku motivaciju. (učenik, srednja stručna škola)

Kod njega mogu da kažem da postoji kontinuitet u odnosu na vreme pre pandemije i sada. Pre pandemije su dosta više radili, onda su se opustili, sad se polako vraćaju u formu, a Marko. ima neki po mom mišljenju kontinuitet u radu, zato što sa njim radi pratilac, radi mama, verovatno i brat sad ja ne znam njihove privatne stvari, ali mislim on je dete koje u okviru svojih mogućnosti lepo radi.
(nastavnica, II ciklus OŠ)

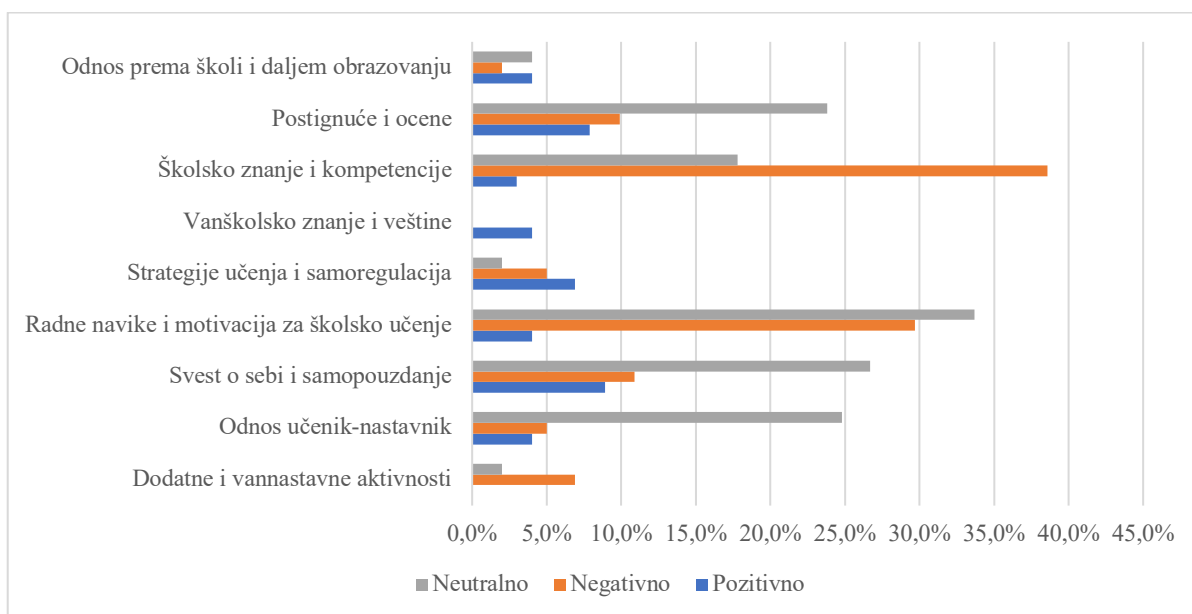
Pa sad ja nisam dozvolila da on sad ne radi, dal me razumete? Znači, on je radio konstantno kao da se ide svakog dana u školu, apsolutno, znači prosto nisam smela da to i on ima taj ritam, znači red, rad, disciplina, vojnički i radi, ali to nije dovoljno, tu nema doprinosa škole. (majka, II ciklus OŠ)

Nisu istaknuti negativni efekti školovanja tokom pandemije na koncentraciju i strategije učenja, naprotiv, dominirali su primeri pozitivnih efekata. Odnos sa nastavnicima i samopouzdanje i postignuća/ ocene, baš kao i odnos prema školi ostali su isti kao što su bili pre pandemije. Jedino se i u ovoj grupi učenika dosledno pokazao negativan efekat školovanja tokom pandemije po školsko znanje i vannastavne aktivnosti (*Grafikon 9*).

Mislim da je on puno više sazeo tokom korone. Čini mi se da se sad više trudio, postao je pažljiviji. (majka, II ciklus OŠ)

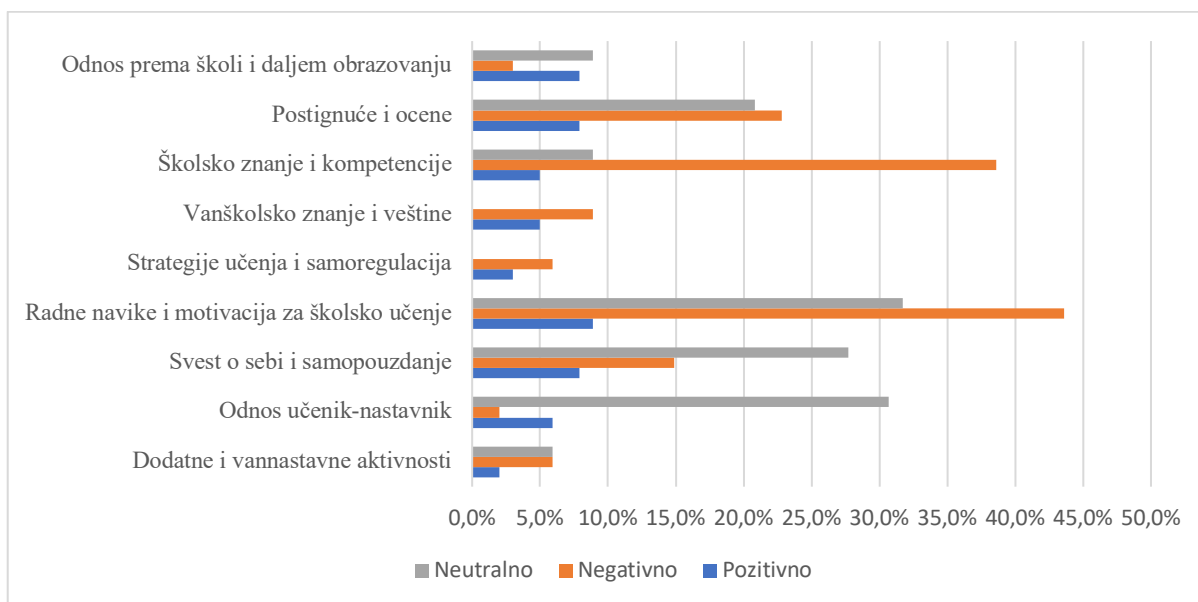
Intervjuer: *Ti si onda samo mogao da preslušavaš na neki način...*

Da, i onda samo to zapišem u svesku i samo poslušam par puta i lakše sam učio. (učenik, II ciklus OŠ)

Grafikon 9: Zastupljenost kodova (procenat dokumenata sa kodom) efekata na učenike sa teškoćama u učenju iz ugla učenika, roditelja i nastavnika

Kada je reč o **učenicima nižeg SES-a**, izraženiji su negativni efekti, u odnosu na učenike koji imaju teškoće u učenju. Kod njih je dominantan pad koncentracije, motivacije, znanja i postignuća. Odnos prema obrazovanju, odnosi sa nastavnicima, kao i učešće u vannastavnim aktivnostima u školi mahom su ostali isti kao i pre pandemije (videti *Grafikon 10*).

Grafikon 10: Zastupljenost kodova (procenat dokumenata sa kodom) efekata na učenike niskog SES-a iz ugla učenika, roditelja i nastavnika

Nalaz da su se vanškolska znanja učenika iz opšte populacije i sa teškoćama u učenju unapredila u vreme pandemija, a da su se kod učenika niskog SES-a smanjila, kao i da su vannastavne aktivnosti mahom ostale na istom nivou kao pre pandemije, ukazuje na nedovoljnu količinu stimulacije koju deca iz porodica niskog SES-a inače imaju, a koje za vreme pandemije škola nije uspevala da nadomesti. Za razliku od, makar grupe učenika sa teškoćama u učenju (za koju je u većini slučajeva bio izrađen i IOP), ova grupa učenika kao da je ostala „nevidljiva“ zaposlenima u školi. Sem sporadičnog pružanja tehničke podrške u vidu obezbeđivanja interneta i tableta, dalja obrazovna i psihosocijalna podrška ovoj deci je izostala. Čak i kada su nastavnici dostavljali materijale učenicima koji nisu imali uslova za onlajn nastavu, učnici često nisu umeli sami, bez dodatnih objašnjenja, da urade tražene zadatke. Bilo je i primera da su porodice dobijale tablete, ali da nisu dobile jasnu instrukciju kako da instaliraju Google učionicu, te da zapravo deca nisu mogla pratiti nastavu.

Onoliko koliko je uticala i na druge, jer je Sara u tom periodu imala mogućnost da ne radi ništa. Tad su i očekivanja od nje, obzirom da nije imala tehničke mogućnosti, bila još manja. I onda je ona to, da ne kažem, iskoristila, ali dosta dugo nije radila i to je sigurno uticalo i na njenu motivaciju i na radne navike. (nastavnica, II ciklus OŠ)

Sve što ste nabrojali kod Tanje. je u vreme pandemije sve je sve je bilo negativno. Sve je bilo lošije. I to znatno lošije nego kod ostale dece. Manje je motivisana. Manje je uključena i onda

je samim tim više nemotivisana i više isključena u periodu pandemije. (nastavnica, II ciklus OŠ)

Mislim da mu je lakše kada ide u školu, da ga onlajn umara. On kad uzme telefon, on bi radije da igra igrice ali da priča sa nekim. A ovako kad uzme telefon, mora da radi to što se tiče škole. Mislim da mu u onlajn nastavi ne odgovara ništa. Ja ga vidim, on čuje profesora, priča, predaje, ali je pitanje koliko to moje dete sluša. On jeste na nastavi, ali pitanje je koliko on to registruje, možda se isključio. (majka, srednja stručna škola)

Negativni efekti, kako po učenike sa teškoćama u učenju, tako i po učenike iz porodica niskog SES-a mahom su vezivani za period nastave na daljinu. Kod učenika sa teškoćama u učenju, kontinuirana kvalitetna komunikacija škole i roditelja povezivana je sa pozitivnim efektima po samopouzdanje učenika. Neadekvatne strategije podučavanja i izostanak individualizovane podrške od strane škole išli su „ruku pod ruku“ sa negativnim efektima po školsko znanje. A neadekvatno praćenje napretka učenika i ocenjivanje dovelo je do smanjenja motivacije i ove grupe učenika. Kod učenika niskog SES-a nisu ustanovljene jednoznačne veze određenih protektivnih faktora i efekata, moguće jer su ovi učenici više bili „prepušteni sebi“ nego učenici sa teškoćama u učenju. Sa druge strane, jasno je da su neadekvatne nastavne strategije, loša organizacija nastave i (ne)usklađenost rada različitih nastavnika, kao i izostanak dodatne obrazovne podrške i poteškoće sa ocenjivanjem imali negativnog uticaja na školsko znanje.

Kao i kod učenika iz opšte populacije, izostanak direktnog povezivanja određenih uspešnih praksi nastavnika i škole sa pozitivnim efektima na učenike predstavlja verovatno rezultat podrazumevanja dobrih praksi, a fokusirano bavljenje samo lošim praksama i efektima. Ova interpretacija je u skladu sa utiskom pojedinih nastavnika da njihov trud nije dovoljno prepoznat, ali i da njihov trud u nekim slučajevima nije doveo do uspeha srazmernog tom trudu.

ŠKOLSKI KONTEKST: ključni nalazi i preporuke

Na osnovnu nalaza dobijenih od učenika, roditelja i nastavnika, može se doći do određenih zaključaka u vezi sa riziko i protektivnim faktorima, kao i efektima školovanja tokom pandemije na učenike i nastavnike. U nastavku će biti prikazani zaključci i preporuke za unapređenje rada škola i celog obrazovnog sistema, kako bi se umanjile negativne posledice pandemije (reparacija) i kako bi se dodatno izgradili kapaciteti za potencijalne slične situacije u budućnosti (rezilijentnost).

Reparacija – nivo škole:

- Učenici, roditelji i nastavnici se slažu da je školovanje za vreme pandemije otežalo sticanje školskog znanja i veština, te da učenicima sada manjka znanje neophodno za savladavanje novog gradiva. Iako su učenici iz opšte populacije otvorenije i eksplicitnije govorili o negativnim efektima, dublja analiza narativa učenika i roditelja niskog SES-a pokazala je da je ova grupa učenika bila u posebnom riziku od izostanka adekvatne podrške, te i od negativnih akademskih ishoda.

⇒ *Učenicima je potrebno pružiti dodatnu obrazovnu podršku (dopunska nastava, vršnjačko podučavanje) u savladavanju novog gradiva, a po potrebi obnoviti gradivo obrađivano u prethodne dve godine. Posebno je važno pružiti podršku učenicima i roditeljima niskog SES-a.*

- Učenici saopštavaju da je period onlajn, ali i kombinovane nastave, doveo do toga da manje komuniciraju sa drugima i da se povuku u sebe, što je, prilikom povratka u školske klupe, rezultovalo anksioznošću i strahovima od javnog izlaganja.

⇒ *Učenicima je potrebna podrška u prevazilaženju socijalne anksioznosti i u jačanju samopouzdanja u akademskoj sferi. Pored stručnih saradnika koji mogu organizovati radionice i savetodavne sesije na tu temu, nastavnici mogu doprineti smanjenju anksioznosti u školskom kontekstu, na primer, podržavanjem rada u parovima i malim grupama.*

Reparacija – nivo sistema:

- Određen broj roditelja, posebno roditelji dece sa potrebom za dodatnom podrškom saopštavao je o premorenosti i iscrpljenosti tokom perioda pandemije. Nemali broj učenika iz opšte populacije takođe je govorio o osećaju zamorenosti, apatije i smanjenom akademskom self-konceptu usled školovanja tokom pandemije.

⇒ *Potrebno je jačati kapacitete stručnih saradnika za pružanje psihosocijalne podrške učenicima (posebno starijim učenicima iz opšte populacije) i njihovim porodicama (posebno roditeljima učenika sa potrebom za dodatnom podrškom). Nastavnici treba da unaprede svoje veštine prepoznavanja toga da li su učenici pod stresom, da li je došlo do smanjenja motivacije i dobrobiti, kao i da li imaju adekvatnu psihosocijalnu i obrazovnu podršku kod kuće, te da prilagode svoj način rada ili upute učenike na druge stručnjake po potrebi.*

- Nastavnici su u vreme pandemije imali prilike da značajno unaprede svoje digitalne kompetencije i da inoviraju praksu, da uspostave bolju saradnju sa roditeljima i bliskiju komunikaciju sa učenicima, ali su imali i poteškoća da uspostave balans između privatnog i poslovnog života, te su bili pod velikim rizikom od izgaranja.

⇒ *Potrebno je pružiti psihosocijalnu podršku nastavnicima, osnažiti ih da bolje uspostavljaju granice i upravljaju stresom, te u stručnoj ali i široj javnosti promovisati primere dobre prakse proizišle iz iskustava tokom perioda onlajn nastave i time istaći ulogu koju su nastavnici imali u doba pandemije.*

- Roditelji i učenici su retko direktno ukazivali na vezu određenih pozitivnih praksi škole i nastavnika i pozitivnih efekata po učenike. To nam može ukazati na prihvatanje dobrih praksi „zdravo za gotovo“ i na sklonost ka fokusiranju na probleme. Uz to, nastavnici su često imali utisak da njihov trud nije dovoljno prepoznat, a nekada i da njihov trud nije bio srazmeran efektima.

⇒ *U javnosti je potrebno promovisati primere dobre prakse nastavnika i škola, te ukazivati na značaj njihove profesije i važnu ulogu koju su imali tokom pandemije.*

Rezilijentnost – nivo škole:

- U periodu onlajn nastave nastavnicima je značila podrška kolega, posebno u pogledu korišćenja savremenih tehnologija i razmene materijala. I komunikacija između škole i roditelja se pokazala kao značajan faktor učenja i razvoja učenika, posebno onih iz osetljivih grupa.

⇒ *Na temelju već unapređene saradnje kako zaposlenih unutar škole, tako i škole i roditelja, potrebno je nastaviti sa izgradnjom podržavajućih odnosa, te i unapređenjem škole kao zajednice koja uči i koja gradi mrežu saradnika, kako među roditeljima i učenicima, tako i u lokalnoj zajednici. Značajno je podržavati i horizontalno učenje među zaposlenima u različitim školama.*

Rezilijentnost – nivo sistema:

- Kao što je prepoznato u studijama o kvalitetnom i pravednom obrazovanju nevezano za pandemiju, uvažavanje potreba i mogućnosti učenika, individualizacija i diferencijacija nastave, te i pružanje dodatne obrazovne i psihološke podrške, pokazali su se kao ključni protektivni faktori i u doba pandemije. Mlađim učenicima i učenicima sa teškoćama u učenju se konkretna, individualizovana dodatna obrazovna podrška posebno pokazala važnom, dok je starijim učenicima potrebno više hrabrenja, bodrenja i psihološke podrške. Vršnjačka podrška u učenju, posebno među mlađim učenicima, pokazala je izuzetan, ali nedovoljno iskorišćen potencijal.

⇒ *Potrebno je nastaviti sa unapređivanjem kompetencija nastavnika (i budućih nastavnika) za kreiranje podržavajućeg okruženja za ko-konstrukciju znanja,*

individualizaciju i diferencijaciju nastave, za kao i za primenu vršnjačkog podučavanja u nastavi. Osim toga, treba raditi na širem sagledavanju nastavničke profesionalne ulogu, tako da oni, sem “prenošenja znanja”, više rade na podsticanju motivacije, samoregulacije i unapređivanju strategija učenja.

- Postojanje sinhrono nastave u periodu onlajn i kombinovane nastave, posebno u slučaju mlađih učenika, kao i LMS-a, posebno u slučaju starijih učenika, pokazalo se kao dobra praksa koja je omogućila kontinuitet u pružanju kvalitetnog obrazovanja. Postojanje LMS, odnosno dodatnih materijala kojima učenici mogu da se vrata i nakon časa realizovanog u školi takođe je pomagalo učenicima da razumeju gradivo.

⇒ Potrebno je nastaviti sa pružanjem podrške nastavnicima da usavršavaju svoje pedagoške i digitalne kompetencije, a posebno ih osnažiti da koriste LMS i realizuju sinhronu i hibridnu nastavu. U ovom domenu, uz osiguriranje tehničkih uslova, potrebno je dodatno pružiti podršku nastavnicima srednjih stručnih škola.

- I učenici i nastavnici su se složili da je velika prepreka kvalitetnom i pravednom obrazovanju tokom pandemije bilo otežano praćenje rada i napredovanja učenika, te i njihovo ocenjivanje. Prakse zadržavanja istih zahteva kao u redovnim okolnostima, uz propuštanje da se obezbedi adekvatna obrazovna podrška, dovela je do tendencije učenika (ali i roditelja, kada je reč o mlađim uzrastima) da se služe neakademske sredstvima, koja su potom nastavnici često tolerisali. Sa druge strane, postojala je i praksa smanjenja zahteva, takođe praćena propuštanjem da se obezbedi adekvatna obrazovna podrška, te i spuštanja kriterijuma pri ocenjivanju. U oba slučaja učenici nisu stekli dovoljan nivo znanja, ali se postignuće nije smanjilo.

⇒ Potrebno je kontinuirano raditi na unapređivanju kompetencija nastavnika (i budućih nastavnika) za praćenje napredovanja učenika, formativno i sumativno ocenjivanje.

⇒ Potrebno je kontinuirano, sa svim akterima, raditi na promeni odnosa prema neetičnom akademskom ponašanju, te podržavati razvoj kulture učenja zarad sticanja kompetencija, a ne dobijanja dobrih ocena.

⇒ Potrebno je revidirati programe nastave i učenja budući da se njihova obimnost pokazala kao jedna od prepreka učenju i osećanju dobrobiti kod učenika. Uz to, sistemski je potrebno pružiti nastavnicima veću dozu autonomije prilikom obrade zadatog programa.

- TV nastava se u slučaju mlađih učenika pokazala kao korisna praksa, ali je moguće unaprediti je, baš kao i sve onlajn sadržaje koji bi se jednog dana mogli koristiti u nastavi.

⇒ Pri kreiranju digitalnih sadržaja, potrebno je prilagoditi tempo video materijala učenicima i uneti interaktivnost u materijal. Nastavnike treba osnažiti da koriste te materijale ne kao zamenu za sopstvenu nastavnu aktivnost, već da ih na svrsishodan način prilagode svom stilu rada i potrebama učenika.

PORODIČNI KONTEKST

Pandemija Kovid-19 je dovela do promena u načinu organizacije obrazovnog procesa, menjajući na taj način uloge različitih aktera u ovom procesu, uključujući i ulogu roditelja/staratelja⁴ i drugih članova porodice. Uloga porodičnog sistema u obrazovanju učenika je postala značajnija isprva samim izmeštanjem obrazovnog procesa iz školske zgrade u porodično okruženje, čime su kućni uslovi, kakvi su posedovanje tehničkih i prostornih mogućnosti za praćenje nastave na daljinu, ili pak kompetencije roditelja za podršku u učenju, postali značajan preduslov za pristup i učešće učenika u procesu obrazovanja. Dodatno, promene u obrazovnom procesu, kakve su uvođenje novih digitalnih alata, novih načina komunikacije i novih načina organizacije nastave, postavljale su zahtev za adaptacijom učenika na novonastale okolnosti. S obzirom na posrednost interakcije između učenika i nastavnika u početnim fazama pandemije, roditelji i drugi članovi domaćinstva su jedini bili u prilici da pruže neposrednu podršku učenicima u adaptaciji na nastavu na daljinu.

Zbog svega navedenog, podacima smo pristupili težeći da razumemo koja je bila uloga roditelja u obrazovanju njihove dece tokom pandemije i u kojoj meri je pandemija uticala na stepen angažovanja roditelja u obrazovanju njihove dece. Dodatno, težili smo da razumemo koji faktori na nivou porodice su opaženi kao protektivni, a koji kao rizični za razvoj i učenje dece tokom pandemije. Odgovori na navedena istraživačka pitanja će nam poslužiti da razumemo kako možemo podržati ulogu porodice u razvoju i učenju dece u nekim budućim kriznim situacijama.

Nacrt istraživanja nam omogućava da sagledamo ulogu porodice u obrazovanju učenika tokom pandemije iz perspektive učenika osnovnih i srednjih škola u Srbiji, uključujući perspektivu učenika iz opšte populacije, ali i perspektivu učenika iz osetljivih grupa – učenika iz porodica niskog socio-ekonomskog statusa (u daljem tekstu, *učenici niskog SESa*) i učenika sa teškoćama u učenju koji se obrazuju po individualizovanom programu ili individualnom obrazovnom planu (u daljem tekstu, *učenici sa teškoćama u učenju*). Dodatno, prikazaćemo i kako ulogu porodice u obrazovanju tokom pandemije vide roditelji učenika iz osetljivih grupa, ali i nastavnici koji predaju ovim učenicima.

⁴ U nastavku teksta ćemo koristiti termin *roditelji* da označimo roditelje i staratelje učenika.

ULOGA RODITELJA u obrazovanju učenika tokom pandemije kovid-19

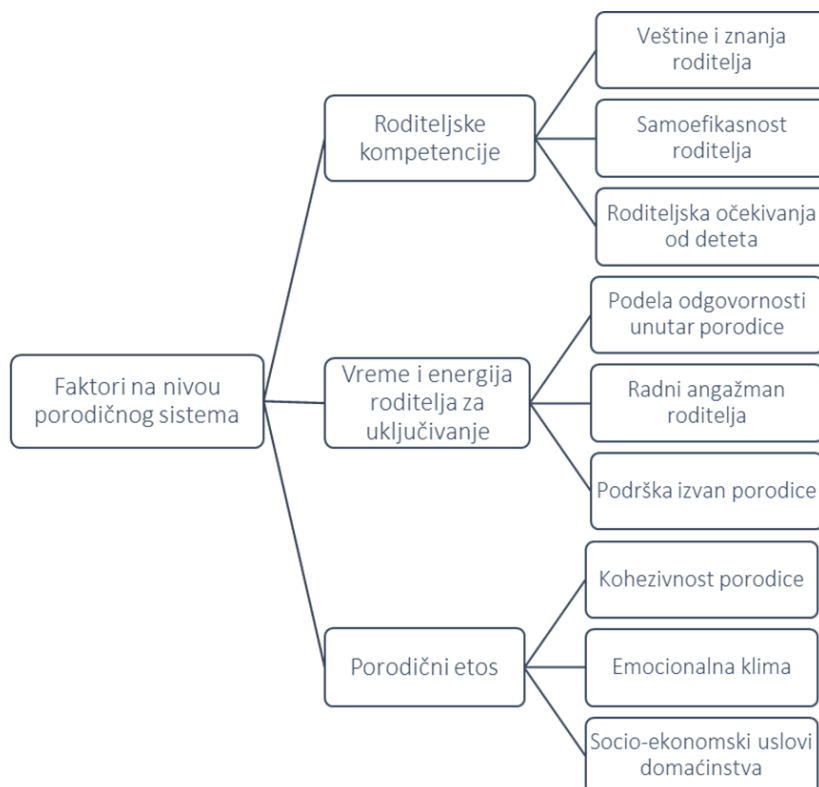
U opisima učesnika u istraživanju o načinu na koji su roditelji podržavali obrazovanje svoje dece tokom pandemije, prepoznali smo osam različitih uloga. Kratak opis uloga sa primerima dat je u tabeli koja sledi (*Tabela 3*).

Tabela 3: Uloge roditelja u obrazovanju učenika tokom pandemije Kovid-19.

Uloga roditelja u obrazovanju	Opis uloge	Tipični odgovori koji ilustruju ulogu
Obezbeđivanje pristupa obrazovanju	Odnosi se na ulogu roditelja u obezbeđivanju uslova za učenje tokom nastave u izmenjenim uslovima.	<i>Nabavio sam mu nov laptop preko neke veze, pošto sam nešto zaradio, nisam naplatio, pa sam morao čupati pare, i tako sam kupio.</i>
Pružanje podrške u učenju	Odnosi se na podršku učenicima u savladavanju gradiva, uključujući i individualizaciju procesa učenja.	<i>Ja bukvalno to moram kući da joj objasnim sve, da bi ona to razumela i da joj pokažem, jer kod nje je problem, ona mora vizuelno da vidi i kaže da je zaista problem ako nastavnik samo priča, a ništa ne pokazuje.</i>
Praćenje napredovanja učenika	Odnosi se na praćenje izvršavanja školskih obaveza i praćenje napredovanje učenika.	<i>Pazite ja sve pratim, ja sve pregledam, ja sve lekcije, oblasti; šta se radi, kako se radi, ko je šta poslao, a lični pratilac ili devojka koja isto dolazi vežbaju, u smislu, hajmo vežbamo matematiku, radićemo sad 20 zadataka, hajmo vežbamo to, mislim prosto apsolutno ja znam sve što se dešava i u razredu...</i>
Podsticanje motivacije za učenje	Odnosi se na ulogu roditelja u posticanju učenika da uče i/ili da istraju u učenju.	<i>Ako je neki predmet interesuje ona uzme da uči, a ako ga ne voli onda je motivišem uz neku igru da uči.</i>
Pružanje emocionalne podrške	Odnosi se na ulogu roditelja u upravljanju različitim emocijama koje su se javljale kod učenika u ovom periodu, uključujući i podršku jačanju samopouzdanja učenika.	<i>Ja nisam baš nešto imala te napade panike, ali osećala sam neku prazninu. Kao da to nije to, ovo nije naš normlana život. Sa mamom sam pričala o tome, da treba do nosimo maske i da to može da se prevaziđe. Ona je nas tešila.</i>
Prioritizacija školskih zahteva	Odnosi se na ulogu roditelja u prioritizaciji različitih zahteva koje su pred učenika postavljali nastavnici i škola, ili u selekciji sadržaja/predmeta za učenje.	<i>Pa, dobro, mi smo imali skok od učiteljice pa na peti razred, znači na više nastavnika, predmetnih nastavnika, tako da, u principu, mi radimo, nama je prioritet srpski i matematika. Prosto, to je, i najviše smo bazirani na to.</i>
Posredovanje u komunikaciji nastavnik-učenik	Odnosi se na medijatorsku ulogu roditelja u komunikaciji između učenika i nastavnika, uključujući i pomoć oko primanja i slanja urađenih zadataka.	<i>Mama je pričala sa razrednom pošto radim po posebnom programu, pričala je šta treba da slušam od časova na TV-u, da zapisujem šta sve pišu.</i>
Organizacija vanškolskih aktivnosti/podrške	Odnosi se na ulogu roditelja u organizovanju aktivnosti/podrške izvan škole, npr. pohađanje muzičke škole, sportskih treninga ili tretmana logopeda.	<i>E, nama je bio problem taj, što moje dete ide u muzičku školu i onda ima te neke termine i to je išla onlajn, pa onda to se nešto poklapalo, pa onda nekad ja samo ispratim šta je bilo na toj konferenciji da bi znala šta posle sa njom da radim, a da ona u tom trenutku ima čas u muzičkoj iz instrumenta koji takođe ide u realnom vremenu, tako da to nam je negde bio problem, da se uklopimo sa svim tim terminima.</i>

Činioci na nivou porodičnog sistema značajni za obrazovanje učenika tokom pandemije Kovid-19

Kada govorimo o činiocima na nivou porodičnog sistema koji su uticali na obrazovanje učenika tokom pandemije Kovid-19, naši sagovornici su govorili o različitim aspektima funkcionisanja porodičnog sistema koji uključuju roditeljske kompetencije za pružanje obrazovane podrške, vreme i energiju roditelja za uključivanje u obrazovanje, kao i etos porodice (Šema 4). Svaki od ovih aspekata je mogao biti protektivni ili riziko faktor, zavisno od snaga i potreba za podrškom učenika, roditelja, drugih članova porodice, ali i zavisno od načina organizacije obrazovnog procesa i kvaliteta saradnje između porodice i škole.

Šema 4: Prikaz faktora na nivou porodice koji su opaženi kao protektivni ili riziko za obrazovanje učenika tokom pandemije.

U nastavku je dat opis svakog od navedenih faktora, kao i citati koji ilustruju faktor kao protektivni ili kao riziko faktor za učenje i razvoj tokom pandemije (Tabela 4).

Tabela 4: Faktori na nivou porodičnog sistema koji su imali uticaj na učenje i razvj dece tokom pandemije

Faktori na nivou porodičnog sistema		Opis faktora	Primer za protektivni faktor	Primer za riziko faktor
Roditeljske kompetencije za podršku obrazovanju tokom pandemije	Veštine i znanja roditelja	Specifična znanja i veštine roditelja potrebna za podršku u učenju.	<i>Za matematiku kada mi nije zadatak bio tačan, nisam znao da proverim, ali sreća tata moj je znao matematiku mnogo dobro i proverio je i objasnio.</i>	<i>Pa malo, ali nije bilo neke vajde od mene iskreno. Zato što ni ja to ne znam.</i>
	Samoefikasnost roditelja	Uverenje roditelja da mogu kompetentno da realizuju roditeljske zadatke, u ovom slučaju fokus je na tome da veruju da mogu kompetentno da podrže svoje dete u učenju.	<i>Obrazovana sam i mogu da pratim čak program njihov.</i>	<i>Sad, problem je bio samo u tome što ja nisam prosvetni radnik za malu decu i ja ne razumem mehanizam, nemam ja tu neku sposobnost, veštinu koji imaju nastavnici koji rade sa decom tog uzrasta...</i>
	Roditeljska očekivanja od dece	Očekivanja koja roditelji imaju od učenika u pogledu napredovanja u učenju i daljeg obrazovanja.	<i>Oni ne postavljaju pred njega nerealne zahteve. Potpuno su svesni njegovih mogućnosti. Ja mislim da on zato odlično funkcioniše.</i>	<i>Da, ja mislim da majka nema neka preterano velika očekivanja i da je ona vrlo svesna da to N. ne može.</i>
Vreme i energija roditelja za uključivanje u obrazovanje deteta	Raspodela uloga unutar porodice	Raspodela odgovornosti unutar porodice u pogledu podrške u učenju tokom pandemije, uključujući i pomoć sibringa u učenju.	<i>Tu je bio i stariji brat koji je sada druga srednje, tu je da mu pomogne ono što ne zna ili što ja ne znam.</i>	<i>Tata je, mnogo mu je bilo teško, jer je trebalo i na našu školu i na njegov posao da se fokusira, njemu je tu bilo najteže, jer je mama stalno radila, ona je doktor, vrlo često dežurala i sve.</i>
	Radni angažman roditelja	Odnosi se na različite aspekte radnog angažmana roditelja, na primer, visina primanja ili fleksibilnost radnog angažmana.	<i>A ja sam mogla da se posvetim njima i da ispunim i sve svoje poslovne obaveze, imala sam vremena za sve.</i>	<i>Moj tata bi radio neku specifičnu smenu, to je bila smena od 6-16 a ako je druga onda je bilo od 14-02h, bukvalno sam ga slabo viđala.</i>
	Podrška izvan porodice	Dostupnost podrške obrazovanju i izvan primarne porodice, uključujući članove šire porodice, prijatelje, ali i mogućnost obezbeđivanja privatnih časova.	<i>Pa je u taj rad uključeno i više nekih ljudi, osim samog ovog sistema obrazovanja i logopedi, ne znam, dodatni učitelji.</i>	<i>A meni u stvari niko van kuće nije ni pomogao zato što van kuće su mi skoro svi bili zaraženi koronom.</i>

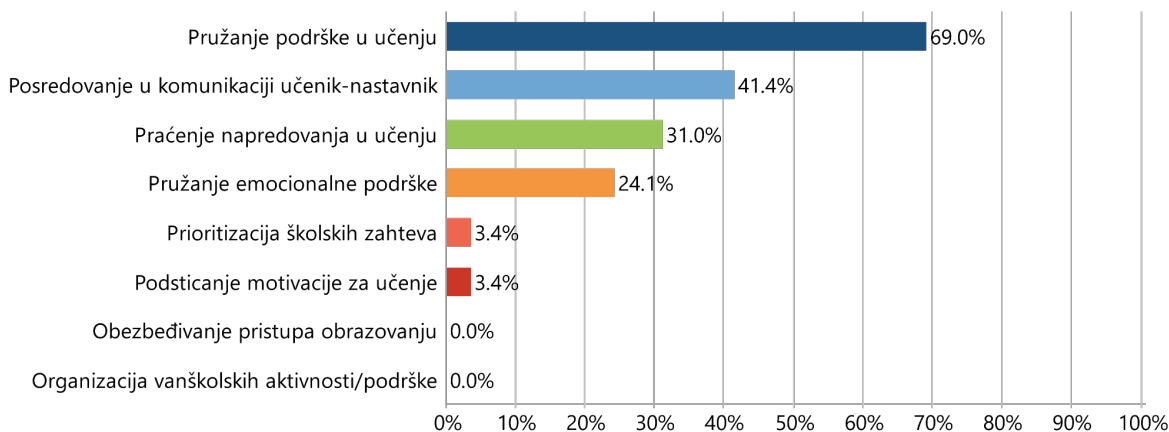
Porodični etos

Kohezivnost porodice	Odnosi se na osećaj zajedništva/izolovanosti članova porodice, uključujući i promene u načinu na koji se provodilo porodično vreme tokom pandemije.	<i>Čak smo se i više zblížili jer smo imali više vremena da provodimo zajedno.</i>	<i>Meni sestra radi u Beogradu i nije mogla ni da dolazi, a brat posto je imao to ograniceno zbog korone i policijskog časa i kad se vidimo to bude nešto malo jer se on skupi sa njegovim vršnjacima.</i>
Emocionalna klima	Odnosi se na dominantnu emocionalnu klimu u domaćinstvu tokom pandemije, i način na koji je ona ugrožavala ili podržavala učenje. U okviru ovog faktora su zabeležene i brige povezane sa zdravljem, kao i gubitak bliske osobe.	<i>Pa iskreno ne, prvo ja nisam dozvolila da mi to utiče nešto na život. Pridržavala sam se u onoj meri kojoj mora. Nisam dozvolila da prevlada strah i to nisam prenosila na njih da se plaše iako smo imali smrtne slučajeve.</i>	<i>Pa promenilo se bili smo stvarno u strahu šta i kako. Da se ne zarazimo. Pogotovo što sam ja imala operaciju, ali na kraju smo se posle, prošle godine u septembru, ipak zarazili. Imali smo stvarno taj strah ovaj i nas dvoje, suprug i ja i stariji sin non stop smo pratili šta se dešava.</i>
Socio-ekonomski uslovi domaćinstva	Odnosi se fizičke aspekte okruženja za učenje, uključujući prvenstveno prostor i dostupnost tehničke opreme i interneta.	<i>Uglavnom ona je imala sve uslove. Mi čak imamo i štampač kući, tako da je ona zaista imala sve.</i>	<i>On i sestra su u jednoj sobi, i to je isto bio problem jer su njih dvoje radili na jednom kompjuteru. To je bio veliki problem.</i>

ULOGA PORODICE: Perspektiva učenika iz opšte populacije

Tokom fokus grupnih diskusija sa učenicima iz opšte populacije, uloga porodice u obrazovanju za vreme pandemije nije produbljivana na način kako je to činjeno u intervjuima sa učenicima iz osetljivih grupa, kao što će se videti u delu koji sledi. Ipak, učenici su kroz razgovor o porodičnom životu tokom pandemije spontano produkovali odgovore u kojima su se jasno mogle identifikovati uloge roditelja u ovom periodu, te karakteristike porodičnog funkcionisanja koje su relevantne za razumevanje načina - protektivnog ili ugrožavajućeg - na koji je porodica uticala ili učestvovala u obrazovanju učenika u promenjenim okolnostima realizacije nastavnog procesa.

Kako se jasno može uočiti na *Grafikonu 11*, učenici su kao najizraženiju **roditeljsku ulogu** videli onu koja se tiče pružanja podrške u procesu učenja, dok su u nešto manjem procentu fokus grupnih diskusija izveštavali da su roditelji (i drugi članovi porodice) bili njihova spona u komunikaciji sa nastavnicima u periodu kada se nastava odvijala na daljinu ili u kombinovanom režimu. U trećini fokus grupnih diskusija, učenici su navodili i da su roditelji tokom ovog perioda dosta pažnje posvećivali praćenju njihovog napretka, ali i da su vodili računa o tome da redovno prate nastavu i svoje zadatke obavljaju na vreme. Konačno, u četvrtini fokus grupnih diskusija učenici su opisivali da su im roditelji u ovom periodu bili značajan izvor emocionalne podrške u prevladavanju negativnih emocija straha i neizvesnosti koje su bile uzrokovane kako promenama uobičajenog ritma života, tako i situacijom koja je ukazivala na povećan rizik po zdravlje za sve kategorije stanovništva.

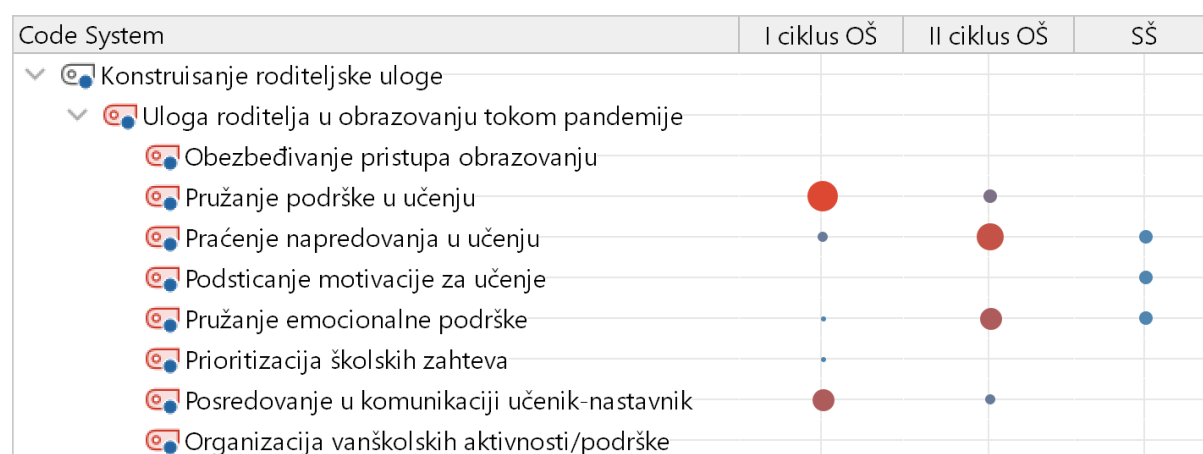

Grafikon 11: Zastupljenost roditeljskih uloga u obrazovanju učenika tokom pandemije: perspektiva učenika iz opšte populacije.

U većini fokus grupnih diskusija (62,3%) učenici su ukazivali na nove uloge u kojima su se roditelji našli tokom pandemije, pri čemu se kao najjasnija među njima izdvojila uloga roditelja kao posrednika u komunikaciji sa nastavnicima tj. ulogu koja je bila direktno podstaknuta posrednim načinom na koji se nastava odvijala. U nešto manje od polovine fokusu grupnih diskusija (42,9%) učenici su приметili da su njihovi roditelji tokom pandemije bili značajno više nego inače uključeni u njihovo obrazovanje, pri čemu je taj porast u angažmanu najviše bio vezan za potrebu da se učenicima pruži dodatna podrška u savladavanju gradiva, koje je u uslovima nastave na daljinu i skraćenog trajanja časova, prema oceni samih nastavnika i

roditelja, bilo kompaktirano i nedovoljno produbljeno. Dakle, deluje da su roditelji u ovom periodu predstavljali “produženu ruku” obrazovnog sistema koja je omogućavala da se relativno nesmetano i bez prekida odvijaju kako instruktivni, tako i evaluativni deo procesa nastave i učenja. U svega 7,1% fokus grupnih diskusija, učenici su smatrali da je uključenost roditelja manja od one u regularnim uslovima odvijanja nastave, i to, pre svega, u pogledu praćenja njihovog napredovanja i kontrole rada na školskim aktivnostima.

Ocena roditeljskih uloga i njihove uključenosti u obrazovanje se, međutim, značajno razlikovala u zavisnosti od ciklusu obrazovanja u kome su bili naši sagovornici (*Grafikon 12*).

Grafikon 12: Zastupljenost roditeljskih uloga u obrazovanju učenika u različitim ciklusima obrazovanja: perspektiva učenika iz opšte populacije.

Tako se jasno vidi da su roditeljske uloge koje su učenici najčešće navodili u ovim razgovorima - pružanje podrške u učenju i posredovanje u komunikaciji sa nastavnicima - zapravo, uloge koje su spontano navodili pre svega učenici koji se nalaze u I ciklusu osnovnog školovanja. Kako je reč o učenicima koji su u času uspostavljanja vanrednog stanja pohađali drugo polugodište drugog razreda, za koje se ni u redovnim okolnostima ne očekuje da su sasvim osamostaljeni u savladavanju školskog gradiva, niti se očekuje da mogu bez posredovanja roditelja da učestvuju u realizaciji nastave na daljinu, nije neobično da je angažman roditelja u ovim ulogama bio naročito izražen kod ove grupe učenika.

Dok smo je radili i obnavljali, to su bili razlomci i jedino kod razlomaka su roditelji morali da mi pomognu zato što na online nastavi ništa što je važno, nisu rekli. Ja se posebno sećam primera da su oni kad su objašnjavali razlomke, nisu uopšte spomenuli kao oni su rekli samo da napišemo onu crtu. Nisu rekli ni da to znači podeljeno, znači ništa nisu. (FGD, I ciklus OŠ)

Učiteljica je uvek slala mojoj mami domaći na telefon, pa mama meni to rosledi. Pa kada nešto ne znam moram tati da se obratim, a sa njim retko kada radim, pa je to bilo novo iskustvo, ali je bilo dobro. (FGD, I ciklus OŠ)

Kod učenika koji su u II ciklusu osnovnog školovanja, roditeljska uloga u obrazovanju je, s druge strane, prevashodno realizovana kroz praćenje napredovanja i pružanje emocionalne podrške. Ovo je opet sasvim u skladu s razvojnim potrebama učenika ovog uzrasta, koji imaju dovoljno prethodnog iskustva neposrednog školovanja koje im je omogućilo lakše samostalno

prilagođavanje na izmenjene okolnosti nastave, ali i iskustvo održavanja komunikacije na daljinu sa nastavnicima. Veći angažman roditelja je, stoga, više bio u funkciji kontrole aktivnosti učenika i praćenja redovnosti njihovog rada, kao neka vrsta nadomešćivanja neposrednog monitoring koji u redovnim okolnostima realizuju nastavnici u školi.

Dobila sam mnogo životinja, stekla sam nove prijatelje i krenula sam malo više da učim, zato što je mama sve kontrolisala, kao, morate da učite i to, i onda sam malo više krenula da učim. (FGD, II ciklus OŠ)

Ja, pošto sam bio kod majke, maltene, celu pandemiju, ona dođe, budi me da gledam one časove na RTS-u, ja ustanem, gledam iz kreveta i zaspim dok gledam. Ona posle 15 minuta opet dođe i opet me probudi i tako u krug. (FGD, II ciklus OŠ)

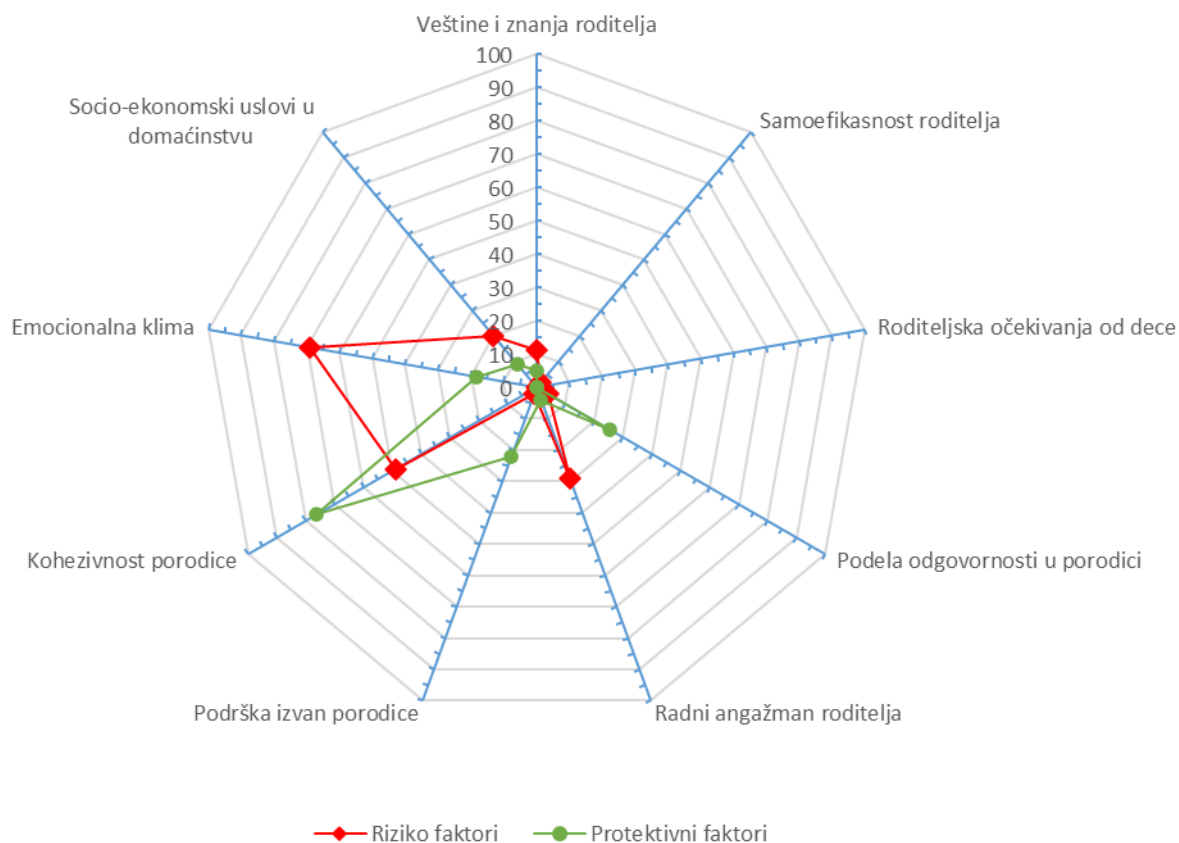
Pored toga, kako su učenici ovog uzrasta lakše od učenika mlađih uzrasta mogli razumeti vanrednost okolnosti u kojima su se našli, bilo je neophodno da roditelji pruže odgovarajuću emocionalnu podršku kako bi se regulisale negativne emocije koje su novonastale okolnosti izazvale kod jednog dela učenika.

Pa mi smo deca u pubertetu i mislim da je mnogo bitno da razgovaramo sa roditeljima o svemu, zato što oni mogu da nam ukažu prvi na neke naše greške, na koje nam društvo možda ne bi ukazalo. Ja sam uvek imala naviku da pričam sa svojim roditeljima, ali ne do te mere otkako je počela pandemija, jer stvarno sam se zbližila sa njima, u smislu da im sve pričam, da mogu bilo šta da im kažem, da nemam problem.... (FGD, II ciklus OŠ)

Konačno, srednjoškolci sa kojima su obavljene razgovori u svojim odgovorima nisu posebno istakli niti jednu ulogu roditelja u obrazovanju tokom pandemije, već su tek u pojedinim odgovorima provejavale uloge koje su ukazivale na značaj roditelja u praćenju napredovanja i pružanju emocionalne podrške, ali i u podsticanju motivacije za učenje; ova poslednja pojavila se samo na ovom uzrastu i upravo se sa karakteristikama adolescentnog uzrasta može i povezati.

U skladu sa prethodnim nalazima, utvrđeno je i da su učenici nižih razreda osnovne škole izvestili o pojačanoj uključenosti roditelja u ovom periodu u pružanju podrške u obrazovanju, dok su učenici viših razreda istog ciklusa obrazovanja kao izraženiju videli pojavu novih roditeljskih uloga. Učenici srednjih škola su relativno retko davali ocene uključenosti, ali su one kada su iznete ukazivale na niži stepen angažovanja roditelja u obrazovanju tokom pandemije.

Konačno, tokom razgovora sa učenicima izdvojilo se i nekoliko aspekata porodičnog funkcionisanja koji su u odnosu na obrazovanje imali protektivnu funkciju, odnosno delovali kao ugrožavajući (riziko) faktori (*Grafikon 13*).

Grafikon 13: Procenat FGD u kojima učenici navode protektivne i riziko faktore u porodičnom funkcionisanju koji se mogu odraziti na obrazovanje: perspektiva učenika iz opšte populacije.

Kao najčešći **protektivni faktor** iz domena porodičnog funkcionisanja navođena je kohezivnost porodice, tj. činjenica da su u periodu vanrednog stanja ukućani bili više upućeni jedni na druge, što je kod učenika stvorilo veći osećaj povezanosti i pripadnosti porodici.

Ne, meni je čak prijalo, zbližio sam se sa njima, i shvatio sam zapravo koliko su oni meni bitni, i drago mi je da sam shvatio, i naučio sam da ih više cenim i poštujem, i zadovoljan sam zbog toga baš. Više se sad zezamo i družimo i pričamo i sad nam je rutina da kad dođemo kući da izdvojimo neko vreme i popričamo. To pre nije bilo tako, ja dođem odem u sobu budeš sa bratom i tu brat uči ili je na telefonu i ne pričamo, a sad pričamo i družimo se, sad smo prava braća konačno. (FGD, srednja škola)

U manjem procentu su učenici ulogu protektivnih faktora dodeljivali nekim drugim, ali važnim aspektima porodičnog funkcionisanja u ovom periodu, kao što su: a) mogućnost da se oslone na resurse izvan najuže porodice, b) ravnomerna raspodela obaveza u porodici koja sprečava preveliku opterećenost pojedinih članova porodice, i c) generalno optimistična slika budućeg razvoja događaja i težnja da se održi pozitivna emocionalna klima u porodici.

Meni moja tetka, ona baš predaje četvrtim, ona mi uvek pomagala i uključila me u njihovu grupu, ona živi u Subotici. Ja sam tamo upoznao nove drugare. I moja tetka mi je pomagala da radim jednačine, i tako nešto. (FGD, I ciklus OŠ)

Učiteljice, meni su i mama i tata, pošto mama ujutro ona mora na posao, bila je prva smena, pa mi je tata pomogao, on mi je uključio kanal i probudio me je. Onda posle, kad mama se vrati, ona mi pomogne oko matematike. (FGD, I ciklus OŠ)

Da, i svaki put ja kad sam silazila, na primer, da vidim šta rade moji roditelji, i ja ih pitam kao ima li nekih novosti, šta će biti, i oni kažu ma ništa neće biti ne opterećuj se time. Ko da ništa nije. Neće mene da sekiraju. Nisu hteli da zato što nekako deca treba da uživaju u svom detinjstvu, a ne da se brinu koliko ima zaraženih, koliko ima umrlih, koliko testiranih, koliko obolelih. I ovaj, toliko su se trudili da što više izoluju te neke, ovaj, stvari, i od mene i od sestre. (FG, II ciklus OŠ)

Kada se razmatraju **riziko faktori**, negativna emocionalna klima u porodici, koja se ispoljavala pre svega u vidu izraženog osećanja zabrinutosti za zdravlje i straha od posledica oboljevanja, opažena je od strane učenika kao najveća kočnica za ispunjavanje školskih obaveza.

Mene [mama] nije pustila u školu poslednji dan zato što je mislila kao da ćemo da pokupimo koronu, i bila sam jako uplašena što se tiče toga, zato što je bila opasna i jeste i dalje opasna, ali nekako mi je sad postala toliko normalna stvar da me kao više nije briga. (FGD, II ciklus OŠ)

Da, da. Tata pogotovo, kažem, i onda nazove ga neki prijatelj i onda oni tako pričaju o koroni i i ja ne mogu to da shvatim. Nazove ga prijatelj koji radi u kovid centru i onda oni tako pričaju svaki dan isto. Svaki dan im je isto tekao razgovor, a mene je to ubijalo jer jer je svuda oko mene i trebao mi je samo taj momenat da mogu sada da ne slušam o tome, al morala sam. Kao da su na neki način čudan uživali u tome da pričaju o tome. (FGD, srednja škola)

Kao značajni riziko faktori za obrazovanje, pojavili su se i niska kohezivnost porodice uzrokovana ograničenim mogućnostima da se održe bliski odnosi u najužem porodičnom krugu ili sukobima zbog neuobičajeno visoke upućenosti članova porodice jednih na druge.

Meni nikad kod kuće nije dosadno, ali tad mi je stvarno bilo turbulentno. Živeti 24 sata sa nekim koga ne možeš da gledaš. Ja ukučane jedva mogu da gledam kad sam kući, samo me nerviraju, svađaju se, ne može da bude mirno. I onda ne mogu da izađem iz kuće, izađem na terasu, zatvorim se u sobu. Pijem vodu samo iz wc-a, vraćam se kroz hodnik i ceo dan u sobi. Izbegavam kontakt. (FGD, srednja škola)

Pored toga, kao riziko faktor za obrazovanje izdvojen je i nepovoljan radni angažman članova porodice, ili zbog nefleksibilnog i produženog radnog vremena, ili pak nesigurnosti posla i smanjenih primanja koji su bili izvor dodatne neizvesnosti i strepnje u porodici.

Bilo je roditelja koji su lekari i više su vremena proveli na poslu nego kod kuće. Sve na starije sestre i braću pređe. Pa najviše to da sam ja morala sve da radim. Sve je bilo na meni, iako je tata bio tu, sve mamine poslove sam morala ja. Da pišem svoj domaći, pa bratu i sestri. (FG, II ciklus OŠ)

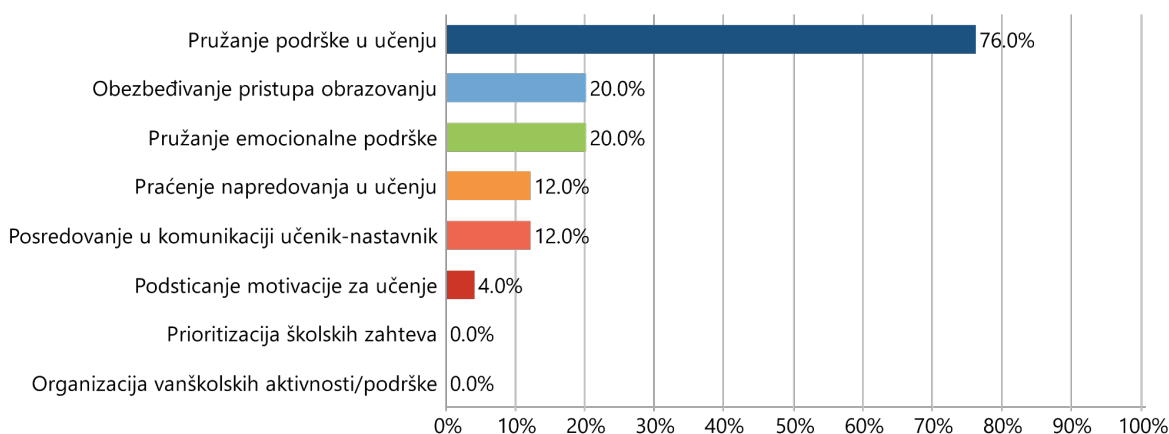
ULOGA PORODICE u obrazovanju učenika niskog socio-ekonomskog statusa tokom pandemije: Perspektiva učenika, roditelja i nastavnika

Najveći deo razgovora sa učenicima iz osetljivih grupa, bio je posvećen specifičnostima njihovog školovanja tokom pandemije. S obzirom da se obrazovni proces dobrim delom "preselio" u domove učenika, kao neizostavna tema razgovora nametnula se i uloga roditelja u tom procesu. Kao što smo videli, u analizi odgovora učenika iz opšte populacije, učesnika fokus grupnih diskusija, identifikovane su najčešće uloge roditelja u njihovom obrazovanju, kao i koliko se uključenost i angažovanje roditelja promenilo/povećalo u ovom periodu. Na sličan način smo analizirali i odgovore učenika iz osetljivih grupa - tragajući za specifičnostima uloge roditelja u njihovom obrazovanju, kao i specifičnostima ovih porodica koje su mogle delovati kao riziko i protektivni faktori za razvoj i obrazovanje dece iz osetljivih grupa.

Kada poredimo odgovore učenika iz porodica niskog SESa o ulozi roditelja u njihovom obrazovanju tokom ovog perioda, sa odgovorima učenika iz fokus grupa, možemo uočiti da su i ovi učenici najčešće (76%) navodili ulogu roditelja u pružanja podrške u procesu učenja i savlađivanja gradiva (*Grafikon 14*).

Mislim da je pomagala više tokom pandemije jer mi tad nije bilo jasno, ali je ona prošla taj period školovanja, pa mi je pomagala. Sad mi pomaže malo manje, ne tražim njenu pomoć toliko jer sad imam internet, mogu da pogledam ako mi nešto nije jasno i tako. (učenica, nizak SES, II ciklus OŠ)

[A kako su ti pomagali?]: Tako što objasne mi kako da ja to uradim i ja to napišem. Posle tu lekciju kažu mi da naučim i ja to naučim. (učenik, nizak SES, I ciklus OŠ)

Grafikon 14: Zastupljenost roditeljskih uloga u obrazovanju učenika niskog SES-a tokom pandemije: perspektiva učenika.

Međutim, za razliku od učenika iz opšte populacije, učenici iz porodica niskog SESa, značajno češće pominju ulogu roditelja u obezbeđivanju pristupa obrazovanju, što je uloga koja je sasvim izostala u opštoj populaciji. Naime, kao česta tema u odgovorima ove dece pominje se nedostatak tehničkih i prostornih uslova za praćenje nastave na daljinu. Na samom početku

pandemije, većina porodica morala je sama da se snalazi i obezbedi deci potrebnu opremu za praćenje nastave, što je za porodice niskog socio-ekonomskog statusa, samo po sebi predstavljalo problem.

Moja mama i ja smo podstanari i žena kod koje živimo nema wi-fi i onda i još, ja imam laptop, ali moj laptop nema kameru tako da sve časove, i sve što sam radila pretila sam preko telefona pomoću svojih mobilnih podataka, imala sam 3 GB i onda je bilo jako teško.[...] I kamera dosta crpi, mnogo brže i onda smo morali da povećamo moj paket na 15 GB, što mi je, moj račun za telefon, je onda bio 3 000, i onda moja mama ima platu 25 000 i onda je to bio izdatak za nas. (učenica, nizak SES, gimnazija)

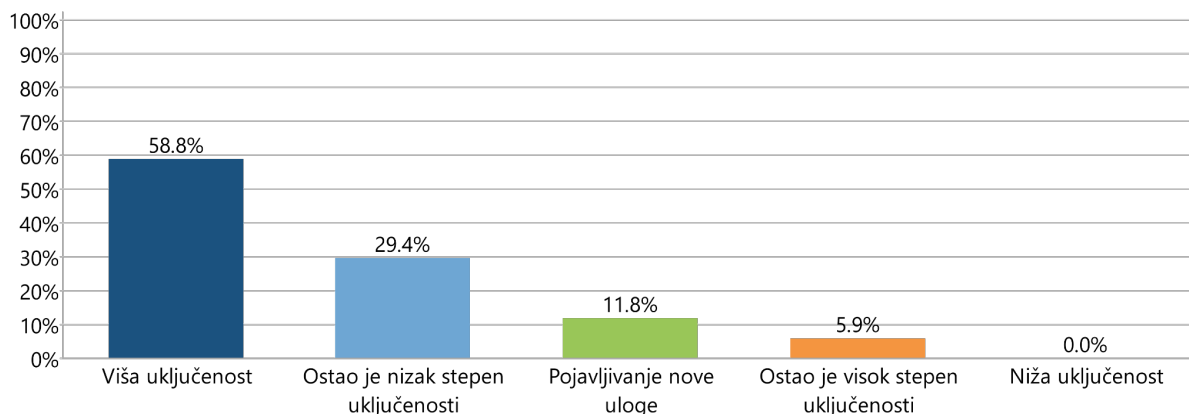
[Ko ti je kupio telefon?] Moj tata koji baš u to vreme nije imao posla i to, a radi sada u dnevnicama što je krenuo to, pa eto, nekako se trudi oko nas, oko naše porodice. (učenica, nizak SES, II ciklus OŠ)

Više od polovine učenika iz porodica niskog SESa, ukazuje na povećan angažman roditelja u njihovom obrazovanju, a oko 11% prepoznaje i da su roditelji po prvi put morali da se angažuju i u nekim novim ulogama (*Grafikon 15*). Vrlo često se ova promena u uključenosti roditelja, stavlja u kontekst promene u njihovom radnom angažmanu - roditelji su radili od kuće, ili u nemalom broju slučajeva ostali bez posla - pa su bili više kod kuće, te imali i više vremena za pružanje podrške svojoj deci.

Dosta su manje stvari i oni imali da rade, bili su kući, dosta smo više pričali, sve što mi je trebalo pomagali su. (učenica, nizak SES, II ciklus OŠ)

S druge strane, značajan je nalaz da oko trećine učenika iz ove grupe, ocenjuje da njihovi roditelji nisu značajno uključeni u njihovo obrazovanje, i da se to nije promenilo ni tokom pandemije, što je značajno više nego kod učenika iz opšte populacije i učenika s teškoćama u učenju, kao što će se videti u sledećem delu izveštaja. Kad se uzme u obzir i da samo mali broj ovih učenika pominje ulogu roditelja u podsticanju njihove motivacije za učenje, a niko ne pominje da su se roditelji bavili organizacijom njihovih školskih i vanškolskih aktivnosti ili pomagali u selekciji i prioritizaciji gradiva ili zahteva koje su postavljali nastavnici, možemo zaključiti da su ova deca bila "prepuštena sama sebi", odnosno da značajan broj ovih porodica nije imao dovoljno kapaciteta ili resursa da pruži deci potrebnu i adekvatnu podršku za učenje i razvoj u otežanim uslovima školovanja tokom pandemije.

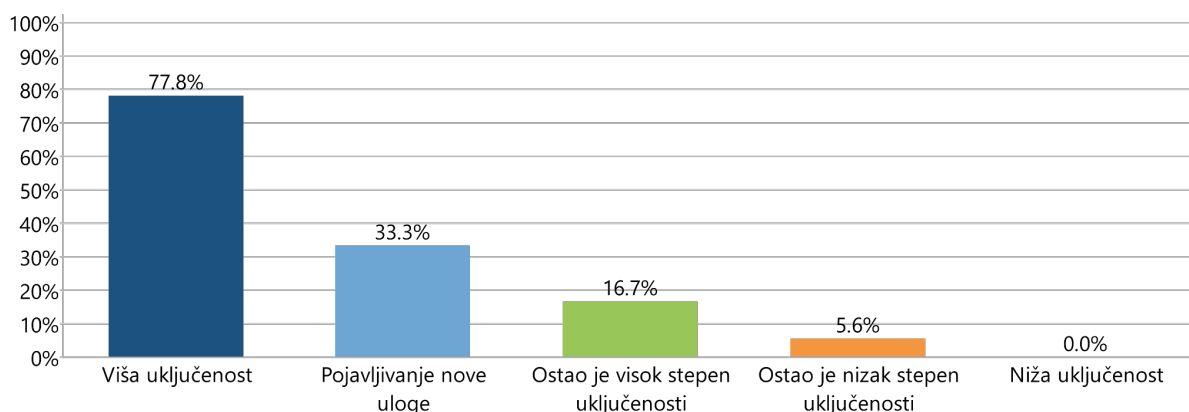
[Da li ti je nekada bilo teškom u ovom periodu dok je trajala pandemija?]: Pa malo jeste, jer su mama i tata radili pa nije imao ko da mi objasni domaći. Iz matematike najviše. (učenik, nizak SES, II ciklus OŠ)

Grafikon 15: Promena u stepenu uključenosti roditelja u obrazovanje učenika niskog SES-a tokom pandemije: perspektiva učenika.

Sliku o uključenosti porodica niskog SESa, koju smo dobili iz odgovora učenika, možemo dopuniti i potkrepiti nalazima iz perspektive njihovih roditelja. Skoro 80% roditelja iz ove grupe ocenjuje da se njihova uključenost u obrazovanje dece značajno povećala, a jedna trećina njih prepoznaje i nove uloge u kojima su se oprobali kako bi obezbedili i podržali obrazovanje svoje dece tokom pandemije (*Grafikon 16*).

Kada smo saznali za onlajn prvo, dok smo shvatili šta je onlajn. Počeli smo sa predavanjima ne televizoru, pa smo prešli na telefone. Taj početak je bio stvarno težak, jer smo se pitali kako sad i šta, kako ćemo mi to instalirati, svaki domaći je imao rok da se pošalje, da se odradi. (roditelj, I ciklus OŠ)

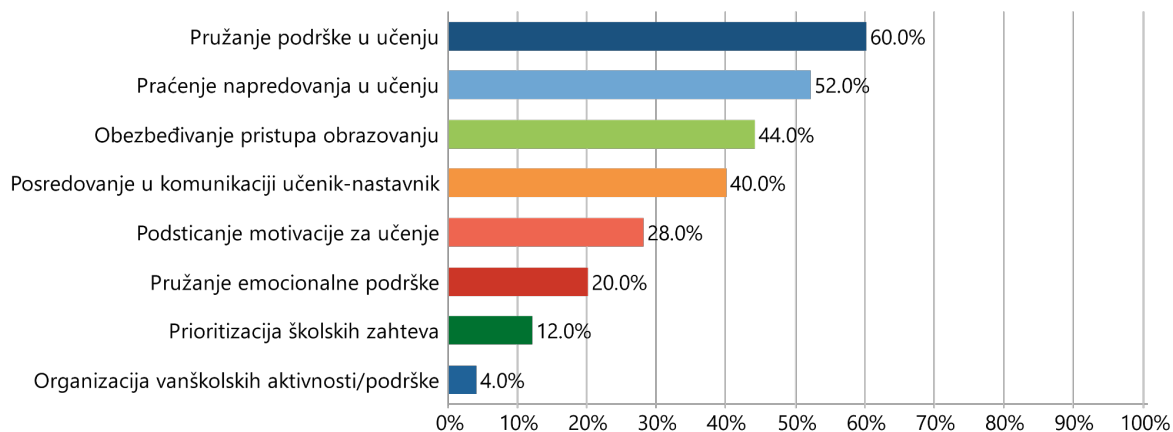

Grafikon 16: Promena u stepenu uključenosti roditelja učenika niskog SES-a kroz različite uloge: perspektiva roditelja.

Kao što se može videti na *Grafikonu 17*, roditelji u mnogo većem procentu nego učenici navode različite uloge koje su imali u ovom periodu. Perspektive roditelja i učenika se podudaraju u tome što prepoznaju pružanje podrške učenicima - u praćenju i ispunjavanju svih obaveza i zahteva, ali i savladavanju gradiva - kao najčešću ulogu roditelja tokom ovog perioda.

Preko telefona, super smo se snašli. Ali nije to to kao kada učiteljica objasni, ja joj objasnim koliko mogu. Pošalje zadatke iz bilo kog predmeta i to uradimo, trudimo se nekako. (roditelj, I ciklus OŠ)

Većinom joj pomažem, kada ima pitanja, pa ja njoj tu pomažem. Matematika kada zagusti baš, pomognem koliko mogu ali nisam ja završila neku školu i tako. I engleski, ja znam Nemački, ali snadjem se nekako da joj i tu pomognem. Nije mi teško da joj pomažem.
(roditelj, I ciklus OŠ)

Grafikon 17: Zastupljenost roditeljskih uloga u obrazovanju učenika niskog SES-a tokom pandemije: perspektiva roditelja.

Veliki broj roditelja (oko 50%) navodi i da su redovno pratili napredovanje svoje dece, posredovali u komunikaciji sa nastavnicima (40%), a nešto manje njih i da su podsticali motivaciju (28%) i pružali emocionalnu podršku svojoj deci (20%).

Ajde ono ujutru, dok spavaju, ajde ustaj – pa mama spava mi se, ajde ustaj treba da se prati nastava, da se prati, učiteljica šalje domaći. Pa dobro ajde. Ustanu normalno, doručuju. Za to vreme ja i spremam doručak i hvatam beleške što treba, tako da posle sedne i piše.
(roditelj, I ciklus OŠ)

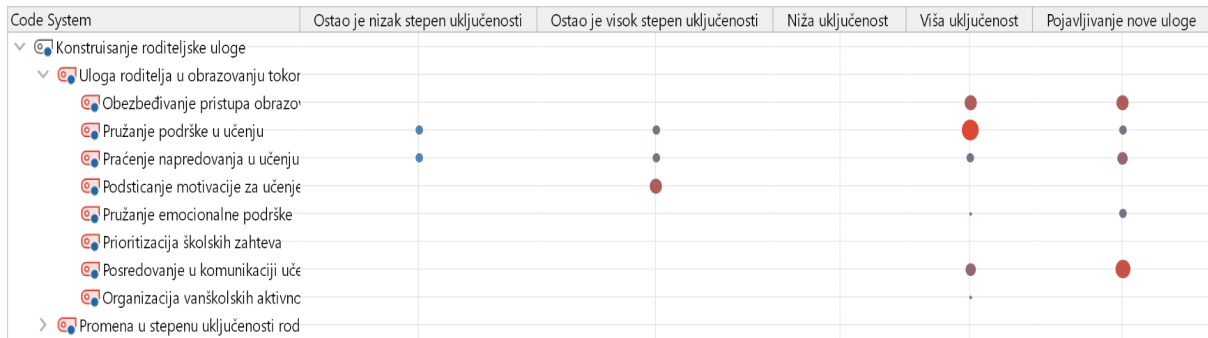
Pa onda idem da je obiđem, da li ona to radi na taj telefon ili čak nešto drugo gleda, ili neke gluposti, nešto što ne bi trebalo. Mora da budeš uporan i da razmišljaš šta tvoje dete radi, da li uopšte uči ili se samo zeza, razumeš. (roditelj, I ciklus OŠ)

U početku se brinula jao mama kako će ovo da bude, ja sam rekla biće sve u redu, nemoj dušo da se sekiraš, kako svi tako ćeš i ti i posle je imala vremena i da odmori i da uradi domaći i da izađe i sve, za sve je imala vremena (roditelj, I ciklus OŠ).

U odnosu na učenike, značajno veći broj roditelja navodi kao novu ili ulogu u kojoj su morali više da se angažuju (*Grafikon 18*) - obezbeđivanje uslova deci za praćenje nastave (44% roditelja).

Moje dete npr. ima stari telefon koji nema celu tu aplikaciju koja ne može da mu stane u tome. I onda uzima moj telefon, kad meni je nešto hitno ja uzimam drugi mali običan telefon, dam njoj da bi ona to mogla. (roditelj, I ciklus OŠ)

Nabavio sam mu nov laptop preko neke veze, pošto sam nešto zaradio, nisam naplatio, pa sam morao čupati pare i tako sam kupio. (roditelj, gimnazija)

Grafikon 18: Promena u stepenu uključenosti roditelja učenika niskog SES-a kroz različite uloge: perspektiva roditelja.

Na kraju, u analizu roditeljskih uloga u obrazovanju dece iz porodica niskog SESa, možemo uključiti i perspektivu nastavnika. I nastavnici su kao najznačajniju ulogu roditelja prepoznali pružanje podrške deci u savladavanju gradiva, praćenju ispunjavanja školskih obaveza u izmenjenim okolnostima, i generalno njihovog napredovanja, zatim pružanje emocionalne podrške kao i posredovanje u komunikaciji između njih i učenika (Grafikon 19).

Sa roditeljima/majkom imala je dobru saradnju i misli da se podrška koju joj je majka pružala nije promenila u odnosu na period pre pandemije. Bilo je i prilika kada ju je majka zvala kako bi je pitala za pomoć oko gradiva. (nastavnica, II ciklus OŠ)

[...] imam jako dobru komunikaciju sa majkom. Sve je apsolutno upućena šta se događa, koje su njegove obaveze. Uvek pitam za njega. Mama se uvek javi. I njoj objasnim. Ipak je ona tu sa njim da i ona proveri, da kontroliše, da vidi šta on radi, da li prati. U tom kontekstu. (nastavnica, gimnazija).

Interesantno je da je mali broj nastavnika prepoznao da su se roditelji u porodicama niskog SESa suočavali i sa dodatnim zahtevima da obezbede sve potrebne uslove kako bi njihova deca mogla da prate nastavu na daljinu.

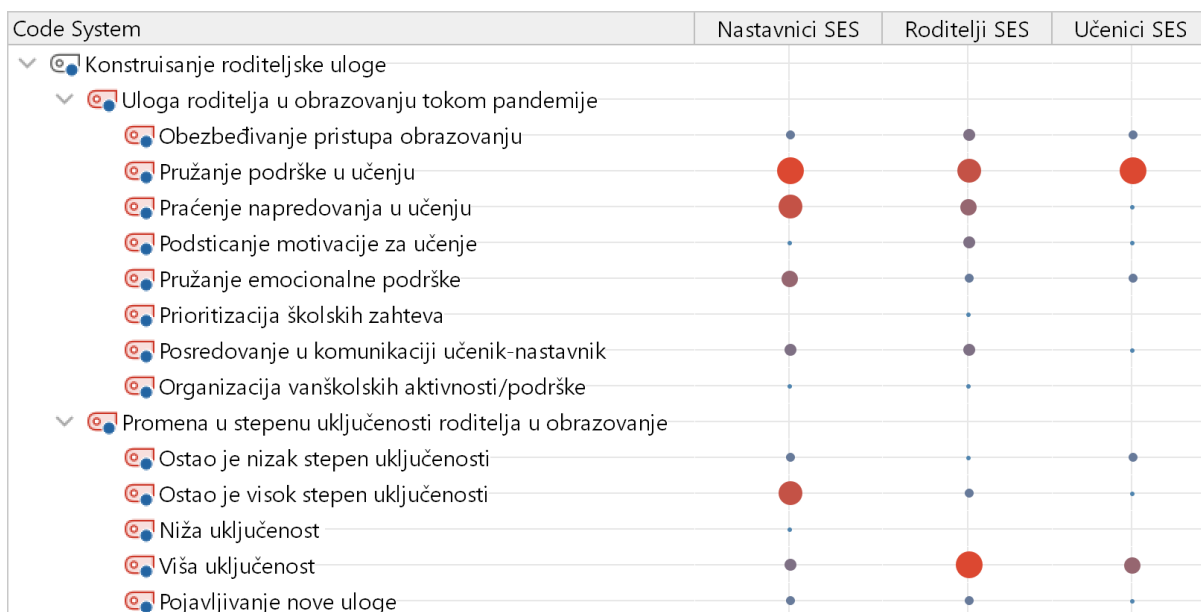
Podršku dobija od majke koja se dosta angažovala oko toga da obezbedi sredstva da se on i brat (blizanac) školuju. (nastavnica, I ciklus OŠ)

U slučaju da ima nekih tehničkih problema, ja sam bila konstantno sa mamom, konstantnu saradnju sam imala i stalno smo bile na vezi. I onda mi mama javi da on ne može, da nemaju tehničkih mogućnosti ili nemaju trenutno interneta ili se pokvario računar, pa su onda oni dobili računar od nekih ljudi gde ona pomaže u kući stari, pa je on koristio. Njegova majka je žena koja sve sama mora da postigne i tu ima malo nervoze. (nastavnica, I ciklus OŠ).

Uz to, nastavnici opažaju da su roditelji iz ove grupe bilo podjednako (visoko) angažovani, kao i pre pandemije, iako je doživljaj roditelja da su morali znatno više da se angažuju.

Ista je bila [podrška]. Jako odgovorni roditelji, roditelji koji su od starta sav pribor nabavili, nove udžbenike za svoje dete, opremu za rad za online nastavu. (nastavnica, I ciklus OŠ)

Mislim da se ništa nije promenilo, da su i tada sarađivali i pomagali joj i sada, onoliko koliko treba, mada je ona već IV razred pa se dosta i osamostalila. (nastavnica, I ciklus OŠ)

Grafikon 19: Roditeljske uloge i uključenost u obrazovanje učenika niskog SES-a: perspektiva nastavnika, roditelja, učenika.

Usled drastičnih promena u obrazovnom procesu, ali i svim drugim aspektima života, bili su uzdrmani, a često i ugroženi, različiti aspekti porodičnog funkcionisanja. Pored promena u ulogama roditelja i potrebi za njihovim većim angažovanjem, na obrazovanje učenika su uticali, na pozitivan/podržavajući ili negativan/ugrožavajući način, različiti porodični faktori. Kada se posebno razmatraju porodice niskog socio-ekonomskog statusa, možemo uočiti da je kod njih bio prisutan veći broj riziko faktora, u odnosu na porodice opšte populacije i porodice iz drugih osetljivih grupa (Grafik 15). Najveći broj roditelja (60%) pominjao je svoj radni angažman, neizvesnost posla, a time i egzistencijalnih uslova, kao i manjak vremena da na adekvatan način podrže učenje i razvoj svoje dece kao otežavajuću okolnost njihovog porodičnog funkcionisanja u pandemijskim uslovima. U nešto manjem broju, ali i dalje u više od polovine porodica iz ove grupe pominju se socio-ekonomski uslovi domaćinstva, konkretno nedostatak potrebnih uslova i resursa za praćenje nastave na daljinu.

[majka je ostala bez posla zbog pandemije]: *Onda sam ja došla, odmah nema ta para u kuću da se ima. Pa onda juriš za posao, tražiš, pa oni sve proživljavaju to sa mnom. Svaki moj uspeh i neuspeh sa mnom odboluju; pa im žao* (roditelj, srednja stručna škola)

Baš zbog tih telefona, jer on nema svoj telefon da bi on mogao da prati... nego zajedno pogledamo zadatke. (roditelj, I ciklus OŠ)

Borimo se, nemamo neko baš uslove u kući. Nema svoju sobu da bi mogla da uči, ali tako je kako je. (roditelj, I ciklus OŠ)

Kao dodatne riziko faktore u procesu obrazovanja, u odgovorima roditelja možemo prepoznati nedovoljna znanja i veštine roditelja potrebne da podrže školovanje dece.

Ja mom detetu nisam ništa pokazivala niti znam kako ide domaći a sad više ni nemam vremena. Drugo je bilo kad sam ja išla u školu, a drugo je sada vreme. (roditelj, II ciklus OŠ)

U nekim porodicama se na to nadovezivala i stresna porodična klima, često obojena egzistencijalnim brigama, strahom od bolesti, posebno u višečlanim porodičnim zajednicama, što je sve dodatno umanjivalo kapacitet roditelja da pruže podršku svojoj deci u tom periodu.

Majka se razbolela. Prvo smo bili supruga i ja pozitivni u samom tom nekom startu tako da je majka to onako jako teško podnela. Otac je imao moždani udar verovatno od svih tih stresova od sikiracije od te naše situacije. U tom smislu jeste (pandemija negativno uticala). (roditelj, II ciklus OŠ)

U značajno manjem procentu, roditelji su navodili i neke svoje snage, prednosti i karakteristike porodice koje su im pomogle da se bolje organizuju i na adekvatan način podrže obrazovanje dece u kućnim uslovima. Na primer, socio-ekonomski uslovi domaćinstva navođeni su kao jedan od protektivnih faktora u onim porodicama koje su i pored niskog statusa uspele da se "snađu" i na vreme obezbede sve potrebne uslove za praćenje nastave.

Pa ne znam da li je ijednom bio odsutan. Nabavio sam mu nov laptop preko neke veze, pošto sam nešto zaradio, nisam naplatio, pa sam morao čupati pare i tako sam kupio.... I mobilni sam mu uzeo na ugovor, pošto sam u MTS-u već 14 godina, uzeo sam nov telefon. (roditelj, gimnazija)

Ja sam imala telefon, i to sam tražila, pošto imam preko ugovora, tražila sam telefon sa najvećim ekranom. I kad sam uzela telefon, a posle mi i brat stariji se nekako snašao, pa je uzeo neki kompjuter od druga. Jeste malo stariji, ali nema veze, glavno da su pratili. (roditelj, I ciklus OŠ)

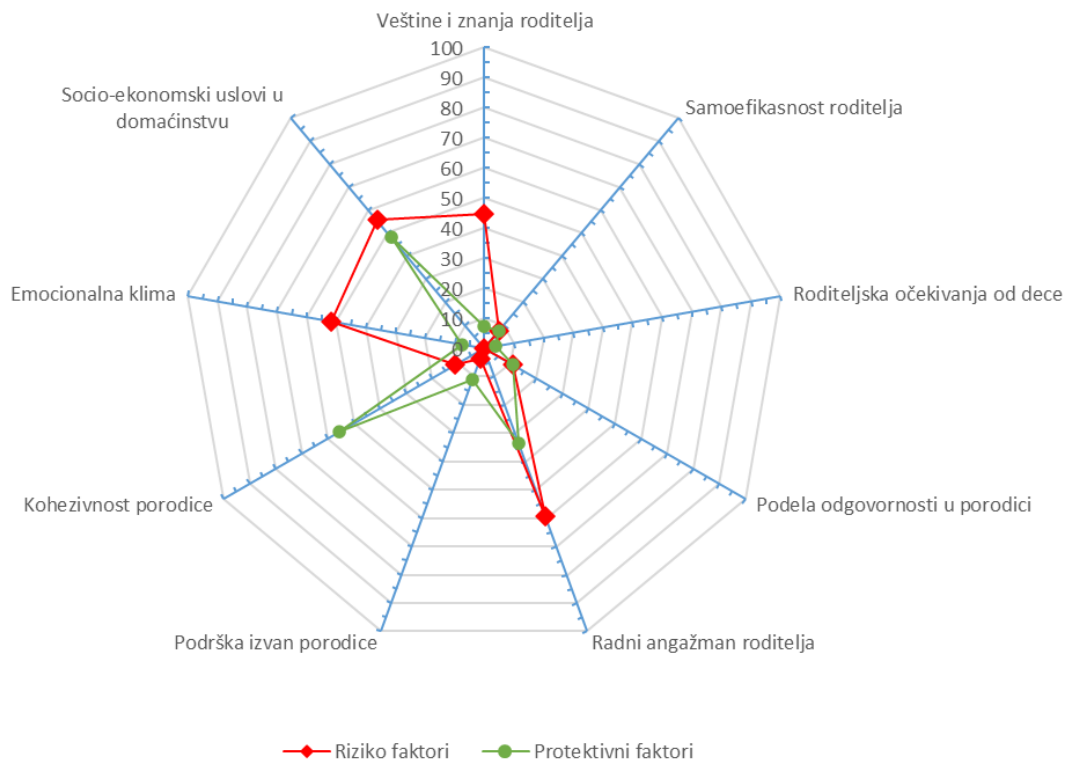
Uz to, među retkim protektivnim faktorima u porodicama iz ove grupe, identifikovana je i kohezivnost porodice - prvenstveno kvalitetno provođenje vremena u zajedničkim aktivnostima, što je u nekim slučajevima doprinelo i zbližavanju članova porodice.

Pa mi smo igrali karte svako večer. Tako smo se družili . Mi smo pravili nama predstave kući. Stvarno smo se družili ja, supruga, i deca, i brat, i majka. Deda je u nekom svom filmu gleda televizor, leškari, odmara. Baba je sa nama igrala karte, brat stariji ovaj, tako da smo se da smo se ovaj baš jako lepo družili. Ali stvarno jako lepo smo se družili. (roditelj, srednja stručna škola)

Ta harmonija u porodici tih tri mesca kada je bilo vanredno stanje, to je bilo baš...toliko smo se deci posvetili. Jedino pozitivno što smo se jedni drugima posvetili maksimalno ali sve u svemu kad se pogleda sve bilo i nepovratilo se. (roditelj, I ciklus OŠ)

Ukoliko je radni angažman roditelja bio takav da su imali više vremena kod kuće, koje su mogli da posvete pružanju podrške deci u učenju i praćenju njihovog napredovanja, takav način porodičnog funkcionisanja takođe je služio kao protektivni faktor (u oko 30% porodica).

Pogotovo ja što nisam zaposlena, ja sam sve vreme bila sa njima. ... ja sam se baš usredsredila na njih, jer bila sam nezaposlena, da sam bila zaposlena verovatno bih imala poteškoća. (roditelj, I ciklus OŠ)

Grafikon 20: Zastupljenost riziko i protektivnih faktora na nivou porodice učenika niskog SESa: roditeljska perspektiva.

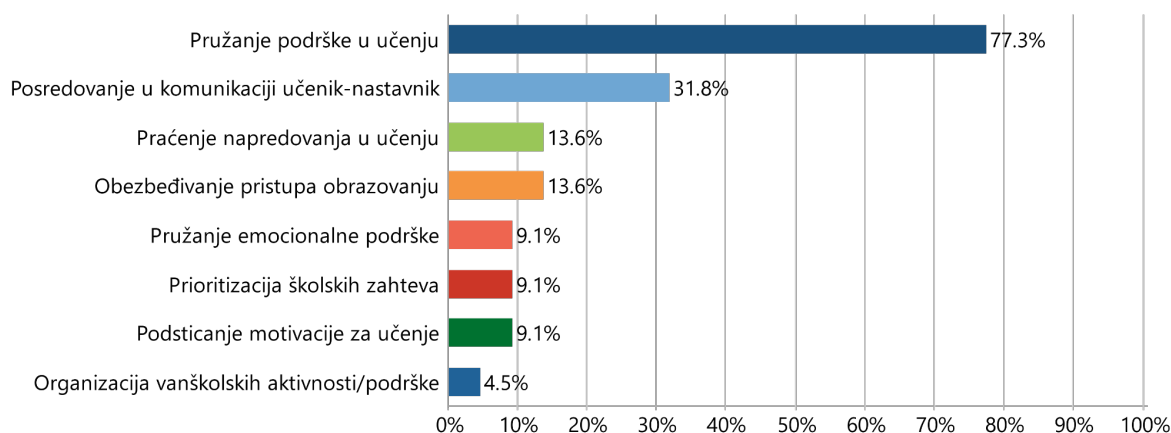
ULOGA PORODICE u obrazovanju učenika sa teškoćama u učenju tokom pandemije: Perspektiva učenika, roditelja i nastavnika

Pored učenika iz porodica niskog socio-ekonomskog statusa, posebnu pažnju smo u ovom istraživanju posvetili i učenicima sa teškoćama u učenju, koji se obrazuju po individualizovanom programu ili individualnom obrazovnom planu. Kao što je navedeno u opisu metodologije istraživanja, po ovoj osnovi su u istraživanje uključeni učenici za koje se primenjuju mere individualizacije i oni koji se obrazuju prema prilagođenom programu nastave i učenja (IOP1). Zahvaljujući trijangulaciji podataka, odnosno ispitivanju perspektive učenika, njihovih roditelja i nastavnika, nalazi ovog istraživanja omogućavaju dublje uvide i bolje razumevanje specifičnosti obrazovnih iskustava ovih učenika i njihovih porodica. S obzirom da se radi o deci koja imaju potrebu za dodatnom podrškom u učenju, izmeštanje obrazovnog procesa iz škole u porodicu, prenelo je i zahteve za obezbeđivanjem te dodatne podrške na porodicu. Stoga, ne iznenađuje podatak da u intervjuima učenika sa teškoćama u učenju nalazimo procentualno najveći broj odgovora o različitim ulogama roditelja u procesu njihovog obrazovanja tokom pandemije. Uz to, ovi učenici u većem procentu pominju ulogu roditelja u obezbeđivanju podrške u učenju i savladavanju gradiva, kao i u posredovanju u komunikaciji učenik-nastavnik, nego učenici iz opšte populacije i učenici iz porodica niskog socio-ekonomskog statusa (*Grafikon 21*).

Pa kada smo bili tu imali smo na toj e-učionici neke snimke što su nam učiteljice tada slale. I onda pogledam taj snimak i vidim šta mi nije bilo jasno. I onda mi tu oni pomognu. (učenik sa teškoćama u učenju, II ciklus OŠ)

Moja majka je najviše uključena, ona meni pomaže tako što mi izvlači teze kad je ne znam, pomaže mi da izvučem najbitnije, da naučim, da uradim zadatke (učenik sa teškoćama u učenju, II ciklus OŠ)

Iz matematike, srpskog, tako, biologije, geografije, uglavnom oko svih tih predmeta koji su imali tu neku matematiku i možda neki teži zadaci i fiziku, ali uglavnom to... Pomaže mi svakodnevno inače i kada nisam išla u školu i kada jesam, jer nekako baš ne mogu baš sve sama da se snađem, pa nekako može da mi da tu podršku, da me nekako, ne znam... (učenica sa teškoćama u učenju, II ciklus OŠ)

Grafikon 21: Zastupljenost roditeljskih uloga u obrazovanju učenika sa teškoćama u učenju tokom pandemije: perspektiva učenika.

Mama je pričala sa razrednom, pošto radim po posebnom programu, pričala je šta treba da slušam od časova na TV-u, da zapisujem šta sve pišu. (učenik sa teškoćama u učenju, II ciklus OŠ)

Uz to, učenici sa teškoćama u razvoju, iako u malom broju, ipak češće nego njihovi vršnjaci iz opšte populacije i drugih osetljivih grupa, navodili su ulogu roditelja u selekciji gradiva i prioritizaciji zahteva koje su postavljali nastavnici i organizaciji vannastavnih aktivnosti - koje su uključivale saradnju sa logopedima, specijalnim pedagogima ili ličnim pratiocima, fizijatrima i drugim profesionalcima.

Pa davala mi je [mama] ako imam više da učim, prvo jedan predmet da naučim napamet, a ona ode u sobu mene pusti u jednu prostoriju da ja malo sama budem. Inače ja ne volim domaći da učim. To mrzim. I onda mi davala tako jednu rečenicu da naučim napamet i onda mene ona [preslišava] (učenica sa teškoćama u učenju, I ciklus OŠ)

Uloga roditelja u podsticanju motivacije za učenje pominje se dva puta češće u grupi ovih učenika, u odnosu na ostale grupe vršnjaka uključenih u istraživanje.

Pomaže mi svakodnevno inače i kada nisam išla u školu i kada jesam, jer nekako baš ne mogu baš sve sama da se snađem, pa nekako može da mi da tu podršku da me nekako... (učenica sa teškoćama u učenju, II ciklus OŠ)

S druge strane, u intervjuima sa decom s teškoćama u učenju, u manjem broju slučajeva se pominje uloga roditelja u obezbeđivanju tehničkih uslova za praćenje nastave na daljinu, i pružanje emocionalne podrške nego u intervjuima sa decom niskog SESa.

S obzirom da je učenicima sa teškoćama u učenju neophodna dodatna podrška u učenju i savladavanju gradiva, njihovi roditelji bili su u značajnoj meri uključeni u proces obrazovanja i pre pandemije i prelaska na nastavu na daljinu. U tom smislu, iz perspektive jednog broja učenika (43%), ništa se nije promenilo u angažovanju njihovih roditelja i ostalih članova porodice, u obliku ili intenzitetu podrške koju su im pružali (*Grafikon 22*).

Intervjuer: Ko ti je sve pomagao?

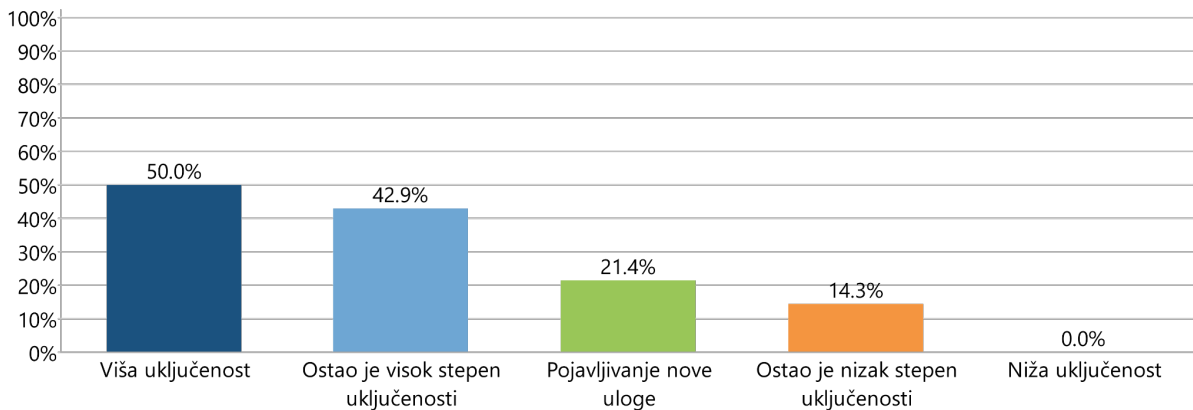
Sagovornik: Pa svi – mama, tata, sestra.

Intervjuer: Iz nekih konkretnih predmeta ili generalno?

Sagovornik: Generalno, celokupno sve.

Intervjuer: A za konkretne predmete? Za one koji ti teže idu...

Sagovornik: Teže idu, da, to je sigurno. Pa naravno da pružaju. Tu su i pre bili, oni pomažu naravno. (učenik sa teškoćama u učenju, gimnazija)

Grafikon 22: Promena u stepenu uključenosti roditelja u obrazovanje učenika sa teškoćama u učenju tokom pandemije: perspektiva učenika.

Oko polovine intervjuisanih učenika sa teškoćama u učenju, navelo je da su njihovi roditelji bili u većem stepenu uključeni u njihovo obrazovanje tokom pandemije, nego pre nje (*Grafikon 22*). Veću uključenost roditelja, učenici su povezivali sa pružanjem dodatne podrške praćenju nastave, učenju i savladavanju gradiva, kao i pružanju emocionalne podrške u adaptaciji na izmenjene uslove života.

Pa više kada je bila [pandemija], uglavnom, jer nekako se više usredsredila na mene, da li će to nekako da utiče na mene malo čudno i da li će biti to možda sve neki kao neki teret, teško, uglavnom, eto to. (učenica sa teškoćama u učenju, II ciklus OŠ)

Pored toga, u nešto više od 20% odgovora učenika iz ove grupe, identifikovane su i nove uloge koje su roditelji preuzeli kako bi obezbedili učenicima podršku potrebnu za učenje i razvoj. Učenici koji su prepoznali pojavu novih uloga roditelja, povezivali su ih sa posredovanjem roditelja u komunikaciji učenika i nastavnika, i organizovanju vannastavnih aktivnosti, odnosno obezbeđivanju dodatnih servisa podrške koji su ovoj deci neophodna.

Pa u početku su baš bili uključeni jer ja nekako do tad nisam baš koristila laptop. I više su mi pomagali to, kako da pošaljem rad. (učenica sa teškoćama u učenju, gimnazija)

U poređenju sa učenicima, roditelji učenika sa teškoćama u učenju su opisivali svoju ulogu u obrazovanju dece kao raznovrsniju (*Grafikon 23*). U intervjuima roditelja je utvrđen sličan broj odgovora koji govore o njihovoj podršci u učenju, praćenju i savladavanju gradiva učenika; u poređenju sa učenicima, dobijeno je i dva puta više odgovora koji govore o ulozi posredovanja u komunikaciji između učenika i nastavnika i nadgledanju procesa obrazovanja i napredovanja učenika u učenju.

Jeste, pratio je i TV nastavu. Ja sam morala da budem sa njim jer on to teško prati. Mora uvek neko da bude tu sa njim. Nije on meni još uvek samostalan. (roditelj, I ciklus OŠ)

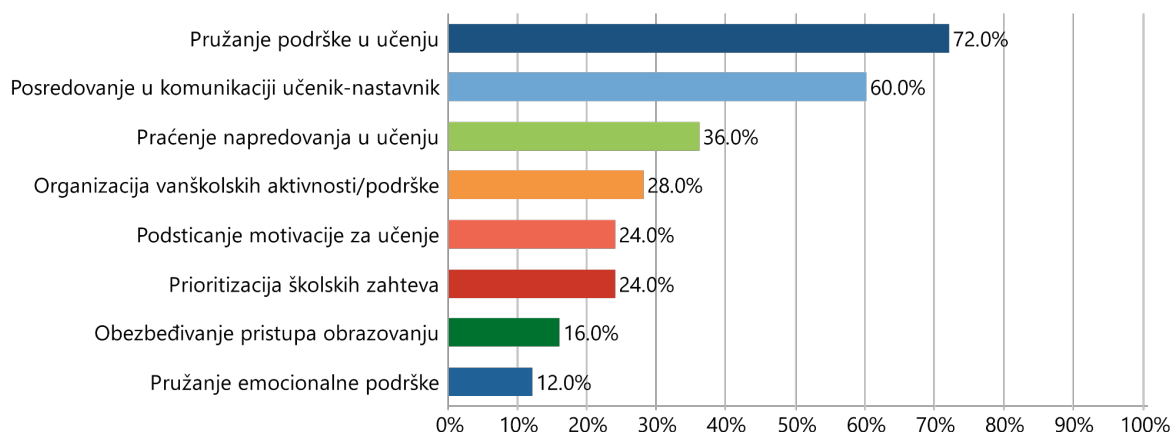
Pratila sam šta radi i koliko radi, bila sam upućena u sve to, ali neku [pomoć] zaista od mene nije mogao da dobije (smeh). (roditelj, srednja stručna škola)

Jeste, radili su na računaru ali on nije bio tu... ja sam morala da šaljem učiteljici na mobilni. Imao je svoj mobilni telefon, ali ja sam obično slala sa mog telefona. Tako smo funkcionisali. (roditelj, I ciklus OŠ)

U intervjuima roditelja učenika sa teškoćama u učenju, značajan je i broj odgovora koji ukazuju na njihovu ulogu u organizaciji vanškolske podrške za decu, koja je značajno više zastupljena u odgovorima roditelja u odnosu na odgovore učenika. Ako uporedimo zastupljenost različitih uloga u odgovorima dve grupe roditelja (roditelja učenika niskog SESa i roditelja učenika sa teškoćama u učenju), videćemo da su najveće razlike u obezbeđivanju uslova za praćenje nastave na daljinu, koju nalazimo tri puta češće u odgovorima roditelja iz prve grupe, a sa druge strane, u organizaciji vanškolske podrške, koju šest puta češće navode roditelji iz druge grupe. U primerima odgovora roditelja, može se videti da ta organizacija nije uvek bila laka.

Mislim poverava se ona nama i tražila je da ide kod psihologa i mi je vodimo privatno, to je dobar psiholog ovde u gradu. Mislim žena 38 godina već radi, mislim iskusna je i njoj jako prija to, ti razgovori. Ona s njom sada i pokušava malo i da joj pokaže kako da uči, neke predmete ona nosi kod nje i te knjige... (roditelj, II ciklus OŠ)

Znači to što je tebi radno vreme prva smena ok, u prvoj smeni da se sve završi. A ne kako kome odgovara privatno, ili ja organizujem svoj život i svoje obaveze u skladu sa smenom svoje dece. Jel me razumete? Znači i onda dete ima trening, ili obaveze, nebitno, kako da kažem čas, fizijatrijske vežbe, znači i sad nešto mi pomeramo konstantno. Svakodnevno pomeramo, jer nam je prioritet škola. (roditelj, I ciklus OŠ)

Grafikon 23: Zastupljenost roditeljskih uloga u obrazovanju učenika sa teškoćama u učenju tokom pandemije: perspektiva roditelja.

Značajan je i nalaz da je u intervjuima roditelja učenika sa teškoćama u učenju, najmanje zastupljena uloga pružanja emocionalne podrške svojoj deci.

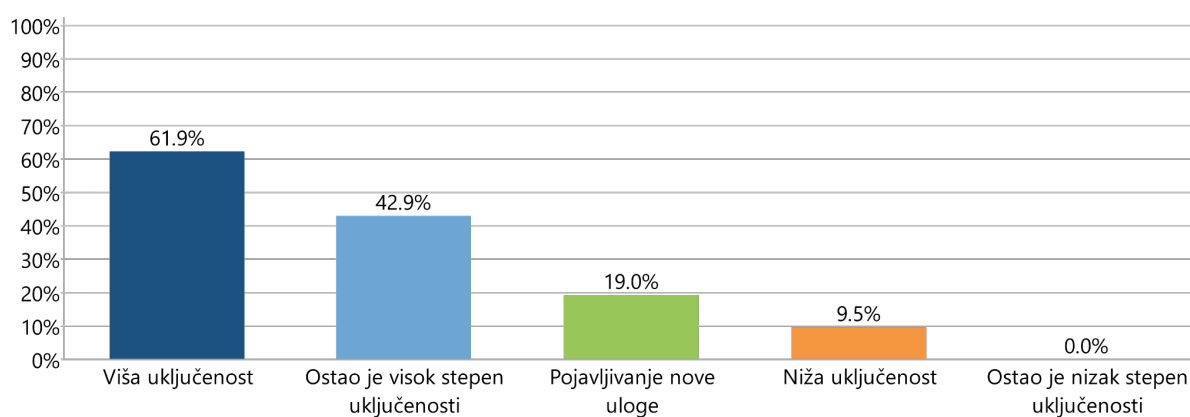
Ne, ja od toga ne bežim i nju sam naučila da sa tim jednostavno mora da živi. Da mora neke odgovore da daje kad je potrebno, da mora da se bori, da bude zaštićena. Jer, ne sme da proživljava stresove. Svako previše veliko uzbuđenje ili svaki stres može da dovede do nekog njenog drugačijeg stanja, što joj naravno ne želim. I naučila sam je, i učim je dan danas da mora da balansira. Danas će da bude možda tužna, dođe nekad nervozna, dobila sam jedinicu i plače. Ja kažem „Zašto? Nema potrebe. Danas je jedinica, sutra će da bude dvojka, prekosutra trojka”... (roditelj, gimnazija)

Kao što ćemo videti u narednom poglavlju o efektima pandemije na mentalno zdravlje dece - učenicima iz svih grupa bila je potrebna podrška u adaptaciji na izmenjene uslove života i

nošenje sa krizom. U analiziranim odgovorima roditelja iz ove grupe, prepoznatljiva je, sa jedne strane, preplavljenosti brojnim zahtevima koji su se ticali obrazovanja - od podrške učenju, praćenju ispunjavanja postavljenih zadataka i napredovanja učenika, organizacije vanškolske podrške, a s druge nizak stepen angažovanosti u prevazilaženju negativnih emocija izazvanih pandemijom.

Kada analiziramo doživljaje roditelja iz ove grupe, o promeni u stepenu uključenosti u obrazovanje dece (*Grafikon 24*), možemo videti da veliki broj roditelja ocenjuje da je njihova uključenost bila jednako visokog stepena kao i pre pandemije (40%) ili još veća (60% odgovora). Visok stepen uključenosti roditelja u obrazovanje učenika sa teškoćama u učenju, najčešće se vezuje za pružanje podrške učenjima u učenju i savladavanju gradiva (*Grafikon 25*).

Ja sam bila sa njim [učiteljem] sve vreme u kontaktu. Tako je bilo od prvog razreda. Nemam tu neke izazove, ja sa njim moram da radim pa moram. (roditelj, I ciklus OŠ)

Grafikon 24: Promena u stepenu uključenosti roditelja u obrazovanje učenika sa teškoćama u učenju tokom pandemije: perspektiva roditelja.

Jedan broj roditelja prepoznao je i javljanje novih uloga i zahteva koji su se postavljali pred njih u procesu obrazovanja njihove dece u izmenjenim, pandemijskim uslovima. Novu ulogu/nove zahteve roditelji najčešće prepoznaju u potrebi da obezbede neophodnu komunikaciju između učenika i nastavnika.

Meni svi profesori pošalju, zavisi koji je predmet u pitanju, taj neki deo koji on treba da prepíše u svesku i da nesto osnovno nauči od toga. On je dosta stvari znao iz filozofije, ja mu tako izdiktiram u startu. E, posle više nije hteo, kako je vreme više odmicalo nije hteo. (roditelj, gimnazija)

Grafikon 25: Promena u stepenu uključenosti roditelja učenika sa teškoćama u učenju kroz različite uloge: perspektiva roditelja.

U analizu uključenosti roditelja učenika sa teškoćama u učenju, možemo dodati i perspektivu nastavnika. Kao što se može videti iz *Grafikona 25*, nastavnici opažaju da su roditelji dominantno bili uključeni u pružanje podrške učenicima u praćenju nastave i savladavanju gradiva.

... videćete kroz razgovor i majka jako puno radi s njim izuzetno je angažovana, jedna vrlo požrtvovan roditelj. Uspeva to da se nadomesti za neke predmete koji se prosto mogu naučiti prepričavati itd. (nastavnica, II ciklus OŠ)

Mama mnogo radi sa njim i to se baš vidi. (nastavnica, gimnazija)

Može se reći da se perspektive svih sagovornika podudaraju - u odgovorima nastavnika, roditelja i učenika sa teškoćama u učenju, najčešće se pominje uloga roditelja u obezbeđivanju podrške u učenju i savladavanju gradiva. Pored toga, nastavnici u značajnom broju pominju i uključenost roditelja u obezbeđivanju komunikacije između nastavnika i učenika.

Ukoliko nešto nije bilo jasno, njena mama me je kontaktirala ili tata, da kaže da to nije savladala, jer joj nije jasno, ili su se obraćali direktno nastavnicima. (nastavnica, II ciklus OŠ)

Slično nalazima dobijenim za učenike iz porodica niskog socio-ekonomskog statusa, rezultati analize odgovora nastavnika i roditelja učenika sa teškoćama u učenju, ukazuju da nastavnici opažaju da su roditelji iz ove grupe bilo podjednako (visoko) angažovani, kao i pre pandemije, iako je doživljaj bar jednog broja roditelja da su morali znatno više da se angažuju (*Grafikon 26*).

Grafikon 26: Roditeljske uloge i uključenost u obrazovanje učenika sa teškoćama u učenju: perspektiva nastavnika, roditelja, učenika.

Pregled protektivnih i riziko faktora na nivou porodice (Grafikon 27) ukazuje na raznovrsnost porodičnih okruženja učenika sa teškoćama u učenju tokom pandemije. Roditelji su kao riziko faktor najčešće navodili emocionalnu klimu u kojoj se odvijalo učenje dece tokom pandemije, opisujući je kao obojenu zabrinutošću, strahom za sebe i druge, te neizvesnošću.

Kažem, bilo je zaista puno brige, straha nekog šta će biti. Jeste uticalo, sigurno i na nju. Znači, naravno, ako vidi da sam ja zabrinuta svaki dan, pa neizvesnost šta će biti, sigurno da jeste, ali ja sam se trudila koliko god mogu da to nekako sakrijem, iskreno. (roditelj, teškoće u učenju, II ciklus OŠ)

Negativnu emocionalnu klimu roditelji su najčešće prepoznavali kao rezultat ograničenih prilika za socijalni kontakt, brige za članove porodice koji su zdravstveno ugroženi, ili čak za gubitak članova porodice tokom ovog perioda.

Pa, malo su bili nervozni, ovaj, zato što su morali biti zatvoreni. Nisu oni baš navikli da budu zatvoreni. Više su ovako slobodni da ono, ovaj, ali jedino što nam je malo, eto, nervoza više došla. (roditelj, teškoće u učenju, I ciklus OŠ)

Moj otac je boluje od raka, a i, faktički, majka isto ne radi. Ona je skoro prestala, ovaj, u Komercijalnoj banci je radila. Čeka još dve godine do penzije. Ona ima pritisak, šećer. Znači, brinuli smo prvo za decu, pa za roditelje. Tako da, ovaj, jako je bilo teško. Ja kažem ja, ja sam bila kao na ringišpilju. Stvarno. (roditelj, teškoće u učenju, II ciklus OŠ)

Dodatno, roditelji učenika sa teškoćama u učenju, govoreći o aspektima porodičnog funkcionisanja koji su bili ugrožavajući po obrazovanje učenika, navode faktore koji su negativno uticali na njihov trud i energiju za uključivanje u obrazovanje, kakvi su radni angažman i podela poslova unutar porodice, kao i socio-ekonomski uslovi u domaćinstvu. U poređenju sa roditeljima učenika niskog socio-ekonomskog statusa, roditelji dece sa teškoćama u učenju su u manjoj meri opisivali situacije u kojima su prepoznavali da im manjka znanja i veština da podrže svoje dete u učenju.

Govoreći o radnom angažmanu, roditelji su dominantno govorili o radnom vremenu tokom pandemije koje im nije dopuštalo da budu uključeni u obrazovanje deteta na način i u meri u kojoj su želeli, ali i o finansijskoj neizvesnosti zbog negativnog uticaja pandemije na određene privredne sektore.

Intervjuer: Kako ste vi bili uključeni u njeno učenje? Sagovornik: Pa nisam, jer sam dosta radio. (roditelj, teškoće u učenju, srednja stručna škola)

Pa uticalo je puno. Prvo, naš posao je potpuno stao. Pa, onda je to bilo, mislim, brinuli smo o tim finansijskim problemima, anksioznost u vezi bolesti, mislim, ali evo, prevazišli smo sve, tako da, više je bilo brige, nego zaista problema, to hoću da kažem. Brinuli smo, jer ne znate, to je zaista bila velika neizvesnost, posebno u turizmu, apsolutno nemate posla, a treba da platite sve obaveze koje idu, tako da je bilo problema. (roditelj, teškoće u učenju, II ciklus OŠ)

Posebno je značajno istaći da je u ovoj grupi roditelja bilo odgovora koji ukazuju na smanjene mogućnosti za radni angažman roditelja, zbog dodatne podrške koju zahteva dete.

Ne, nisam zaposlena. Ja bi vrlo rado volela da mogu da budem, ali sa njom neko mora da bude 24 časa. To je jako zahtevno. Ona ima posebnu cerebralnu paralizu poseban oblik gde gubi ravnotežu i taksičan oblik nestabilnost. Mogao bi da bude neko, na primer, lični pratilac, ali to iziskuje, mislim, ja bih morala da platim bilo koga, u stvari prvo da podučim. (roditelj, teškoće u učenju, II ciklus OŠ)

U situaciji pojačanog angažovanja porodice, nedostatak podele odgovornosti unutar porodice može dodatno da umanju kapacitete roditelja za uključivanje u obrazovanje. Ovakav način funkcionisanja porodice najčešće za posledicu ima preteranu opterećenost jednog člana porodice, koje z posledicu ima pojačan osećaj umora i prisustvo negativnih emocija.

Na mene je [pandemija] uticala najgore, zato što ja imam njega takvog, imam nepokretnu majku, a radim sa strankama, ja moram i u radnju, i u apoteku, i kod doktora, i svuda. (roditelj teškoće u učenju, srednja stručna škola)

A inače, ima on i sestru, ona je bila mala, moraš i oko nje, i probudi se, i, mislim, malo dete, onda moraš oko nje, pa oko njega, i onda jedino to, jedino to, ništa više. [...] Što se toga tiče, samo sam ja tu, otac, on radi po ceo dan, retko kad on može sa njim nešto da radi. Dođe kući kasno, umoran, ili spava, ili opet ide da radi, onda je sve na meni. (roditelj, teškoće u učenju, I ciklus OŠ)

Deo roditelja je istakao i socio-ekonomske uslove domaćinstva kao ograničavajuće za obrazovanje deteta tokom pandemije, pri čemu su najčešće opisivali teškoće sa obezbeđivanjem prostornih i tehničkih uslova za nastavu na daljinu.

To je nemoguće organizovati. Pritom, mi imamo dvosoban stan, ja radim trenutno od kuće. Znači, meni treba posebna prostorija u kojoj moram da sedim, treba mi za drugo dete poseban prostor. Stariji sin sedi u kuhinji i radi, znači, za svojim računarom, Veljko sedi u dnevnoj sobi i radi, znači, prosto svakom treba posebna... Mislim to je jako teško organizovati... Ili, i ne znam, stigla poruka: "Uključite se za pet minuta.", a smena se tek završila, to je četiri sata popodne. [...] Mislim, problem je što je gužva u stanu, kako da kažem, svako priča za sebe, svako galami, ometamo međusobno jedni druge. Onda, svakog trenutka bi neko da jede, neko bi da pije, neko bi da... Ja uđem u kuhinju, "Izađi, imam čas, smetaš mi", ne možeš ni da spremiš... (roditelj, teškoće u učenju, II ciklus OŠ)

Istovremeno, najveći deo roditelja koji su učestvovali u istraživanju (78%) je opisivao da su u domaćinstvu postojali prostorni i tehnički preduslovi za praćenje nastave na daljinu, ili su pak navodili da su u kratkom vremenskom periodu uspeli da ih obezbede. Kao što je i očekivano, socio-ekonomski uslovi su češće prepoznavani kao protektivni faktor u porodicama dece sa teškoćama u učenju, nego što je to slučaj u porodicama dece niskog SES-a.

Imali smo i kompjuter, i sve ono što treba da se ima da bi se tako komuniciralo.[...] Ima, ima svoju sobu, ima sve. (roditelj, teškoće u učenju, I ciklus OŠ)

Da, imali smo jedan računar, morali smo posle da kupimo još jedan, dvoje dece imamo. (roditelj, teškoće u učenju, gimnazija)

Kada govorimo o drugim protektivnim faktorima, kao i u slučaju učenika iz opšte populacije i roditelja učenika niskog SES-a, i među roditeljima učenika sa teškoćama u učenju ističe se kohezivnost porodice ili pak pozitivan uticaj pandemije na kohezivnost porodice.

Zbližili smo se. Svakako zavisili smo jedni od drugih. Mnogo bolja je organizacija bila po pitanju tih nekih normalnih stvari, kupovine, organizacija posla. Mislim da je donekle pandemija uticala da se porodica zbliži. (roditelj, teškoće u učenju, gimnazija)

Ali, šta je meni bilo, da smo to zajedno nekako pregrmeli i da smo jedni drugima bili podrška. Mi smo bili zatvoreni dvadeset dana, pošto je prvo Pavle dobio, i onda je preneo meni i kćerki, odnosno svojoj sestri. I baš smo savršeno funkcionisali. U međuvremenu smo, malo pre toga, doveli kuće, i mi smo se sjajno zabavljali. (roditelj, teškoće u učenju, II ciklus OŠ)

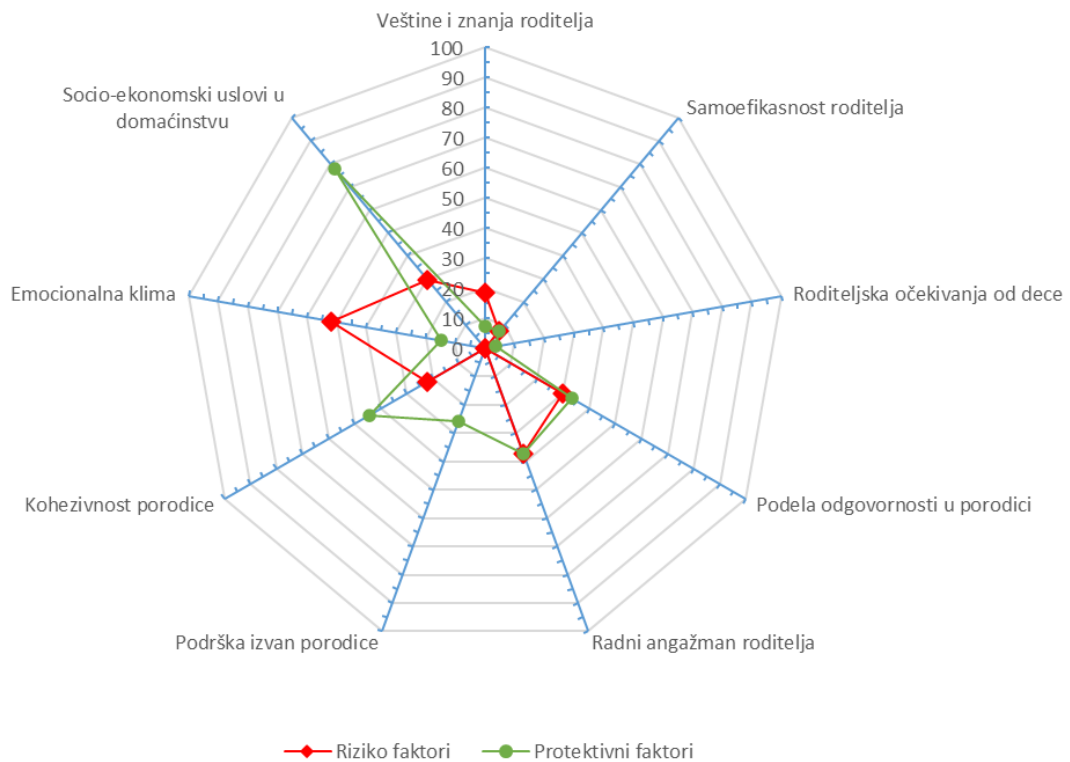
Za razliku od roditelja učenika niskog SESa, roditelji učenika sa teškoćama u učenju češće govore o postojanju sistema podrške, kako unutar porodice, kroz uključenost partnera ili braće i sestara, tako i izvan porodice, kroz angažovanje članova šire porodice, prijatelja, ili pak finansirane podrške (npr. privatni nastavnici, lični pratilac). Postojanje neformalnih sistema podrške porodici bio je način da se prevaziđu negativni uticaji prekomernog radnog angažovanja roditelja, kao i nedostatak znanja i veština.

Pomagao sam ja, ali pošto radim i po 12 sati... Pomagao sam i ja, ali većinom sestre. One su svežije, ja sam već godinama daleko. (roditelj, teškoće u učenju, I ciklus OŠ)

Imaće moju podršku ceo život. Kakve to veze ima, ne smeta mi ništa, mislim sad s tim što ja imam sreće da suprug i ja radimo isti posao, pa je onda on mogao da bude na poslu. Mogli smo da se kombinujemo. (roditelj, teškoće u učenju, II ciklus OŠ)

Kao olakšavajuću okolnost, deo roditelja je navodio fleksibilan radni angažman koji im je omogućio da podrže dete u učenju tokom pandemije, ali i da balansiraju privatne i profesionalne obaveze.

Ja sam prošle godine počela da radim. I onda sam radila, mi smo se u firmi jako divno organizovali, pa smo radili u smenama, pošto nas je puno u kancelariji i ja sam najviše radila drugu smenu zato što sam sama. Ja i još jedan kolega smo bili tu, i meni je to bilo super. Sa suprugom sednem u kola, pošto radimo u istoj firmi, dođem, nema mešanja sa ostalim ljudima, namestili smo i stranke da nam dolaze u toku kratkog perioda. Tako da je meni bilo, naravno, imala sam posla, ali mi je bilo nešto, u fazonu – doći ću čistija kući, neću se mešati u autobuse, vozove, neću biti s gomilom stranaka, i sve. A suprug je IT tako da je svakako sam u kancelariji, mislim, on nema stranke, nema ništa ono. (roditelj, teškoće u učenju, I ciklus OŠ)

Grafikon 27: Zastupljenost riziko i protektivnih faktora na nivou porodice učenika sa teškoćama u učenju: roditeljska perspektiva

PORODIČNI KONTEKST: ključni nalazi i preporuke

Nalazi istraživanja, sa jedne strane, ukazuju na oblasti roditeljske uključenosti u obrazovanje učenika koji su bili pod značajnim uticajem pandemije, dok, sa druge strane, omogućavaju da prepoznamo na koji način možemo pojačati otpornost obrazovnog procesa u nekim budućim kriznim situacijama. U nastavku su navedeni ključni nalazi koji govore o ulozi porodice u obrazovanju učenika tokom pandemije i iz njih proistekle preporuke.

Ključni nalazi

U većini porodica, roditeljsko učešće u obrazovanju tokom pandemije se značajno povećalo. Učenici su kao naročito izražene istakli uloge roditelja u pružanju podrške u učenju, posredovanju u interakciji učenik-nastavnik, praćenju aktivnosti vezanih za obrazovanje i pružanju emocionalne podrške. Stepen angažovanja u svakoj od ovih uloga značajno se razlikovao u zavisnosti od uzrasta učenika. Tako su podrška u učenju i posredovanje u komunikaciji sa nastavnicima bile uloge koje su najčešće realizovali roditelji učenika III i IV razreda osnovne škole, dok su roditelji učenika koji pohađaju drugi ciklus osnovnog obrazovanja prevashodno pratili na koji način učenici obavljaju svoje aktivnosti učenja i pružali emocionalnu podršku učenicima u prevladavanju negativnih emocija koje je pandemija izazvala. Uloga roditelja je kod srednjoškolaca i u ovom periodu bila svedena na minimum i mahom usmerena na praćenje i održavanje motivacije za izvršavanju školskih obaveza.

Preporuke

Kako je utvrđeno da je angažovanje roditelja u obrazovanju tokom pandemije bilo značajno veće nego u redovnim uslovima nastave, preporuke su da se:

- vodi računa o tome da i u situacijama kada se prelazi na onlajn ili kombinovanu nastavu, obrazovni proces bude vezan za školu i praćen od strane nastavnika
- prilikom planiranja različitih modaliteta nastave brižljivije planiraju vrsta i stepen angažovanja učenika, uzimajući u obzir vreme i (roditeljska) podrška koji su učenicima potrebni da bi izvršili planirane zadatke i aktivnosti
- tokom nastave na daljinu, ali i u periodima tranzicije s jednog modela nastave na drugi, ustanovi sistem kontinuiranog praćenja rada učenika od strane nastavnika, ali i stepena uključenosti roditelja u obrazovni proces
- u izmenjenim uslovima nastave obezbedi više mogućnosti i vremena za objašnjavanje, obradu i vežbanje gradiva
- nastave na daljinu realizuje i kroz sinhronu nastavu, a ne svodi na razmenu materijala preko platformi za učenje i imejla
- za svaki razred unapred kreira program rada (tematskih celina ili ishoda) u vanrednim okolnostima, koji bi omogućio nastavnicima da se u radu s učenicima fokusiraju na ključne

sadržaje i obezbede vreme za njihovo savladavanje i obnavljanje

- tokom rada na daljinu intenzivira praćenje učenika i sistematski radi na podsticanju radnih navika, motivacije i primeni efikasnih strategija učenja

Imajući u vidu da su se dominantne uloge roditelja menjale u zavisnosti od uzrasta učenika, jasno je da izazovi nastali zbog prelaska na onlajn i kombinovanu nastavu nisu bili isti za sve roditelje, pa bi svrsishodna podrška morala biti:

- osetljiva na uzrasne specifičnosti učenika kada je reč o samostalnosti i ukupnom odnosu prema obrazovanju

Nalazi istraživanja ukazuju da su roditelji učenika iz osetljivih grupa tokom pandemije bili dominantno uključeni u podršku učenju dece, što je u skladu sa nalazima na uzorku učenika iz opšte populacije. Ipak, pregled uloga u obrazovanju ukazuje na neke specifičnosti porodica učenika iz osetljivih grupa. U porodicama učenika niskog SESa, u većoj meri su roditelji imali ulogu u obezbeđivanju pristupa obrazovanju kroz osiguravanje tehničkih preduslova za praćenje nastave na daljinu. Sa druge strane, učenici niskog SESa su u manjoj meri u odnosu na druge dve grupe učenika imali podršku u razvoju samoregulacije učenja, kroz praćenje napredovanja učenika, posredovanje u komunikaciju učenik-nastavnik i podsticanje

Nalazi istraživanja ukazuju na potrebu za individualizacijom podrške u zavisnosti od specifičnih potreba učenika i škole.

Kako onlajn i hibridni modalitet nastave zahteva od učenika razvijenije veštine samoregulacije, preporuka je da:

- se obezbedi podizanje kapaciteta nastavnika za podršku samoregulaciji učenika,
- podrška samoregulaciji učenika bude prepoznata kao jedan od ključnih principa na kojima se zasniva nastava na daljinu,

motivacije za učenje. Istovremeno, zbog manjeg broja vanškolskih aktivnosti i podrške, uloga organizacije ove vrste aktivnosti je zastupljena u manjoj meri. Sa druge strane, roditelji učenika sa teškoćama u učenju opažaju da su imali značajnu ulogu u podržavanju procesa učenja, što je podrazumevalo i individualizaciju sadržaja i zadataka, kao i da su imali značajnu ulogu u posredovanju komunikacije između učenika i nastavnika. Bitno je istaći da su u poređenju sa roditeljima učenika niskog SESa, roditelji učenika sa teškoćama u učenju češće učestvovali u organizaciji vanškolskih aktivnosti/podrške, kao što su posete logopedima i fizijatrima. Istovremeno, roditelji ove grupe učenika su navodili da su češće bili u prilici da selektuju i prioritiziraju brojne zahteve od strane škole.

Analiza intervjua sa roditeljima učenika iz osetljivih grupa, pokazuje da roditelji dominantno doživljavaju da se njihova uključenost u obrazovanje dece tokom pandemije pojačala. Istovremeno, nastavnici u manjoj meri opažaju da su promene u načinu organizacije nastave rezultirale pojačanim angažovanjem roditelja. Osim što prepoznaju da je došlo do pojačavanja angažovanja, deo roditelja prepoznaje da su se tokom pandemije našli u novim roditeljskim ulogama, a kao novu

- nastavnici diferenciraju podršku samoregulaciji učenja učenika u zavisnosti od ovladanosti učenika samoregulacijom, ali i u zavisnosti od kapaciteta porodice da podrži učenje učenika.

Uloge o kojima su govorili roditelji učenika sa teškoćama u učenju ukazuju na potrebu da se:

- obezbedi kontinuirano praćenje napredovanja učenika od strane nastavnika i prilagođavanje obrazovnog procesa na daljinu,
- obezbedi veće učešće roditelja, kao partnera, u procesu praćenja napredovanja učenika tokom nastave na daljinu, pre nego preuzimanje uloge nastavnika u individualizaciji nastavnog procesa.
- obezbedi jasna struktura i predvidljivost opterećenja učenika tokom nastave na daljinu, koja bi omogućila lakšu organizaciju vanškolskih oblika podrške učeniku.

Doživljaj roditelja o pojačanom angažovanju u obrazovanju tokom pandemije, upozorava da promene u obrazovnom procesu utiču na sve učesnike ovog procesa. Kako bi se prevenirala emotivna iscrpljenost roditelja, neophodno je obezbediti kontinuirano praćenje i prilagođavanje obrazovnog procesa. Dodatno, nalaz o visokom

ulogu prvenstveno prepoznaju posredovanje u komunikaciji učenik-nastavnik. Potrebno je istaći i da roditelji učenika sa teškoćama u učenju u značajnoj meri izveštavaju da su i pre pandemije bili izuzetno uključeni u obrazovanje svoje dece, što može ukazivati na pojačan rizik od emocionalnog sagorevanja.

Kohezivnost porodice izdvojena je kao naročito važan faktor iz domena porodičnog funkcionisanja. Naime, većina učenika iz opšte populacije je navodila da je pandemija uticala pozitivno na odnose u porodici i osećaj zajedništva, tj. vodila većoj porodičnoj kohezivnosti kao protektivnom faktoru. S druge strane, nemali broj učenika je imao utisak da je količina vremena koje su proveli samo sa članovima porodice dovela do zasićenja i pogoršanja odnosa, mada je češći bio slučaj da su zbog prevelike zauzetosti pojedinih članova porodice odnosi osiromašeni i osećaj zajedništva izgubljen. Stoga je slaba kohezivnost izdvojena kao jedan od najizraženijih riziko faktora u opštoj populaciji. Pored toga, negativna emocionalna klima u porodici, koja se ogledala u vrlo izraženom osećanju straha i zabrinutosti, opažena je kao najznačajniji negativan aspekt funkcionisanja porodice u ovom periodu.

angažovanju roditelja učenika sa teškoćama u učenju i pre i tokom pandemije, sugerise da je neophodno obezbediti:

- veći stepen individualizacije obrazovnog procesa u slučaju učenika sa teškoćama u učenju,
- obezbediti dodatnu podršku učenicima sa teškoćama u učenju, bez obzira na modalitet obrazovanja u izmenjenim uslovima,
- obezbediti psihosocijalnu podršku roditeljima učenika sa teškoćama u učenju.

Nalazi sugerisu da postoji potreba za sistematskom podrškom porodici u cilju jačanja rezilijentnosti na negativne uticaje i osnaživanje za primenu pozitivnih strategija prevladavanja kriznih situacija. Posebno važna pouka je da snažna vezanost unutar porodice zaista deluje kao štit od negativnih efekata nekontrolabilnih spoljašnjih događaja, te da organizaciju radnog dana, opterećenost i aktivnosti članova porodice treba ustrojiti tako da ne narušavaju porodične odnose, naročito između roditelja i dece.

Škola može ponuditi podršku učenicima i roditeljima i u ovom domenu. Potrebno je dodatno ojačati stručnu službu (kroz pravilnike o radu i po potrebi dodatne edukacije), prvenstveno psihologe u školama, koju mogu da obezbede prvi nivo psihosocijalne podrške učenicima, roditeljima i nastavnicima. Ovakva podrška trebalo bi da bude dodatno ojačana u situacijama značajnijih promena u obrazovnom procesu,

kao što je prelazak na onlajn nastavu - kada stručna služba može da pruži podršku učenicima i roditeljima ako primete da dete ima teškoća sa učenjem, motivacijom, radnim navikama.

Nalazi istraživanja ukazuju da isti faktori na nivou porodice mogu biti rizični ili protektivni za obrazovanje učenika tokom pandemije, u zavisnosti od celokupnog porodičnog konteksta. Istovremeno, porodice čiji članovi su učestvovali u istraživanju se značajno razlikuju u pogledu obrazaca riziko i protektivnih faktora.

Navedeni nalazi sugerišu, da u situaciji nastave na daljinu ili hibridne nastave, postoji pojačana potreba da škola i nastavnici uzmu u obzir specifičnosti porodičnog konteksta pri planiranju podrške učeniku.

Iako su učesnici u istraživanju opisivali funkcionisanje porodice kroz iste uloge i faktore na nivou porodice, ipak možemo prepoznati neke specifičnosti porodica iz osetljivih grupa. U porodicama učenika niskog SESa, očekivano su češće prisutni riziko faktori koji se odnose na socio-ekonomski status, kakvi su prostorni i tehnički uslovi za praćenje nastave na daljinu, nestabilnost radnog angažmana ili pak intenzivan radni angažman, kao i znanja i veštine roditelja koje bi im omogućile da podrže dete u učenju. S druge strane, roditelji učenika niskog SESa su u manjoj meri govorili o protektivnim faktorima, najčešće se pozivajući na to da je pandemija kreirala više prilika za zajedničko provođenje vremena i dovela do zbližavanja članova porodice. Deo porodica niskog SESa je, uz oslanjanje na sopstvene

Kako bi se u narednim kriznim situacijama obezbedio pristup onlajn obrazovanju, preporuka je da:

- podaci na nivou jedinstvenog sistema prosvete uključe i podatke o prostornim i tehničkim mogućnostima porodice kako bi se obezbedilo da podrška bude usmerena na one kojima je u najvećoj meri potrebna,
- se na nivou škola ili školskih uprava započne razvoj biblioteka digitalnih uređaja, koje bi omogućile učenicima da iznajme digitalne uređaje i koriste ih za potrebe učenja,

resurse, uspeo da obezbedi tehničke mogućnosti za učešće u obrazovanju. Na taj način, pristup obrazovanju, kakvo je dostupno i vršnjacima, je u značajnoj meri zavisio od resursa same porodice.

→ obrazovni sistem diversifikuje način organizacije nastave, tako da se omogući optimalno korišćenje postojećih resursa u cilju obezbeđivanja pristupa i učešća u obrazovanju svakog učenika. Na primer, učenici koji nisu imali tehničke uslove za praćenje onlajn nastave na daljinu mogu pratiti nastavu u školskim prostorijama uz korišćenje tehničkih kapaciteta škole.

Istovremeno, neophodno je uzeti u obzir da su u porodicama niskog SESa, često bili prisutni faktori koji su negativno uticali na mogućnosti roditelja da podrže dete u učenju, kakvi su radni angažman roditelja i veštine i znanja roditelja. Ovi nalazi sugerišu da je pri planiranju reagovanja obrazovnog sistema u kriznim situacijama, neophodno posebnu pažnju posvetiti obezbeđivanju dodatne podrške u učenju kroz individualizovane konsultacije sa nastavnicima, kvalitetno organizovanu dopunsku nastavu, ali i organizovanje prilika za vršnjačko podučavanje.

Porodice koje smo uključili u istraživanje karakteriše nizak socio-ekonomski status. Nalazi istraživanja ukazuju da je, sa jedne strane, u značajnom broju ovih porodica pandemija imala negativan uticaj na socio-ekonomski status, ali istovremeno da je to aspekt funkcionisanja porodice koji je imao značajan uticaj na obrazovanje učenika tokom pandemije. Zbog svega navedenog, preporuka je da se u budućim kriznim situacijama posebna pažnja posveti ovim porodicama, kroz intersektorsku saradnju obrazovnog sistema i sistema socijalne zaštite.

Porodice učenika sa teškoćama u učenju koje su učestvovala u istraživanju se značajno razlikuju u pogledu vrste i nivoa dodatne podrške koja je potrebna detetu, resursa unutar i izvan porodice, kao i kvaliteta saradnje sa školom. Faktori koji su se pokazali kao specifični za ovu grupu roditelja jesu faktori koji utiču na vreme i energiju roditelja da se uključe u obrazovanje svog deteta. Tako su roditelji učenika sa teškoćama u učenju kao faktore koji su im omogućavali da podrže učenje svog deteta tokom pandemije najčešće isticali fleksibilnost radnog anagažmana, ali i postojanje sistema podrške unutar porodice, kroz raspodelu obaveza između partnera i sibringa, i izvan porodice, kroz angažovanje članova šire porodice, prijatelja ili profesionalaca. Istovremeno, rigidan radni angažman ili nepostojanje mogućnosti za zaposlenje zbog potrebe za intenzivnom brigom o detetu, su prepoznati kao rizični faktori, zajedno sa neadekvatnom raspodelom obaveza unutar porodice, koja često rezultira osećajem umora i iscrpljenosti jednog člana porodice.

Na osnovu rezultata istraživanja, možemo izdvojiti sledeće preporuke:

- Na lokalnom nivou je potrebno razvijati integrisane usluge porodici koje će, sa jedne strane, biti usmerene na prepoznavanje i podizanje kapaciteta čitave porodice za podršku učeniku sa teškoćama u učenju, dok će, sa druge strane, predstavljati značajan sistem podrške učeniku izvan porodice.
- U situaciji povećanih zahteva, potrebno je učiniti dostupnim usluge psiho-socijalne podrške svim članovima obrazovne zajednice.

MENTALNO ZDRAVLJE UČENIKA TOKOM PANDEMIJE

Zbog primarnog naglaska na posledicama po zdravlje, pandemija Kovid-19 izazvala je zabrinutost u pogledu sopstvenog zdravlja, ali i zdravlja drugih. Istovremeno, pandemija je postavila pred pojedince zahtev za brzom adaptacijom na promene, kao i zahtev za pojačanom tolerancijom na neizvesnost. Zbog svega navedenog, značajno je bilo ispitati kako učenici opisuju uticaj pandemije na sopstveno mentalno zdravlje. Odgovore učenika smo kategorisali u tri kategorije - negativan uticaj pandemije, pozitivan uticaj pandemije, i pandemija nije imala uticaj na mentalno zdravlje.

Kao što je prikazano na *Grafikonu 28*, u fokus grupnim diskusijama sa učenicima iz opšte populacije dominira percepcija negativnog uticaja na mentalno zdravlje, pri čemu učenici najčešće govore o povlačenju iz socijalnih odnosa, pojačanom osećaju anksioznosti i/ili depresivnim osećanjima koja su se pojavila u ovom periodu.

Raspoloženje mi je bilo slomljeno, kako da kažem, bila sam tužna, nisam mogla da izađem napolje, ali jednom sam izašla samo na terasu i kad sam osetila miris napolju povratila sam se i taj dan mi je nekako lakše prošao. (FGD, I ciklus OŠ)

Imam neke dane kad sam depresivna, onako, ne mogu ništa da radim. Postala sam jako nervozna i neku anksioznost imam i, na primer, ne mogu sama nigde da ostanem. Pre sam volela onako da se istaknem u društvu, da svi znaju za mene, a sad uopšte to ne volim. I onda nekako imam osećaj kao da me svi gledaju, nekako mi to, nije mi, uopšte mi nije prijatno. (FGD, II ciklus OŠ)

Značajan broj učenika negativan uticaj pandemije povezuje sa ograničenim mogućnostima kretanja i druženja sa vršnjacima, kao i sa pojačanom brigom za značajne druge.

Pa, zato što sam proveo toliko vremena unutra, i, iskreno, nisam ni puno video sunca, nekako sam... Pao sam u neku depresiju zato što, svaki dan mi nešto bilo dosadno i nisam imao šta da radim. I jednostavno mislim da smo se svi osećali nekako gore za vreme pandemije. (FGD, II ciklus OŠ)

Moja mama je imala tu koronu i ja sam se mnogo bojao i za nju i za celu porodicu, da se ne bi zarazili. Tata mi nije davao ni da, kad on njoj nešto donosi, ni da je vidim. Samo preko prozora sam je video. [...] Video sam je jedan dan pre nego što je izašla iz sobe, imala je i ukus i miris i nije imala ni temperaturu, i otišla je u kuhinju samo nešto da pokaže babi gde stoji. (FGD, I ciklus OŠ)

Kod manjeg dela učenika negativan uticaj na mentalno zdravlje je pripisivan gubitku bliskih osoba ili pak intenzivnijim dešavanjima u porodici, kakvi su razvod roditelja, te je u ovim slučajevima teško izdvojiti doprinos pandemije.

Zanimljivo je da u značajnom broju fokus grupnih diskusija, period obrazovanja na daljinu se opisuje kroz stanje izražene dosade, što, sa jedne strane sugerise da škola u uobičajenim okolnostima ima značajnu ulogu u strukturiranju vremena dece i mladih, dok, sa druge strane, otvara pitanje razvijenosti samoregulacije učenika, odnosno sposobnosti učenika da organizuju svoje vreme.

Iz te silne dosade, nisam imala nikakvih fizičkih aktivnosti, tako bi zaspala kada bi mama ustala. (FGD, II ciklus OŠ)

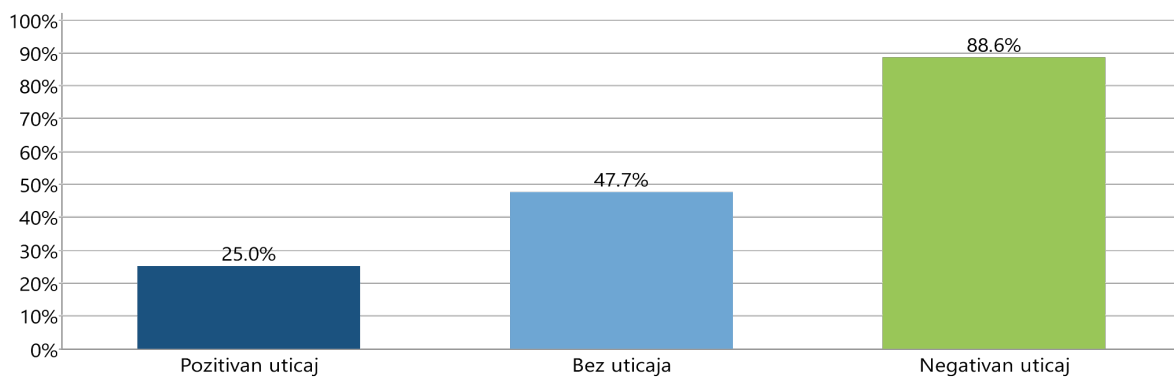
Meni su dani duže trajali nekako, nije bilo onako, iz škole, pa se vratimo, pa odmah na druženje, i to, nego nismo nigde išli. Budemo kući i onda duže traju dani, pa bude dosadno. (FGD, I ciklus OŠ)

Ne treba zanemariti i da su u četvrtini fokus grupnih diskusija učenici govorili o pozitivnom uticaju pandemije, pri čemu su dominantno govorili o dodatnom vremenu za bavljenje sopstvenim interesovanjima, ili pak dodatnom vremenu koje im je omogućilo da zastanu i preispitaju sopstvene izbore.

Mene je isto dosta pomoglo. Mislim, jeste čudno, ali imala sam nekako više vremena za sebe, da se pronađem. Jeste mislim sad kad gledam nazad, žao mi je što smo što kaže Lena proveli te dve godine van društvenog kontakta, i to najlepše godine, ali mislim da je meni to pomoglo da malo stanem, usporim i pogledam na sve. (FGD, srednja škola)

Deo učenika opisuje da im je iskustvo sa pandemijom pomoglo da postanu sigurniji u sebe, odnosno da razviju otpornost u slučaju budućih krznih situacija.

Imam osećaj kao da me napravila malo izdržljivijom, da mogu da očekujem bilo šta sad. Da mi je neko pre tri godine rekao desiće se korona koja će da ubije ne znam ni ja koliko, da je bila babavanga, ja ne bih verovala. Mislim da sam mentalno jača sada, da mogu da sad izdržim bilo šta što dođe. (FGD, I ciklus OŠ)

Grafikon 28: Percepcija uticaja pandemije na mentalno zdravlje učenika: perspektiva učenika iz opšte populacije.⁵

U slučaju učenika iz osetljivih grupa, takođe, dominira percepcija negativnog uticaja pandemije na mentalno zdravlje (Grafikon 29), pri čemu je način na koji se govori o ovoj temi istovetan u slučaju obe grupe učenika.

Na početku jesam, zato što sam, kao što sam vam rekla, sam bila non stop unutra sa istim osobama i onda mi je... Jednom sam i počela i da plačem zato što sam se dosadila kući i nisam imala šta da radim i nedostajale su mi i rodbina i škola i, pošto sam ja navikla svaki dan da idem u prodavnicu, da izlazim, da imam taj moj normalan život, ali... (učenica sa teškoćama u učenju, srednja stručna škola)

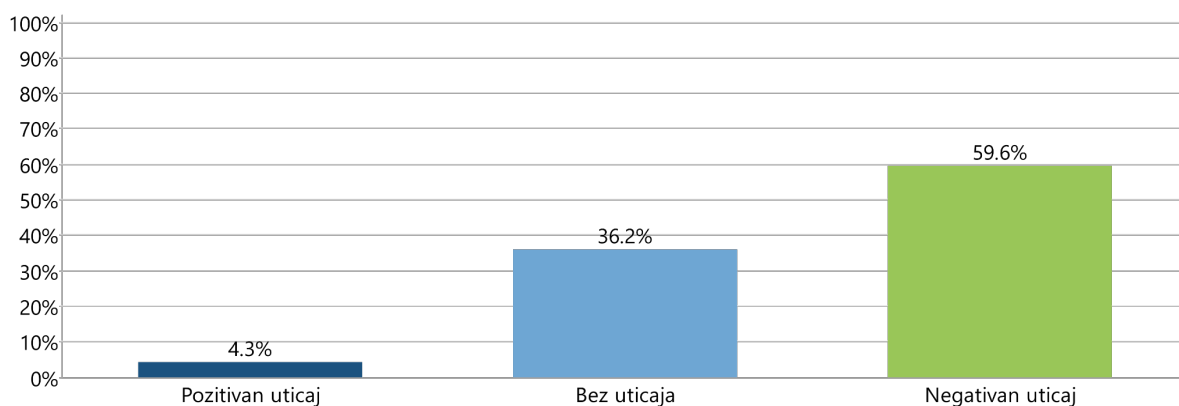
Osećala sam se loše zbog toga što... bojala sam se za sebe i za moje jer to je korona i kada god bi mi bio zapušen nos, ja sam se uplašila da sam izgubila miris i ukus, ali baš uvek ispadne da je to obična prehlada. I, ne znam... Bila sam tužna zato što smo morali da nosimo maske i ne

⁵ U slučaju fokus grupnih diskusija, različiti učenici su na različit način opisivali uticaj pandemije na mentalno zdravlje, zbog čega se kategorije ne zbrajaju do 100%.

... mogu da se družim sa svojim drugarima. Ili je to onako osećaj kao kad si u školi, ne pišeš tako, nema učiteljice da ti govori, i tako, baš je neobično. I niko nema tu da sedi pored mene i preko puta, nema, pošto ja sam u prvoj klupi, nema učiteljice da mi diktira i da mi piše, tako da baš mi je bilo čudno onako. [...] Eto, jedna osoba u mojoj porodici nije ostala živa. (učenica sa teškoćama u učenju, I ciklus OŠ)

Ipak, ne treba zanemariti da su samo dva učenika koja pripadaju osetljivim grupama prepoznala pozitivan uticaj pandemije na sopstveno mentalno zdravlje.

Pa mislim na sebe, to što sam sebi posvetio više pažnje, što sam na sebi radio, što sam našao nešto možda što ja volim, a nisam znao, neki talenat. Na to je dobro uticalo. Ovako možda za neke, za nešto, da se plašim... Malo sam i shvatio da ono, moram da čuvam i starije oko sebe, zbog te korone i onda da, tačnije, pandemije, da ih ne zarazim. Tako da je dobro uticalo, na pishičko, ovako. Pažljiviji sam. (učenik niskog SESa, srednja stručna škola)

Grafikon 29: Percepcija uticaja pandemije na mentalno zdravlje učenika: perspektiva učenika iz osetljivih grupa.

Nalazi istraživanja ukazuju da deo učenika, posebno među učenicima iz opšte populacije, opaža da je pandemija imala pozitivan uticaj na njihovo mentalno zdravlje, kroz obezbeđivanje dodatnog vremena za preispitivanje ili pak kroz građenje slike o sebi kao o rezilijentnoj osobi. Istovremeno, i među učenicima iz opšte populacije i među učenicima iz osetljivih grupa dominira viđenje da je pandemija imala negativan uticaj na njihovo mentalno zdravlje. U situacijama koje su učenici ocenili kao izazovne po sopstveno mentalno zdravlje dominantno su se oslanjali na članove porodice, vršnjake, ili su ulagali dodatan trud u samostalno nošenje sa izazovima. Izuzetno mali broj učenika navodi da je potražio psihološku pomoć tokom pandemije, kako unutar, tako i izvan škole.

MENTALNO ZDRAVLJE: ključni nalazi i preporuke

Ključni nalazi

Nalazi istraživanja ukazuju da deo učenika, posebno među učenicima iz opšte populacije, opaža da je pandemija imala pozitivan uticaj na njihovo mentalno zdravlje, kroz obezbeđivanje dodatnog vremena za preispitivanje ili pak kroz građenje slike o sebi kao o rezilijentnoj osobi. Istovremeno, i među učenicima iz opšte populacije i među učenicima iz osetljivih grupa dominira viđenje da je pandemija imala negativan uticaj na njihovo mentalno zdravlje, pri čemu je izuzetno mali broj učenika potražio psihološku pomoć.

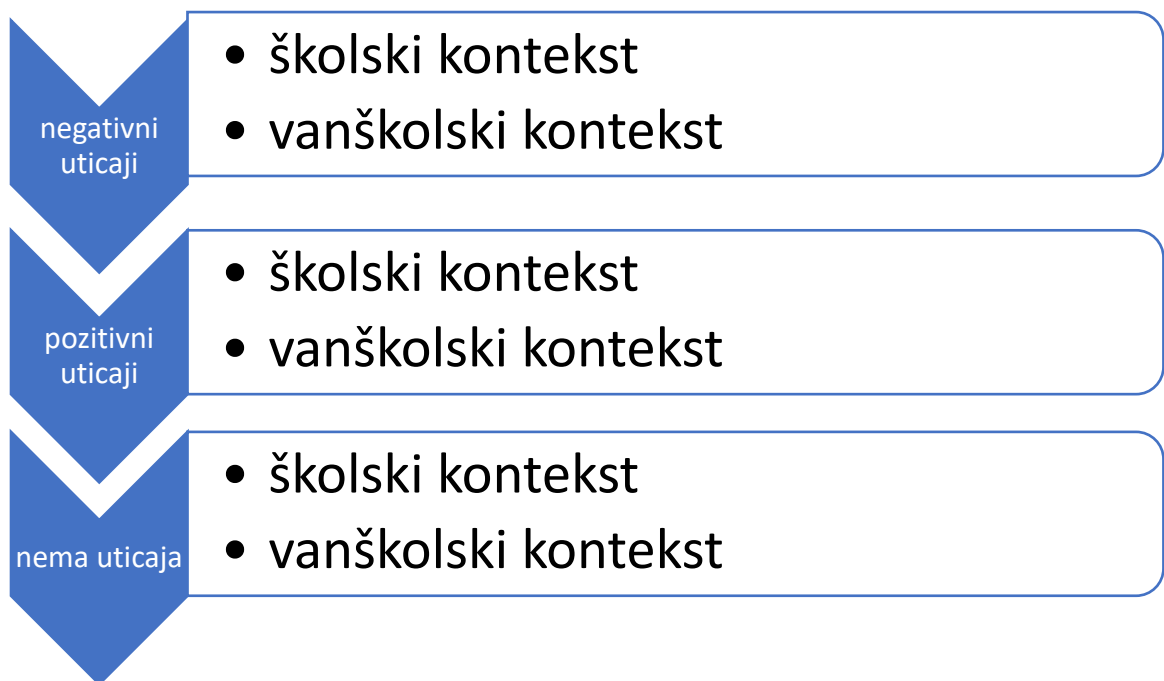
Preporuke

Nalazi sugerišu potrebu za jačanjem kapaciteta stručnih službi u školama za pružanje savetodavne podrške učenicima, ali istovremeno i potrebu za jačanjem usluga psihološke podrške deci i mladima na nivou lokalne zajednice.

VRŠNJAČKI KONTEKST

U intervjuima i vodičima za diskusije fokus grupa dosta pitanja odnosilo se na odnose sa vršnjacima tokom pandemije. Shodno tome, o ovoj značajnoj temi odgovore smo dobili od učenika koji su učestvovali pomenutim fokus grupama, od intervjuisanih učenika iz osetljivih grupa (sa teškoćama u učenju i/ili smetnjama u razvoju i učenika iz porodica niskog SES-a), kao i od roditelja učenika iz osetljivih grupa i njihovih nastavnika.

Prilikom analize odgovora koji se tiču vršnjačkih odnosa tokom pandemije pokazalo se da se oni odnose na **negativne uticaje pandemije**, ali i na one koji bi se mogli nazvati **pozitivnim uticajima pandemije**. Pored toga, bilo je odgovora koji su ukazivali na to da pandemija nije značajnije promenila neke aspekte odnosa sa vršnjacima. Ovoj poslednjoj, trećoj kategoriji odgovora dat je naziv **nema uticaja pandemije**. U okviru svake od pomenute tri kategorije odgovora izdvojili smo dve široke podkategorije: **školski kontekst** i **vanškolski kontekst**, budući da su odgovori naših ispitanika jasno ukazivali na to da se radi o odnosima sa vršnjacima u školi ili van nje.

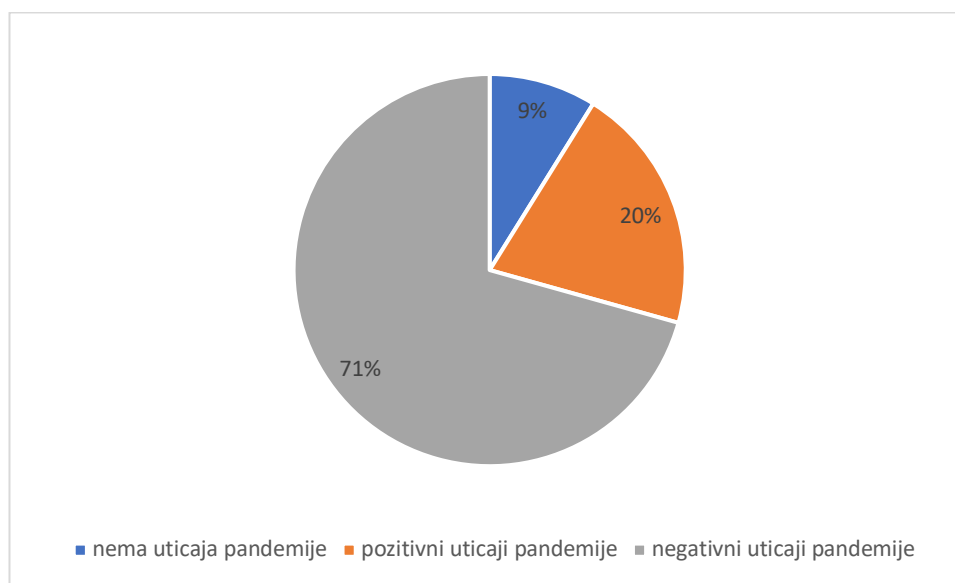
Šema 5: Uticaji pandemije na odnose učenika sa vršnjacima – kategorije odgovora

Budući da su fokus grupe bila sastavljena od učenika reprezentativnih za datu školu i razred, analiza fokus grupnih diskusija omogućila nam je da ustanovimo trendove koji se tiču odnosa sa vršnjacima na nivou opšte populacije učenika. Tako će se prvi deo analize odnositi na rezultate kvalitativne obrade podataka diskusije učenika osnovnih i srednjih škola u fokus grupama u pogledu njihovih odnosa sa vršnjacima tokom pandemije. Pored toga, i nastavnici su tokom intervjuja dosta govorili o tome kako su izgledali vršnjački odnosi tokom pandemije misleći pri tome na sve svoje učenike, te će i njihova perspektiva koja se odnosi na opštu populaciju učenika biti prikazana u ovom delu analize.

Drugi deo analize biće posvećen vršnjačkim odnosima tokom pandemije kod učenika iz osetljivih grupa. Podatke o ovim učenicima dobili smo od njih, njihovih roditelja i nastavnika pa će analiza biti predstavljena posebno za svaku grupu ispitanika, odnosno za same učenike, njihove nastavnike i roditelje.

Uticaji pandemije na vršnjačke odnose u okviru opšte populacije učenika: Perspektiva učenika

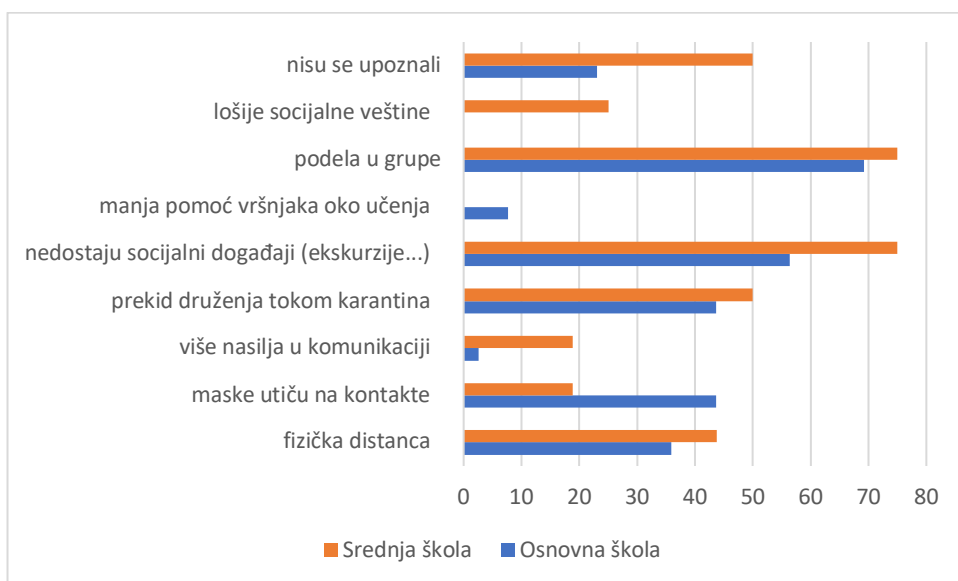
Na početku ćemo grafički prikazati percepcije učenika, koji su učestvovali u diskusijama u okviru fokus grupa o efektima pandemije na njihove vršnjačke odnose, na osnovu tri najšire kategorije odgovora. Procenti na grafikonu koji sledi govore o broju kodiranih segmenata koji pripadaju trima krupnim kategorijama.

Grafikon 30: Percepcije učenika iz opšte populacije o valenci uticaja pandemije na vršnjačke odnose

Kao što se uočava sa grafikona, učenici vide dominantno negativne uticaje pandemije na njihove vršnjačke odnose, dok znatno ređe pominju pozitivne uticaje, a najređe ističu da pandemija zapravo nije uticala na neki aspekt njihovih odnosa sa vršnjacima.

Zato ćemo prvo predstaviti **negativne uticaje pandemije u školskom kontekstu** kroz grafikon koji ukazuje na to koji aspekti vršnjačkih odnosa su bili najviše pogođeni. Rezultati će biti prikazani za učenike osnovnih i srednjih škola, i to na osnovu procenta kodiranih dokumenata u kojima se javlja određeni aspekt vršnjačkih odnosa u odnosu na ukupan broj dokumenata, koji odgovara broju fokus grupa (N=55).

Grafikon 31: Perspektiva učenika opšte populacije o negativnim uticajima pandemije u školskom kontekstu (procenat kodiranih dokumenata)

Iz gornjeg grafikona se uočava da su trendovi prilično slični kod učenika osnovnih i srednjih škola, kao i da su nešto izraženiji kod učenika srednjih škola. Tako su učenici oba obrazovna nivoa, a nešto izraženije srednjoškolci, najteže podneli podelu u grupe, kao oblik orgnaizacije nastave tokom pandemije. Učenici su uglavnom ukazivali da ih je ova podela odvojila od učenika sa kojima se inače druže, da sus a nekim trajno izgubili odnos koji su imali pre, da se dešavalo da ih ne vide gotovo čitavu godinu, kao i da je bio poremećan osećaj zajedništva kada su se ponovo okupili kao odeljenje. To je posebno teško padalo učenicima koji završavaju dati stepen obrazovanja i rastaju se od svojih školskih drugova. Neki učenici su čak ukazivali na to da je postojao rivalitet i neprijateljstvo između grupa.

...bolje mi je, eto, u trećem razredu smo bili u različitim grupama i nedostajali su mi drugari koje nisam videla skoro godinu dana i više. Drugari su mi nedostajali i ovako mi je bolje u školi sada. (FGD, I ciklus OŠ)

Nemamo ono da smo odeljenje, generacija, da se čuvam. To sada razvijamo, a sad nam ne znači puno. Sad se rastajemo. Pogotovo to kad smo išli po tim grupama pa ovi drugi tada druga grupa... kao da nije deo našeg odeljenja. (FGD, gimnazija)

Pa isto to npr. ja sam bila prva grupa jedna moja drugarica je bila druga grupa i tako i mi smo se pre u V smo se baš družile i onda smo sad u VI potpuno izgubile odnos. Nismo izlazile napolje ni ništa. i sad opet kad smo krenule, mislim ne družimo se kao pre... (učenica, II ciklus OŠ)

*Zaratili zaratili, ne zna se ko je
Jedan razred se podelio na dva odvojena razreda.
Da.*

Ko da ratujemo jedni protiv drugih.

Da

Ako mi nećemo njima poslati, neće da imaju dobrebukvalno je tako bilo. Čak čak i ne preterujem. Oni nisu nama poslali zašto bih ja njima slala. Ja sam njima poslala sve. Oni meni neće ovo... (FGD, gimnazija)

Učenicima su jako nedostajali različiti socijalni događaji u školskom kontekstu, najčešće su pominjali ekskurzije, izlete, priredbe i slične manifestacije. Takođe, prekid održavanja nastave tokom karantina i prelazak na online model, koji je sprečio direktne kontakte u školskoj sredini, je bio jedna od veoma često pominjanih tema tokom diskusija u fokus grupama. Ova tendencija je opet bila jače izražena među srednjoškolicima budući da su i pandemijske mere u pogledu organizovanja nastave bile rigoroznije u pogledu ograničavanja socijalnih kontakata u školi nakon ukidanja karantina. Pored toga, karantin je najviše omeo učenike koji su tek upisali srednju školu budući da nisu uspeali da uspostave stabilnije socijalne odnose na nivou odeljenja, a nakon uvođenja kombinovanog modela nastave su bili razdvojeni u grupe.

To što smo izgubili te dve godine koje smo zajedno provodili u klupi. (FGD, II ciklus OŠ)

Pandemija je kao neki virus koji napada druge ljude i nekako uništava društvene živote između ljudi. Mislim kako da se družimo sa drugarima, nismo mogli da idemo puno napolje. Mogli smo samo preko telefona da pričamo (FGD, I ciklus OŠ)

Evo recimo nas petoro smo iz istog odeljenja. Mi smo se tek sad ponaosob upoznali. I tek smo sad postali bliski i shvatili ko je ko. Svi su super. U stvari mi smo ono polugodište bili dosta dobro, ali to je bilo prvo polugodište pa hoćeš da ostaviš utisak. A onda samo se ovih godinu i po dana udaljili tek se sad mi upoznajemo i razumemo jedni druge i postajemo pravo odeljenje. Meni je krivo što se nismo ranije upoznali i što nas je korona prekinula, jer vidim da bi ovo odeljenje bilo divno i mislim da za godinu dana možemo to da nadoknadimo. (FGD, gimnazija)

Pa svi ljudi kažu – srednju školu ćete pamtili ceo život, a mislim da mi kad izađemo iz srednje škole da ću zaboraviti pola ljudi koji su išli sa mnom, nego ću pamtili po koroni. Da ću svojoj deci reći – ja kad sam išla u srednju školu, ne išla sam na tu i tu ekskurziju, nego nosili smo maske, išli smo online, da će cela škola da bude vezana za koronu, a ne za drugarstvo. I nekako svi prijatelji, to svi pričaju da prijatelji koje stekneš u srednjoj ostaju za ceo život, a mi nismo se toliko zbližili i imali toliko zajedničkih aktivnosti. Jedino kad idemo zajedno negde to je kad bežimo sa časa, na kafu. Ljudi sa kojima se viđamo smo se viđali i pre srednje škole i nekako ne mislim da ćemo srednju školu pamtili po prijateljstvu. (učenica, gimnazija)

Srednjoškolci su i češće navodili da se nisu upoznali u dovoljnoj meri sa drugovima iz odeljenja jer ih je pandemija omela u tome. Kao što je već pomenuto nakon online modela je nastupio kombinovani model nastave koji je na srednjoškolskom nivou bio rigorozniji nego kod učenika drugog ciklusa osnovnog obrazovanja. Maske su takođe spominjane kao nešto što menja socijalne kontakte i one su prema našim podacima više smetale učenicima osnovnih škola. Mere uspostavljanja fizičke distance tokom odražavanja nastave u školi su takođe bile pominjane u negativnom kontekstu, a često se dešavalo da ih učenici u svojim odgovorima zajedno pominju u okviru negativnog stava prema nošenju maski.

Kada je bila pandemija nismo mogli da sedimo zajedno, da nosimo maske... (učenica, I ciklus OŠ)

Aha, a da li je pandemija uticala na to kako provodite male velike odmone i kako se družite između časova?

Da. Pa nismo nama je kao zabranjen kontakt sa drugim razredima. Mi smo morali da sedimo u našoj učionici i isto tako i drugi učenici. Mi nismo mogli da budemo u nekom kontaktu sa njima. (FGD; srednja škola)

Pa nekom kao ...

Manje druženja...

Distanciranost

Manje druženja, distanca. (FGD, srednja stručna škola)

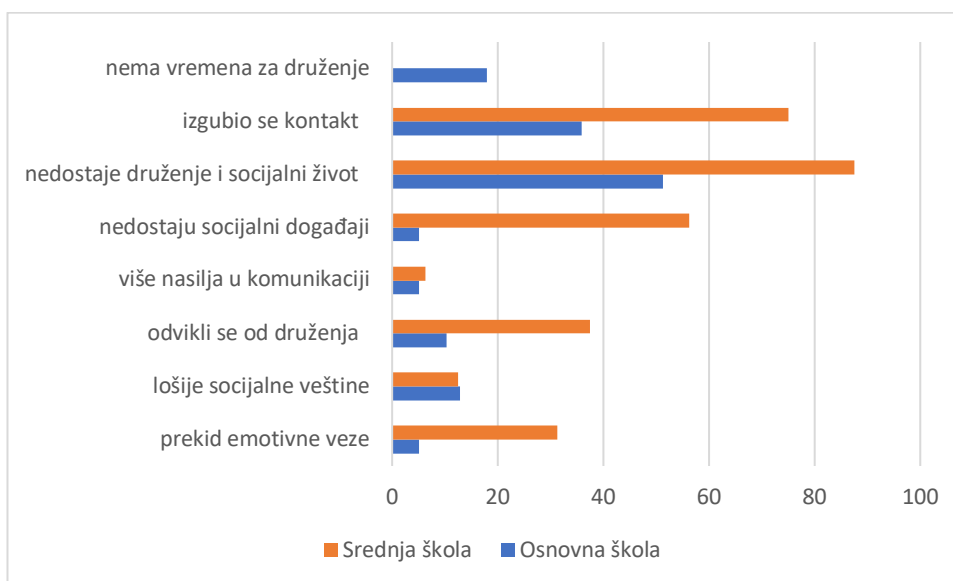
Odgovori učenika srednjih škola pominjali su da se pandemija negativno odrazila na njihove socijalne veštine, dok takvih refleksija nema kod učenika osnovne škole što je očekivano kada uzmemo u obzir promene u domenu kognitivnog razvoja koje nastupaju krajem adolescentnog preioda. Oni su govorili da se negativne promene ogledaju u domenu komunikacije, da im je bilo teško da započnu druženje nakon što su bili razdvojeni od vršnjaka, kao i da su nekada osećali anksioznost u kontaktima sa njima. Ponekada su učenici osnovnih škola govorili da im nedostaje to što ne mogu da rade zajedno, ili su navodili da je podela u grupe dovela do toga da im vršnjaci iz druge grupe ne prenesu neke važne informacije ili da ne mogu da prepisuju tokom kontrolnih zadataka, takvi odgovori su se pojavili u tri fokus grupe. Takođe relativno mali broj učenika u četiri fokus grupe (od ukupno 55), tri u srednjoj i jednoj u osnovnoj školi, učenici su pominjali da je pandemija uticala na porast vršnjačkog nasilja, i to isključivo vrebalo. Njihovi odgovori opet ukazuju da je podela na grupe uzrokovala konflikte i svađe.

Mi smo svi bili jedno društvo kao razred i sad kao da smo se bili podelili na dve kao dve... dva društva. Kao da se jedni nisu družili s drugim. I tu je onda naravno došlo do ogovaranja, laži i svega. Pošto smo smatrali da je jedna grupa jedno društvo druga grupa drugo društvo. I tu je nastao problem bio. OŠ (FGD, II ciklus OŠ)

Iz odeljenja mnogo smo se razdvojili pa se svađamo kad smo došli sad u školu i uopšte nije kao pre na početku. (FGD, srednja stručna škola)

I kada su bili termini za odgovaranje ili kontrolne, to je bilo – jao ovoj grupi su pomerili, a nama neće, pa se svađamo koja grupa će da ima prva, pa profesori odluče da će ovaj pismeni imati prvo ova, onaj pismeni prvo ona, da bi bilo OK. (FGD, gimnazija)

Na grafikonu koji sledi predstavljeni su **negativni uticaji pandemije u vanškolskom kontekstu**. Ovde je uočljiv isti trend da su srednjoškolci češće isticali pojedine aspekte vršnjačkih odnosa koji su bili pogođeni pandemijom.

Grafikon 32.: Perspektiva učenika opšte populacije o negativnim uticajima pandemije u vanškolskom kontekstu (procenat kodiranih dokumenata)

Kao što se može uočiti učenici su se najviše žalili na to da je usled pandemije bilo onemogućeno druženje sa vršnjacima, što je ugrozilo njihov socijalni život. Učenici su ukazivali na to da im je nedostajao pravi “živi kontakt” sa prijateljima. Stariji su najčešće su govorili o tome da nisu mogli da izlaze ili su izlasci bili ksaćeni usled pandemijskih mera, a mlađi da im je nedostajalo druženje i igra sa vršnjacima.

Bilo nam je više dosadno jer nismo imali sa kim da se igramo. (FGD, I ciklus OŠ)

Meni je npr. baš preselo to dopisivanje, telefonske pozive od tad ne podnosim. Ja sam jedno socijalno biće treba mi da sedim tu da vidim kako reaguje neko na ono što ja pričam. (FGD, gimnazija).

Psiha. Nekako kad si zatvoren kući, gledaš napolju pusto, nigde nikog, malo čudno, nikad to ranije nisi doživeo. Dosta su povezani društveni život i škola, jer posle iz škole kad se vratiš nekako hoćeš da pustiš mozak na ispašu, nekako to najbolje nalaziš sa društvom, izlaziš, pričaš, družite se. Tokom Covida nije moglo to i mnogo je bilo teže. (FGD, srednja stručna škola)

Pa ja bi samo... slažem se s njim sve šta je rekao i samo bi dodao što se tiče društvenog života. ...A i tu je izlazaka i tako nekih stvari mislim da je dosta uticalo i mislim kad smo u najboljim godinama otprilike, mi nismo mogli da idemo u kafić da pijemo kafu da izađemo.

Tako da, ali ja se više prisećam vremena kad svega toga nije bilo. Kad sam mogao da odem u kafić i ne znam da sedim do 12 uveče npr, a sad ono u 8 ako nisi vakcinisan, kući. (FGD, srednja stručna škola)

Mnogi su isticali da je pandemija dovela do otuđenja i prekida kontakata sa vršnjacima sa kojima su ranije bili bliski. Često je u odgovorima prisutan doživljaj da su se tokom pandemije njihovi drugovi promenili i da je to doprinelo razilaženju.

Ja sam sa dosta prijatelja izgubila kontakt, nismo se dugo videli i čuli, nismo izlazili napolje i prosto smo prestali sa druženjem. (učenica, II ciklus OŠ)

Da. Promenilo se mnogo prijatelja i oni su se isto promenili zato što i oni imaju neke svoje probleme, ali npr. nekim prijateljima s kojim sa mislila da ću biti uvek bliska, nisam bila. I zato mi je uvek žao ovaj nekako ja nekako volim da imam osećaj nekako čudno naći pravog prijatelja kao gde mi živimo jer nekako su svi kao isti, a različiti. (učenica II ciklus OŠ)

Meni je to loše uticalo dosta. Čuli smo se i sve, nismo izubili kontakt, ali smo izgubili neku bliskost kad se ne viđamo duže vreme. (FGD, srednja stručna škola)

Na mene je uticalo jer sam se od mnogih ljudi udaljio, asocijizovao. Imao sam osećaj da je taj najosnovniji osećaj koji treba da ima jeste sloboda, a ti to nisi imao. Sad u godinama u kojima treba biti najlepše u životu, tebi je to uskraćeno jer traje godinu i po dana, dve. Upravo zbog neke te korone. Moji najbolji drugari su otišli zbog korone još više u pogrešnom smeru u kojem su bili krenuli. Potpuno su otišli i sa njima sam izgubio kontakt, zato što su oni otišli u jakom pogrešnom smeru. To me je lično pogodilo, ali sad sam se jako stabilizovao. Najbitniji mi je taj osećaj slobode. (učenik, gimnazija)

Srednjoškolci su dosta često isticali da su zbog pandemije propuštali razne socijalne događaje kao što su rođendani, žurke, okupljanja u domovima za učenike. Učenici sa oba obrazovna nivoa su govorili da su se usled prekida kontakata sa vršnjacima tokom pandemije na neki način odvikli od socijalnog života i provođenja vremena sa vršnjacima.

U prvom delu kada je počeo karantin ja uopšte nisam izlazila, pa se to prijateljstvo zakočilo. (učenica, II ciklus OŠ)

I da su se krugovi ljudi malo više izolovali, zatvorili i da je dosta dodalo hostilnosti, da li je to zbog samog osećaja usamljenosti pa da je samim time došlo i do veće hostilnosti između ljudi i i i to je to. (FGD, gimnazija)

Meni se promenio socijalan život, jer uopšte nisam izlazio sa drugarima. Jedino što sam radio je igrao igrice sa njima, ali nisam imao nikakav fizički kontakt, što mi baš nije trebalo i onda sam postao malo asocijalan i navikao sam se na to. (učenik, gimnazija)

Neki srednjoškolci su govorili i o tome da je pandemija dovela do prekida emotivnih partnerskih veza. Samo kod jednog broja fokus grupa učenika osnovnih škola su se javljali odgovori koji su ukazivali na to da tokom pandemije nije bilo dovoljno vremena za druženje. Neki su to pvezivali sa obavezama tokom online modela nastave.

...ako mi dolaze kod mene kući ili ja kod njih, onda se inače družimo kraće nego što smo pre. (FGD, II ciklus OŠ)

Bili smo ograničeni nismo mogli baš toliko napolje sa društvom.

Morali smo ceo dan da budemo kući da bi bili prisutni na tim časovima. (FGD, II ciklus OŠ)

Pa ja sam se osećao u samoizolaciji. Kada smo imali online nastavu, ustanemo ranije i kad pratimo celog dana nastavu, padne mrak i mi nemamo više vremena slobodnog da se igramo, zato što je pao mrak, ne možemo po mraku da se igramo. (učenik, I ciklus OŠ)

Neki učenici, u podjednakoj meri srednjoškolci i stariji učenici osnovnih škola, su govorili o tome da je nedostatak socijalnih kontakata sa vršnjacima uticao negativno na njihove socijalne veštine, pre svega u domenu komunikacije i neke vrste neprilagođenosti na ponovo uspostavljene kontakte.

Meni je, na primer, mnogo teže sada da komuniciram sa nekim ljudima. Pošto sam prosto izgubila kontakt i više ne mogu da nađem neku zajedničku temu. (učenica, II ciklus OŠ)

Jako teže, pošto sam izgubio taj kontakt sa drugarima tokom tog početka. Onda sam malo izgubio tu komunikaciju i samim tim mi je teže da upoznajem. Bilo mi je teže da upoznajem ljude. Zato što mi je falila ta komunikacija. (učenik, II ciklus OŠ)

I mislim da je to uticalo na manje više sve generacije sad određene koje već ne mogu reći da su još ne mogu reći stvorile te sposobnosti manje više. Da kažem mlađe mlađe generacije. Ali tu negde do VII, VIII r. otprilike tako nekako mogu reći da je imalo uticaja da ih je malo spustilo na dole u određenim spektrovima... Prelaze iz osnovne u srednju školu ili ti koji su išli u I godinu srednje, nisu imali tu fazu gde oni nauče za socijalizaciju, ne nauče kako da se prijatelje već direktno morali da idu ovaj da idu sa pandemijom i onda mislim da je to imalo uticaja najviše tu. (FGD, srednja stručna škola)

Samo u tri fokus grupe, od 55, bilo je učenika koji smatraju da je pandemija doprinela porastu vršnjačkog nasilja.

Pa npr. možda bi se više družili. Možda ne bi bilo toliko puno ružnih reči.

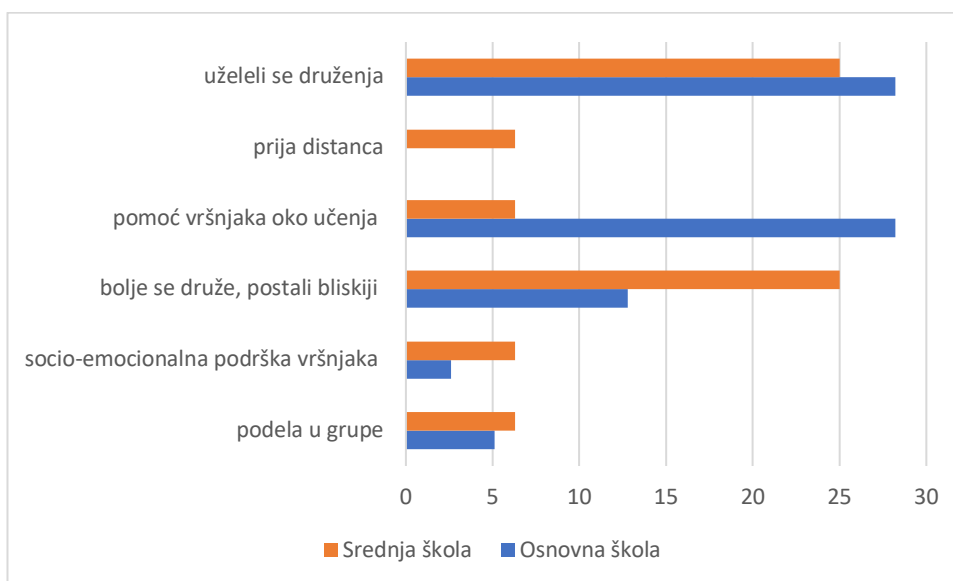
Teško pitanje.

Ružnih reči.

Pa od karantina smo sve pokupili, jer od tog dana možda smo počeli više da igramo igrice. Da koristimo telefone. A ovako ne bi jer smo imali školu. onda smo se tako zarazili sa telefonima i onda tako... (FGD, I ciklus OŠ)

Znači misle da kao ako sad neko bezobrazan prema nekome onda će kao da ispadne neki lik i neka faca, a u stvari to nekog povredi. Onda kad ovaj plače ili mu kaže da prestane, onda on bude kao ti se bojiš kao. (FGD, II ciklus OŠ)

Sada ćemo predstaviti **pozitivne uticaje pandemije u školskom kontekstu**. Podaci prikazani na grafikonu koji sledi ukazuju na to koji aspekti vršnjačkih odnosa su na neki način bili poboljšani tokom pandemije.

Grafikon 33: Perspektiva učenika opšte populacije o pozitivnim uticajima pandemije u školskom kontekstu (procenat kodiranih dokumenata)

Upadljivo najbronji su odgovori koji ukazuju da su učenici sa svih obrazovnih nivoa kroz redukovane kontakte sa vršnjacima, usled različitih modela školovanja tokom pandemije, zapravo postali svesni koliko su im drugovi iz odeljenja važni i koliko im nedostaju.

Sada je zabavnije, više smo sa drugarima. Ranije budemo po dva tri časa i ne vidimo se faktički cele nedelje. Sada imamo više časova i više se vidjamo. (FGD, I ciklus OŠ)

Sada gledamo da se što više družimo jer se dugo nismo videli, ne obraćamo pažnju na učenje. (FGD, II ciklus OŠ).

Sećam se kada bi nam nastavnici rekli “upravo smo dobili informaciju, od ponedeljka se vraćate na normalan model!”. Mi smo tu, mi smo svi bili presrećni. Odmah smo pisali drugarima iz B grupe. Tako da, to je bila najlepša vest za nas u to vreme. (FGD, II ciklus OŠ).

Mene je ovo vratilo na fabrička podešavanja. Znači, nisam izgubio ništa, ali mi je nekako dalo još veću energiju da još više brinem za ljude, sebe i da se radujem što mogu sa njima da provodim vreme. (učenik, gimnazija)

Učenici osnovnih škola, dosta češće nego srednjoškolci, u diskusijama fokus grupa su pominjali da im je značilo to što su im drugovi iz odeljenja slali zadatke, kada nisu mogli da budu u školi, ili da su pomagali jedni drugima tokom učenja u uslovima pandemije, što ih je povezivalo iako nisu zajedno.

Drugari su nam slali zadatke i nismo mogli sve zadatke da uradimo (FGD, I ciklus OŠ)

I međusobno smo pomagali jedni drugima, tako da smo se skroz zblížili. Pomagali ako ne znamo da uđemo u nešto, ili da namestimo nešto, mi ćemo da pomognemo jedni drugima... (FGD, II ciklus OŠ)

Ja mislim da smo postali mnogo složniji, zato što smo navikli da moramo da pomažemo jedni drugima. Ovako nekad i ne bi pomagali – a neću da ti pomognem, pa što bih ja tebi pomogao. Ovako smo stvarno navikli da moramo da pomažemo jedni drugima. A grupa

je imala test iz biologije, odmah će da prenese B grupi kakav je bio test. Jeste da je to na neki način varanje, ali opet, u smislu druženja je nas mnogo zbližilo. Više niko nema da je izdvojen, svi smo zajedno, sve odluke se donose zajedno. (FGD, II ciklus OŠ)

Više smo radili svi zajedno u mom razredu smo zajedno radili sve. Pričali smo dok smo radili sve i tako da generalno bili smo naviknuti, oslanjali smo se na one pametnije u razredu i nisam se baš na sebe oslanjao. (FGD, srednja stručna škola)

Srednjoškolci, češće nego osnovci, u diskusijama pominju da se nakon iskustava tokom pandemije sada bolje druže, kao i da su sada prisniji sa vršnjacima iz odeljenja, nego što je to bilo pre pandemije. Neki su tu bliskost povezali sa podelom u grupe i češćim kontaktima sa učenicima u istoj grupi, što je kodirano duplim kodovima (onim za zbližavanje, kao i pozitivnim stavovima o podeli na grupe).

Zbližili smo se u smislu da svi smo bili zatvoreni, bili smo većinom na telefonima i gledali online nastavu. I onda smo se svi zbližili, jer svima nam je bilo isto. I međusobno smo pomagali jedni drugima, tako da smo se skroz zbližili. (FGD, gimnazija)

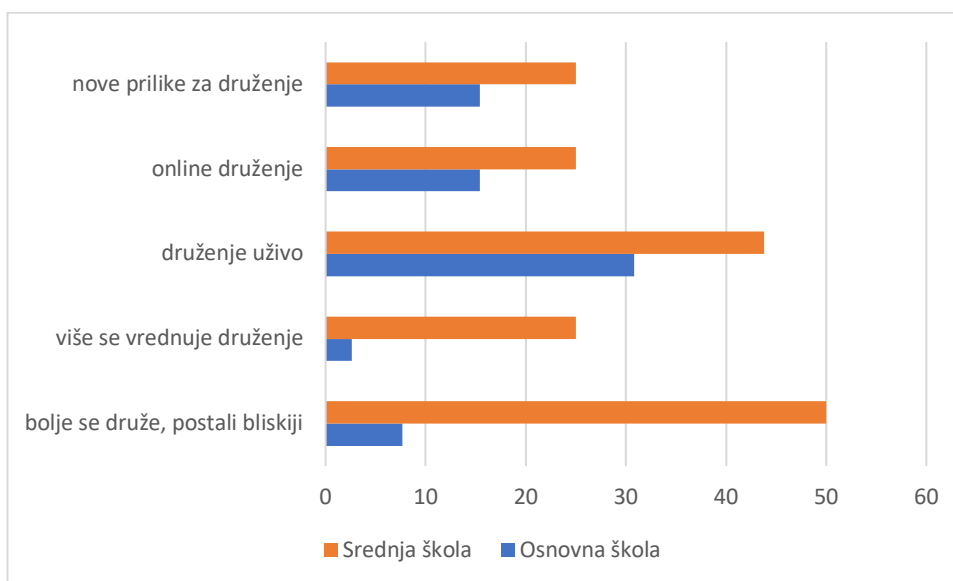
Da jer kad smo bili zaklju... mislim u tom kao lokdaunu i sve i onda su bili video pozivi i ovo i ono i onda su se tu uvek dodavali neki novi ljudi sa kojima u stvari nisi ni znao koliko imaš interesovanja, koliko imaš nekih tema, koliko nekih stvari za razgovor do do tog momenta, a nekad s nekim ljudima ne bi ne bi im čao rekao na ulici, a sad smo ovako. (učenik, srednja stručna škola)

Pa, pandemija je razdvojila moju najbolju drugaricu i mene. Ali mi nismo prestale da se družimo, i tokom pandemije nastavile smo da se družimo, ali isto tako me je zbližila sa nekim drugaricama koje su bile u mojoj grupi. Nisam ni sanjala da ću se nekad družiti sa njima, bilo je tu i svađa i svačega. A kada je počela pandemija, onda smo počeli svi da se družimo, mnogo novih drugara iz odeljenja sam stekla. (učenica, II ciklus OŠ)

Isto, zbližila sam se sa nekim novim drugaricama, iz moje grupe, za koje isto nisam mislila da ću nekad da se zbližim sa njima. I jednostavno, eto, na neki način to nas je i spojilo, kao celo odeljenje. Da se svi zajedno družimo. (učenica, II ciklus OŠ)

U dve diskusije učenici su pomenuli da su im vršnjaci pomogli da prebrode teške trenutje i osujećenja tokom pandemije. Retka pojava ove vrste odgovora verovatno je posledica činjenice da su socijalni kontakti bili redukovani, te je i ova vrsta podrške izostajala. Samo jedan učenik srednje škole je naveo da mu je prijala distanca i neka vrsta smoće tokom pandemije.

Grafikon 34 ilustruje **pozitivne uticaje pandemije u vanškolskom kontekstu**. Ponovo je uočljiva tendencija da su ove uticaje češće zapažali učenici srednjih škola.

Grafikon 34: Perspektiva učenika opšte populacije o pozitivnim uticajima pandemije u vanškolskom kontekstu (procenat kodiranih dokumenata)

Najprisutniji su odgovori koji se odnose na veći kvalitet druženja i zblizavanje sa vršnjacima tokom pandemije.

Ljudi koji su bili bliski, su nekako postali bliži. (FGD, gimnazija)

Ja sam se zblizio sa ljudima i izabrao sam šta me zanima i tome sam se posvetio.
(učenik, srednja stručna škola)

Mislim da smo se više zblizili. Ja sam stekla takav utisak jer mi smo se onako družili normalno i pre, ali nekako to je bilo onako družimo se to stoji to je nešto normalno. Međutim kad nam neko kad nam je neko to oduzeo, počeli smo mnogo više da ga cenimo.
(učenica, gimnazija)

Odmah iza toga su odgovori koji govore o tome da su se učenici družili uprkos pandemiji. Učenici su pominjali da su tokom pandemije više nego obično koristili otvoren prostor za druženje, a neki su govorili o kršenju mera kojima su sprečavani socijalni kontakti.

Kada je bio policijski čas mislim da to niko nije poštovao. Zato što u dvorištu imali smo koševе i uvek smo izlazili na neki teren i ostajali smo do kasno uveče. Čak i neki moji drugari vraćali su se oko 23-00h dok je policija patrolirala i sirene se pale i onda...
(FGD, II ciklus OŠ))

Kad smo išli skroz onlajn, nismo imali nikakav raspored. Samo smo gledali Gugl Učionicu ako imamo nešto da predamo i uradimo i skoro svaki dan sam izlazio sa drugarima ili igrao igrice... (FGD, II ciklus OŠ)

Ja imam utisak da mislim nama konkretno mi smo čim je krenula pandemija, bili mogu da kažem, obradovani možemo da možemo da odemo na Košutnjak sad treniramo napolju mislim. Na nas malte ne nije uticalo zajedno smo mogli da odemo te vannastavne aktivnosti . Neki su krenuli prvi put tada da treniraju tako. Onda smo mogli da se okupimo malo na Košutnjaku na otvorenom treniramo i na otvorenom da se družimo tako. Ponesemo zvučnik muzika mislim ništa ništa specijalno nije uticalo ja mislim u tom smislu. (FGD, gimnazija)

Meni je iskreno uticalo, ali na bolje. Mnogo smo više vremena provodili svi zajedno, npr. izađemo, skupimo se negde u selu i to, i više vremena provedemo zajedno nego pre. I neki čak koji se nismo družili, sad se družimo i to, tako da mi je uticalo bolje. (FGD, srednja stručna škola)

Već u nekim od prethodnih odgovora smo videli da su učenici govorili i o tome da je pandemija stvorila prilike i za neka nova prijateljstva.

Ja sam se zblížila sa svima i stekla nova prijateljstva, tako da je meni bilo OK, zato što sam se sa grupom A više družila i svi smo se družili. Iako su rekli nemojte toliko da se družite zbog Korone, ali mi smo radili sve što nam je bilo zabranjeno. (FGD, II ciklus OŠ)

Imate više prilike da se zblížite i družite. (FGD, gimnazija)

Druženje u online formatu svakako je bilo važna zamena za neposredno druženje, pored komunikacije preko socijalnih mreža učenici su vreme često provodili igrajući igrice.

Sa jedne strane sam izgubio neka prijateljstva iz škole, ali sam sklopio neka druga onlajn, igrali igrice i pričali. (FGD, II ciklus OŠ)

Pošto sam provodio svaki dan igrajući igrice sa njima i pričajući što mi je mnogo pomoglo da se opet saberem i vratim u normalan život. (FGD, gimnazija)

Kao što je već bilo očigledno kroz neke druge podkategorije odgovora koji ukayuju na pozitivne uticaje pandemije u vanškolskom kontekstu, redukovanje socijalnih kontakata dovelo je do toga da učenici postanu sveni koliko im odnosi sa vršnjacima znače i koliko su važni za njih. Ovi kodovi su prevnstveno zabeleženi u fokus grupama sa učenicima srednjih škola.

Poštujem više normalne odnose i normalan život. (FGD, gimnazija)

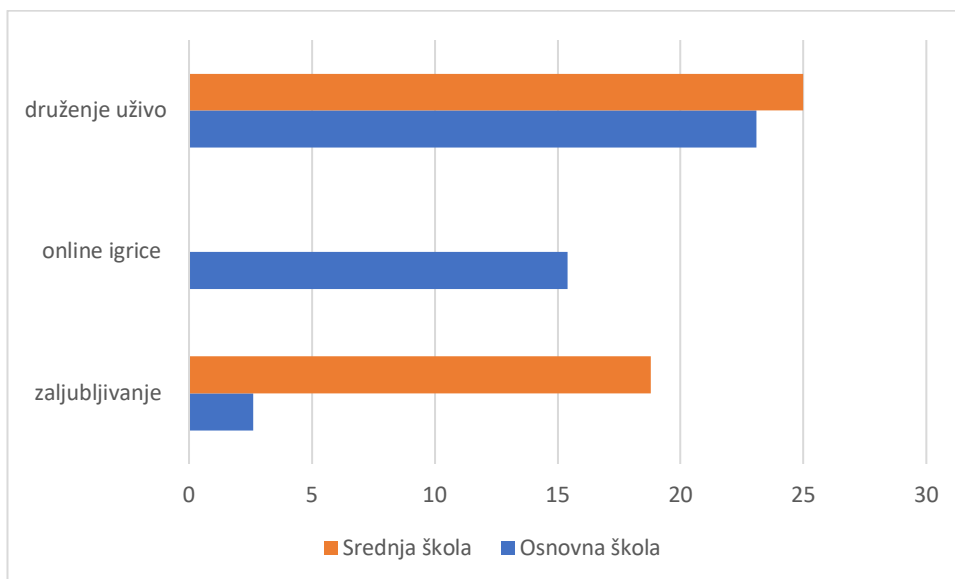
Pa pozitivno je to što smo počeli više da se družimo. To sve zavisi ko koga ceni koliko zbog nečega iz prošlosti...ne znam šta sam htela da kažem. (FGD, srednja stručna škola)

Da i sada nekako više cenimo te izlaske to što se družimo jer pre je to bilo nekako normalno i niko nije sa bio toliko radostan što izlazi napolje, a sada npr.

Kada su bile ove kao da nismo mogli da izlazimo posle 6, policijski čas, i onda kada smo konačno mogli da izađemo, nekako je bilo da da više cenimo te izlaske i druženje. (FGD, gimnazija)

Sada ćemo govoriti o onim aspektima vršnjačkih odnosa na koje po mišljenju učenika **pandemija nije imala uticaja**. Oni su dominantno vezani za vanškolski kontekst pošto su u svega 14,5 % (8 dokumenata od 55) dokumenata registrovani odgovori učenika koji se odnose na školski kontekst. Kada je reč o **školskom kontekstu** odgovori učenika su uglavnom potencirali da su se snašli i družili i pirlikom podele odeljenja na grupe, ili da su nastavili da se družu sa onima sa kojima su se inače družili u školi.

U **vanškolskom kontekstu** stav da pandemija nije uticala na vršnjačke odnose učenici su najčešće obrazlagali kategorijama odgovora koji su prikazani na *Grafikonu 35*.

Grafikon 35: Perspektiva učenika opšte populacije o neutralnim uticajima pandemije u vanškolskom kontekstu (procenat kodiranih dokumenata)

Sa grafikona se vidi da je održavanje odnosa sa vršnjacima, često uprkos merema koje su sprečavale socijalne kontakte, bilo najzaslužnije za stav o nepostojećem uticaju pandemije na vršnjačke odnose, kao i da je ovaj tip odgovora bio gotovo podjednako prisutan kod starijih i mlađih učenika.

Ne. Ja i on smo prve komšije i igramo se svaki dan. (FGD, I ciklus OŠ)

Ja sam se vidjela sa drugarima, nije toliko uticala. (učenica starijih razreda osnovne škole)

Pa, nije ništa mnogo toga promenila, jer skoro svaki dan smo se čuli, igrali igrice zajedno, a i sigurno jedno dva, tri puta vikendom nas par ode kod jednog drugara, il' tako nešto, i onda smo ceo dan, praktično, tamo kod njega. Prespavamo u subotu veče ili petak, i tad smo se družili. (FGD, II ciklus OŠ)

Bežali smo, imamo i mi šumu. Sakrijemo se u šumu do 7, 8 uveče, kad padne mrkli mrak, i vratimo se tek onda kući. Spopadali su nas i po parku, uvek nam kažu - sledeći put to nemojte da radite i puste nas. Da su nas zapamtili verovatno bi drugačije bilo. (FGD, srednja stručna škola)

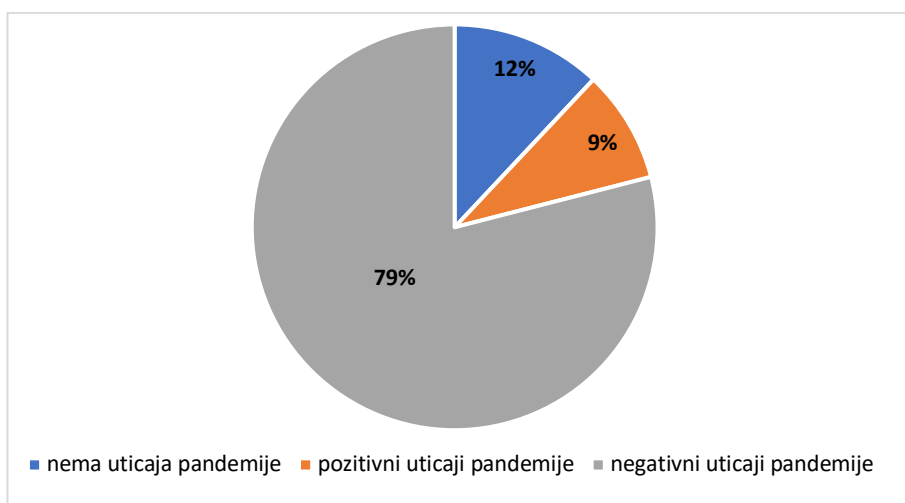
Igranje igrica sa drugovima uticalo je isključivo na učenike osnovne škole da iznesu stav da se pandemija nije odrazila na njihove vršnjačke odnose. Nekoliko učenika zaljubilo se tokom pandemije, te je to uticalo da oni ne opaze uticaj pandemije na odnose sa vršnjacima. (FGD, srednja stručna škola)

Utjecaji pandemije na vršnjačke odnose u okviru opšte populacije učenika: Perspektiva nastavnika

Kao što je već pomenuto u delu izveštaja o metodologiji, intervjuisani su nastavnici koji predaju učenicima iz osetljivih grupa koji su govorili o učenicima ove specifične populacije. Međutim, neka pitanja u intrevjuu, ali i izjave samih nastavnika, ticala su se opšte populacije učenika, te ćemo ovde prikazati analizu odgovora koja se tiče njihovog pogleda na vršnjačke odnose u školskom i vanškolskom kontekstu tokom pandemije.

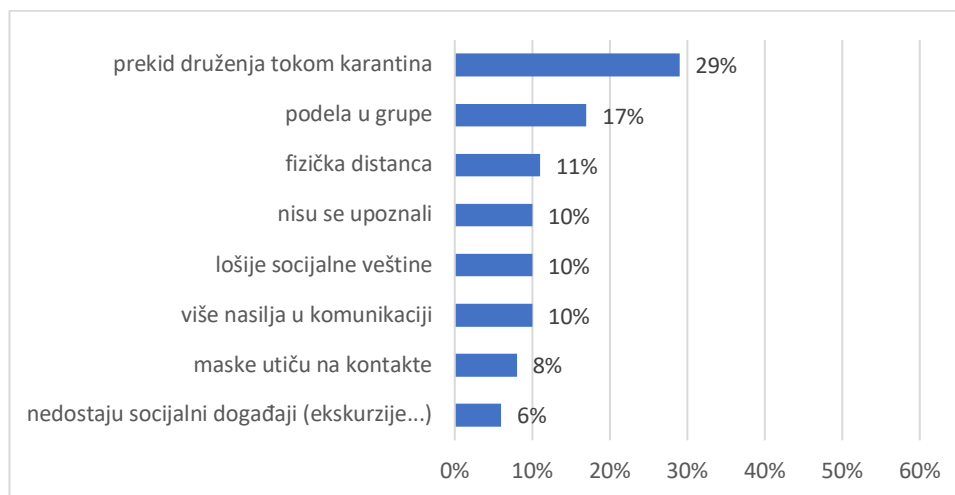
Od 53 nastavnika, 33 (nešto više od polovine) je komentarisalo kako je pandemija uticala na vršnjačke odnose. Nastavnici su u proseku davali 3 odgovora, tako da je ukupan broj kodiranih odgovora iznosio 101. Polovina kodiranih odgovora odnosila se na nastavničke percepcije vršnjačkih odnosa u opštoj populaciji, dok se druga polovina odnosila na komentarisanje vršnjačkih odnosa kod konkretnog učenika koji ima teškoće u učenju ili potiče iz porodice sa niskim primanjima (u nastavku teksta učenici sa niskim SES-om), o čemu će reći biti kasnije.

Slično učenicima, najveći broj nastavnika smatra da je pandemija imala negativan uticaj na vršnjačke odnose, dok znatno manje njih opaža da pandemija nije imala uticaja, ili da je imala pozitivan uticaj.

Grafikon 36: Percepcije nastavnika o valenci uticaja pandemije na vršnjačke odnose u opštoj populaciji

U *Grafikonu 37* predstavljeni su odgovori nastavnika o negativnim uticajima pandemije na vršnjačke odnose njihovih učenika.

Grafikon 37: Perspektiva nastavnika o negativnim uticajima pandemije u školskom kontekstu na učenike opšte populacije (procenat kodiranih dokumenata)

Kao što je prethodno navedeno, **negativan uticaj** pandemije nastavnici dominantno vezuju za **školski kontekst**. Primećeno je da su tokom karantina učenici bili uskraćeni za druženje i saradnju sa svojim vršnjacima, i da im je nedostajalo više interakcije sa učenicima. Nedovoljno socijalizacije predstavlja glavni negativni efekat pandemije iz perspektive nastavnika.

...manje (su se) družili. Drugačije je kad se oni družu. Ne družu se svi grupno tako kao odeljenje. Drugačije je kad se družu sa jednom drugaricom i sa svojom komšinicom, drugarom, a drugačije je kad su odeljenju. Sama ta atmosfera u odeljenju u školi je drugačija. (nastavnica, I ciklus OŠ)

Ali sa druge strane jako, užasno im je nedostajalo društvo, okruženje, škola, drugari iz klupe, odeljenja, generacijski. Ja stvarno mislim da ih je to mnogo osakatilo za ove dve godine. I da toga možda oni nisu svesni, nismo čak ni mi svesni. Mislim da su ta deca najviše žrtve, meni je njih žao, oni su toliko bili željni jedni drugih, meni je toliko njih bilo žao.. (nastavnica, gimnazija)

Pored online nastave, kombinovana nastava kada su se učenici delili u grupe takođe je negativno uticala na odnose učenika prema mišljenju nastavnika. Učenicima je nedostajalo druženje sa celim odeljenjem, a pojedini nastavnici primetili su kako se među učenicima javilo izolovanje unutar grupa, koje je u pojedinim slučajevima dostizalo animozitet između grupa. Podela u grupe i online nastava predstavljala je posebnu poteškoću za učenike koji su za vreme pandemije kretali u prvi razred osnovne ili srednje škole i nisu imali priliku da se upoznaju, a bili su duži period razdvojeni od polovine učenika iz odeljenja.

E sad moji đaci konkretno, oni su II razred, oni su razred upisali i nisu se poznavali i automatski su od I razreda krenuli po grupama i onda sam ja to nekako onako doživljavala kao dva odeljenja da su. Oni uopšte ne znaju one iz drugog, a oni su isto odeljenje. (nastavnica, srednja stručna škola)

...Jer imamo slučajeve pošto su podeljeni u grupe da se između njih, ne da se stvorio animozitet, nego to su razori toliki do mere ne podnošenja. Toliko da oni neće jedni drugima da kažu šta su radili. Mi onda moramo da ulazimo u te njihove vajber grupe tj

da mi pokaže učenik da je stvarno poslao to što sam im dala ili što smo radili. Pošto je to masovna pojava bila ja sam pitala jel ima neki poseban razlog što to rade ništa ne dobijam kao odgovor, prosto su besni. (nastavnica, srednja stručna škola)

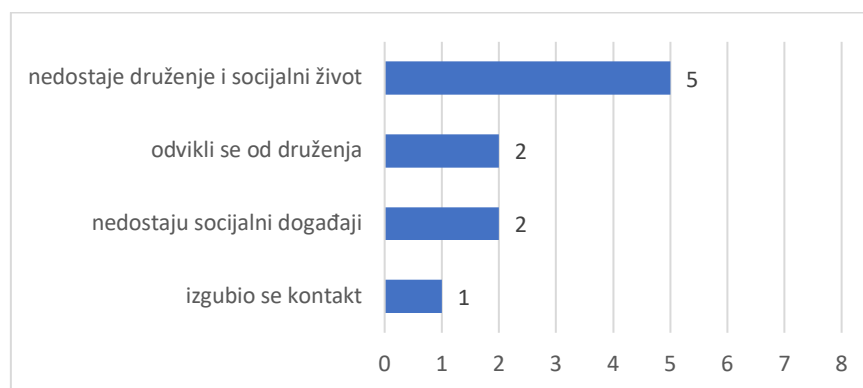
Pojedini nastavnici primetili su da su određene pandemijske mere, kao što je održavanje fizičke distance i nošenje maski u školama, negativno uticale na vršnjačke odnose. Čak i kada su fizički bili u školama, nastavnicima je izgledalo kao da su učenici i dalje izolovani i da im nedostaje kontakt sa vršnjacima.

...tako da kad su krenuli u treći razred jedva su dočekali i onda su ih dočekale mere da mora svako da sedi sam u svojoj klupi i to je isto onako doprinelo tome da malo padne njima moral. I onda su opet jedva čekali tako priliku da na fizičkom se malo izjurcaju i onda su nam i to bili zabranili, znači da nema kontaktnih igara, da, da, da svašta nešto je uvedeno, da bi se kao sprečilo to, pa igraju sa maskama fizičko, pa mislim to ni na šta ne liči, ovaj tako da kažem, evo sada kada su konačno uveli to da se poskidaju maske, jedva su dočekali da sednu u paru. (nastavnica, I ciklus OŠ)

Verovatno ta maska je odradila svoje. Možda da nisu imali maske, možda da nije bila ta distanca između njih. Jer oni, bez obzira što su bili po grupama, oni su opet sedeli jedni od drugih udaljeno, znači taj kontak neki koji oni sada nadomešćuju, koji sada pokušavaju da nadoknade, to je ipak ostavilo na njih dosta traga. (nastavnica, I ciklus OŠ)

Na kraju, nešto manji broj nastavnika primećuje da je izolacija dovela do slabljenja socijalnih veština koji se ogledaju u otuđenosti, lošijoj komunikaciji između vršnjaka koja ponekad dovodi do svađa i verbalnog nasilja. Nastavnici primećuju da im je teže da održe red na času, a pojedini navode da moraju „ispočetka“ da uče decu adekvatnom ponašanju u školskom kontekstu.

Iako znatno slabije zastupljeno, nastavnici su komentarisali **negativne uticaje pandemije** i na vršnjačke odnose **u vanškolskom kontekstu**. Rezultati o tome prikazani su na *Grafikonu 38*.

Grafikon 38: Perspektiva nastavnika o negativnim uticajima pandemije u vanškolskom kontekstu na učenike opšte populacije (procenat kodiranih dokumenata)

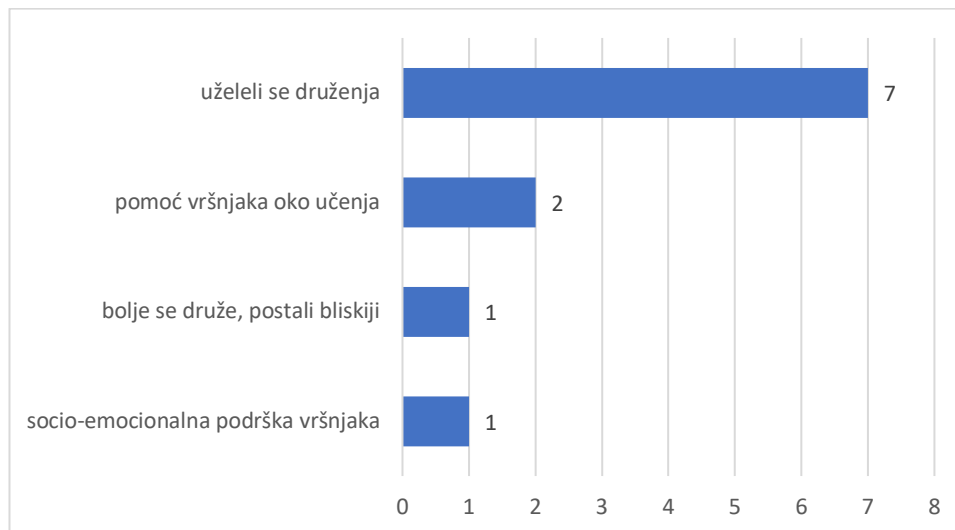
Kao i u slučaju škole, 5 nastavnika je steklo utisak da je učenicima generalno nedostajalo druženje tokom karantina u neformalnom kontekstu, a nekoiko njih je dodatno komentarisalo da su deci nedostajali socijalni događaji poput proslava i rođendana.

Nekako su prosto bili uskraćeni za sve to. Za tu socijalizaciju. Za to druženje. Mislim što je njima jako teško padalo. Jedva su čekali da to sve prođe da mogu da se druže, da u tom segmentu znači prošire svoje vidike, da upoznaju drugu decu, da mislim da je ta socijalizacija možda nekako broj 1. (nastavnica, I ciklus OŠ)

Posledice su dosta na socijalnoj strani dece i vidim i rođendani se više ne slave u onoj meri kao što su se slavili – vidim ljutnju, učenica je pozvala 5 drugarica a u odeljenju ih ima 13 devojčica, jer roditelji ne žele da prave gužvu u kući, a sa ovih ostalih 7 devojčica ljute se što nije pozvala njih – zašto mene jesi pozvala a nju nisi, i slično. (nastavnica, I ciklus OŠ)

Kao posledica slabijeg druženja tokom karantina, u nekoliko slučajeva nastavnici primećuju slabljenje socijalnih veština učenika u vanškolskom kontekstu.

Pozitivnih uticaja pandemije na vršnjačke odnose u školskom kontekstu bilo je znatno manje prema mišljenju nastavnika u odnosu na negativne. Kategorije odgovora nastavnika o ovoj vrsti uticaja predstavljene su na grafikonu ispod.

Grafikon 39: Perspektiva nastavnika o pozitivnim uticajima pandemije u školskom kontekstu na učenike opšte populacije (procenat kodiranih dokumenata)

Tek 11 nastavnika uočilo je neki pozitivan efekat, i on se dominantno ogleda u zadovoljstvu učenika nakon popuštenih mera, kada im je dozvoljeno da ponovo borave zajedno u učionici.

Sad je već druga situacija, sad su svi zajedno, sad svi idemo na ekskurziju, jedva čekaju i mislim da ni na koga nešto, u mom razredu, ostavilo neke posledice. Verovatno neke rupe u znanju da, ali meni je to u ovoj situaciji skroz nebitno, bitan mi je njihov društveni život, jer oni su sad tinejdžeri druga godina, tako da je to najbitnije sad u ovom trenutku. (nastavnica, gimnazija)

Mislim da kad su se konačno svi ponovo našli kompletno u klupi, da je za njih to bilo, a i delovali su mi zaista tako jako zadovoljni što su ponovo svi tu zajedno u punoj učionici. (nastavnica, II ciklus OŠ)

Jedan nastavnik primećuje da su posle pandemije učenici postali bliskiji, a samo troje nastavnika da je bila prisutna socio-emocionalna podrška vršnjaka i podrška oko učenja tokom pandemije.

Kada je u pitanju **pozitivni uticaj pandemije u vanškolskom kontekstu**, tek 5 nastavnika prokomentarisalo je uočene pozitivne promene. Neki smatraju da je činjenica da su učenici pohađali nastavu od kuće omogućila da se još više druže u kućnom kontekstu, odnosno da imaju više vremena za druženje. Druženje je variralo od viđenja uživo do online druženja, ali u svakom slučaju nastavnici navode da se komunikacija održavala i to u većoj meri nego pre pandemije.

S druge strane, manji broj nastavnika (njih 12) smatrao je da **pandemija nije uticala na vršnjačke odnose u školskom i vanškolskom kontekstu**. Iako nisu mogli fizički da se viđaju u školi, nastavnici smatraju da su vršnjački odnosi održani na sličnom nivou zahvaljujući druženju u neformalnom kontekstu. Čak i kada nisu mogli da izlaze napolje tokom karantina, komunikacija se održavala preko društvenih mreža. Kada je u pitanju školski kontekst, odsustvo uticaja pandemije ogleđa se u činjenici da su se učenici relativno brzo adaptirali na povratak u klupe i nastavili svoje druženje onako kako je bilo i pre pandemije.

Naravno da je bilo na početku, ali mislim da to sad nešto nije ostavilo neki trag jer oni su se vrlo brzo kad smo krenuli svi zajedno, oni su se vrlo brzo upoznali i za početak su tako nekako malo vidim i sedeli onako kako se znaju, tako po klupama i po redovima, a onda su se izmešali i ja to sad npr. ne doživljavam uopšte ni ne primećujem da je da je neki sad trag ostao konkretno eto npr. za svoje odeljenje. (nastavnica, srednja stručna škola)

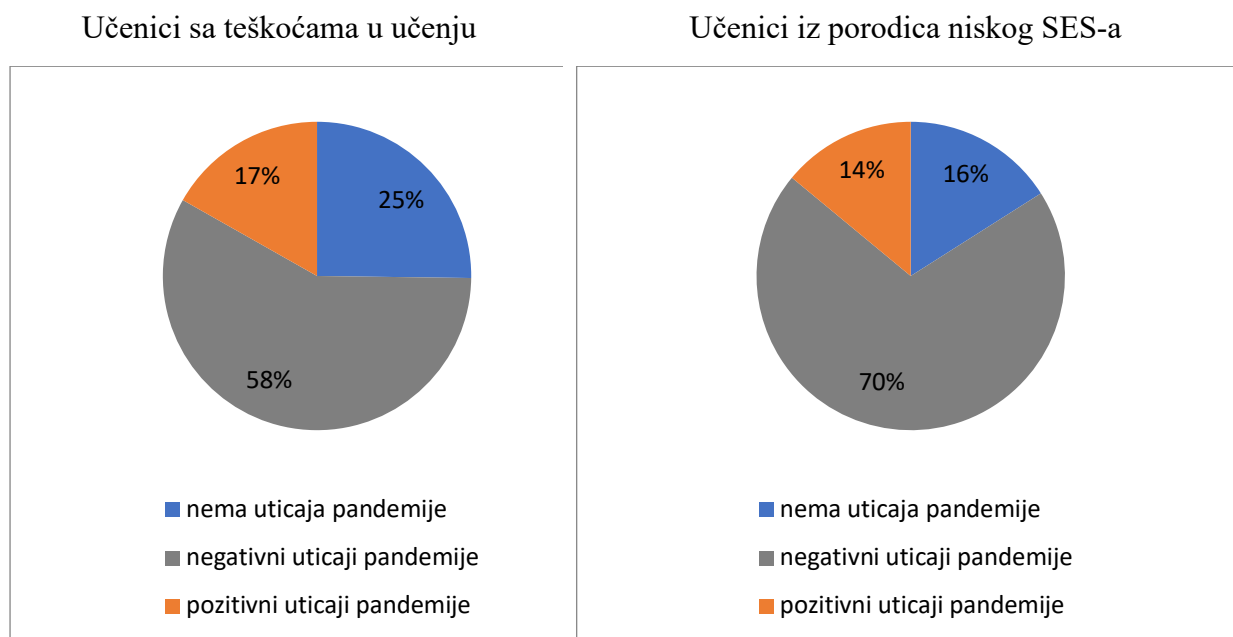
Ja bih rekla da su se lepo snašli, jedino što u jednom periodu nisu mogli da se druže ali to nije veliki problem jer uglavnom komuniciraju preko društvenih mreža. (nastavnica, II ciklus OŠ)

Utjecaji pandemije na vršnjačke odnose učenika iz osjetljivih grupa: Perspektiva učenika

U ovom delu izveštaja bavićemo se rezultatima koji su dobijeni analizom odgovora intervjuisanih učenika koji pripadaju dvema osjetljivim grupama. To su učenici sa teškoćama u učenju i/ili smetnjama u razvoju i učenici koji potiču iz porodica niskog socio-ekonomskog statusa.

Od 29 učenika koji pripadaju prvoj grupi, njih 28 je imalo barem jedan kod koji se odnosio na percepciju vršnjačkih odnosa tokom pandemije. Slično, od 30 učenika koji dolaze iz porodica sa socio-ekonomskim izazovima, njih 28 je komentarisalo vršnjačke odnose i odgovori su kategorisani. U proseku, učenici sa teškoćama u učenju su imali četiri kodirana odgovora, pa je tako ukupan broj kodiranih odgovora 119. Broj kodiranih odgovora je nešto veći u grupi učenika sa niskim SES-om i iznosi 5, odnosno ukupno ima 147 kodiranih odgovora.

Kao i u slučaju analize fokus grupa, kodirani odgovori ispitanika su klasifikovani u tri grupe, zavisno od toga da li su opisani **negativni**, **pozitivni** utjecaji pandemije ili je opis po valenci **neutralan**.

Grafikon 40: Percepcije učenika iz osjetljivih grupa o valenci uticaja pandemije na vršnjačke odnose: procenat kodiranih odgovora

Više od polovine odgovora učenika sa teškoćama u učenju ili smetnjama u razvoju opisuje negative uticaje pandemije (grafikon iznad). Ipak, svaki četvrti odgovor ima neutralnu valencu, odnosno govori u prilog učeničkoj percepciji da pandemija nije značajnije uticala na vršnjačke odnose. Manji broj odgovora opisuje pozitivne efekte pandemije.

Što se tiče učenika koji potiču iz porodica sa niskim SES-om, preovlađuju odgovori u kojima se opisuje negativan uticaj pandemije (grafikon ispod). S druge strane, manje je odgovora koji imaju neutralnu valencu u odnosu na .

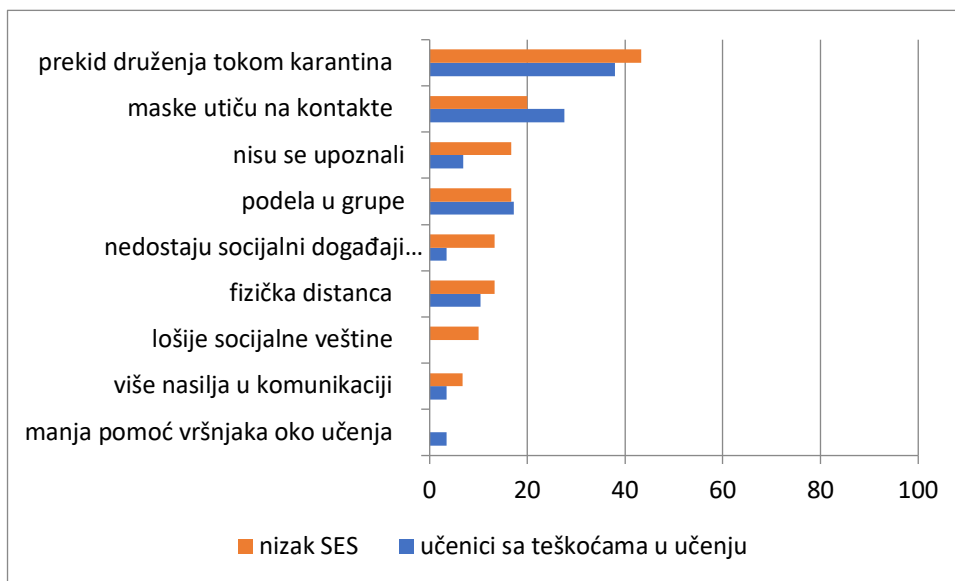
Na osnovu ove analize, možemo zaključiti da su učenici koji imaju teškoće u učenju ili smetnje u razvoju ređe u opdnosu na one sa niskim SES-om, ali i one iz opšte populacije, percipirali ili izveštavali o negativnim uticajima pandemije na vršnjačke odnose. Moguće da je njihov položaj u vršnjačkoj grupi i pre pandemije bio specifičan, pa se tokom pandemije on nije značajnije promenio. Tako, jedan učenik iz ove grupe svoj odnos sa vršnjacima iz odeljenja opisuje na sledeći način:

Ne verujem baš u sebe, nemam neko samopouzdanje. Išao sam pre neki dan kod psihologa zato što me nekad i sramota, smeju mi se kad čitam knjigu u holu i dirali su me u školi zato što sam se družio sa devojčicama. Otišao sam kod psihologa rekao ih i sad se smirilo. Sad su svi prema meni divni.

Intervjuer: Da li to vezuješ za pandemiju ili je bilo inače?

Sagovornik: Inače je bilo tako od petog razreda, sad kad je rečeno i direktoru i psihologu onda je tek prestalo. (učenik, II ciklus OŠ)

Odgovori učenika obe osetljive grupe koji se tiču **negativnih uticaja pandemije u školskom kontekstu** prikazani su na grafioknu koji sledi:

Grafikon 41: Perspektiva učenika iz osetljivih grupa o negativnim uticaji pandemije u školskom kontekstu (procenat kodiranih dokumenata)

Kada je reč o odgovorima koji opisuju promene u vršnjačkim odnosima u školskom kontekstu, opet se očekivano ističu oni u kojima se opisuje prekid druženja tokom karantina. U svojim odgovorima učenici iz obe osetljive grupe su navodili da im se prekid nastave u školi nije dopao, da im je falilo druženje tokom časa, kao i tokom odmora ili posle škole.

Drugo je kada si ti u školi i vidjaš se sa prijateljima, lakše ti je nego kod kuće jer si ceo dan na telefonu i onda nemaš vremena ni zašta (učenik, nizak SES, II ciklus OŠ).

Pa najviše mi se sviđa nastava u školi, zato što onda ne može da mi bude dosadno jer tu su mi svi drugari i onda je zabavnije kad sam u školi (učenik, nizak SES, I ciklus OŠ).

Zato što pandemija stalno nešto uradi, ona nekako napravi raspust i ja ne mogu da se družim sa mojim drugarima (učenik nižih razreda osnovne škole, sa teškoćama u učenju).

Pa mnogo smo više izlazili napolje posle škole pre pandemije, na primer posle škole ostanemo tu kao napolju, družimo se i to, i kad je počelo nismo ni mogli to (učenik, nizak SES, srednja stručna škola).

Da, razmišljao sam o tome, ovaj... Pogotovu sada, završavam četvrtu godinu, maturanti smo i razmišljao sam o tom periodu, kao da nam je neko oduzeo taj, te skoro dve godine, ovaj, druženja u školi i nekad mi je žao... Nekako mi je žao, ovaj, što smo izgubili, kao da smo izgubili svo to vreme, iako nije izgubljeno, samo nismo mogli da ga utrošimo kao što smo mi želeli. I nekako mislim da bi bili složni i kao razred i više bi se družili, imao bi više nekih ljudi s kojima bih ostao dobar nakon škole (učenik, nizak SES, srednja stručna škola).

Što se tiče odvijanja nastave u školi tokom pandemije, interesantan nalaz jeste da su učenici nošenje maski doživljavali kao barijeru koja otežava druženje. Nju primećuje osam učenika koji imaju teškoće u učenju i njih šestoro sa niskim SES-om. Takođe, neki učenici (troje sa teškoćama u učenju i četvoro sa niskim SES-om) percipiraju i držanje distance kao specifičnost školovanja tokom pandemije koja je remetila normalne vršnjačke odnose.

Da pa lepo. Ovaj a a kako se to kad nije bilo te proklete korončine, kako ti kažeš? Prokleta korončina. Kako je onda bilo?

Onda je bilo sve ajmo u školu ajmo u školu smučilo mi se više masku da nosim (učenik teškoće u učenju, II ciklus OŠ).

Pa možda to što smo morali uvek da držimo neku distancu i te maske, pa bili smo razdvojeni dok smo bili online, onda smo po grupama i to. Ako smo sedeli razdvojeni nismo se nekako mogli upoznati i to (učenik, nizak SES, srednja stručna škola).

Učiteljica nam je stalno pričala da nosimo maske, nismo mogli da se grlimo i igramo sa njom (učenik, teškoće u učenju, II ciklus OŠ).

Petoro učenika koji su iz porodice sa niskim SES-om, kao i dvoje sa teškoćama u učenju primećuje da je pandemija uticala na to da se nisu upoznali sa drugovima iz odeljenja. Ovaj problem posebno primećuju učenici srednjih škola, kao i kod učenika opšte populacije. Kombinovani model nastave, odnosno podela u grupe doprinela je tome da postoji podela u odeljenju, odnosno da se jedan deo odeljenja ne poznaje. Kada je način rada sa podelama u grupe ukinut, kohezivnost odeljenja je bila loša, kao što su to primetili i učenici iz opšte populacije.

To je nešto što mi je jako bilo čudno i dugo vremena shvatila koliko je loše, da jednu polovinu odeljenja uopšte nisam znala. Kad smo ove godine u septembru svi ponovo spojeni bilo mi je teško da se naviknem na njih, kao da su iz nekog drugog odeljenja (učenik, nizak SES, srednja stručna škola).

Mislim moja sestra lično je krenula u školu tako da prvih godinu dana nije upoznala nikog iz razreda (učenica, nizak SES, srednja stručna škola).

Kada smo krenuli u peti razred znali smo da nećemo svi ići u isto odeljenje jer su se meala odeljenja. Dosta drugara mi je bilo u odeljenju ali je bilo i novih drugara. Sa nekima sam se dosta dobro upoznao, ali kad je krenula pandemija nekako nismo bili bliski (učenik, nizak SES, II ciklus OŠ).

Prvo smo išli svi zajedno, onda smo bili podeljeni u grupama i to nam je malo poremetilo društvo zato što na početku smo se upoznavali i onda kad smo se odvojili, onda... Mislim znali smo ih ali nismo se baš toliko družili i onda kad smo se vratili, onda je bilo veliki haos (učenik, nizak SES, srednja stručna škola).

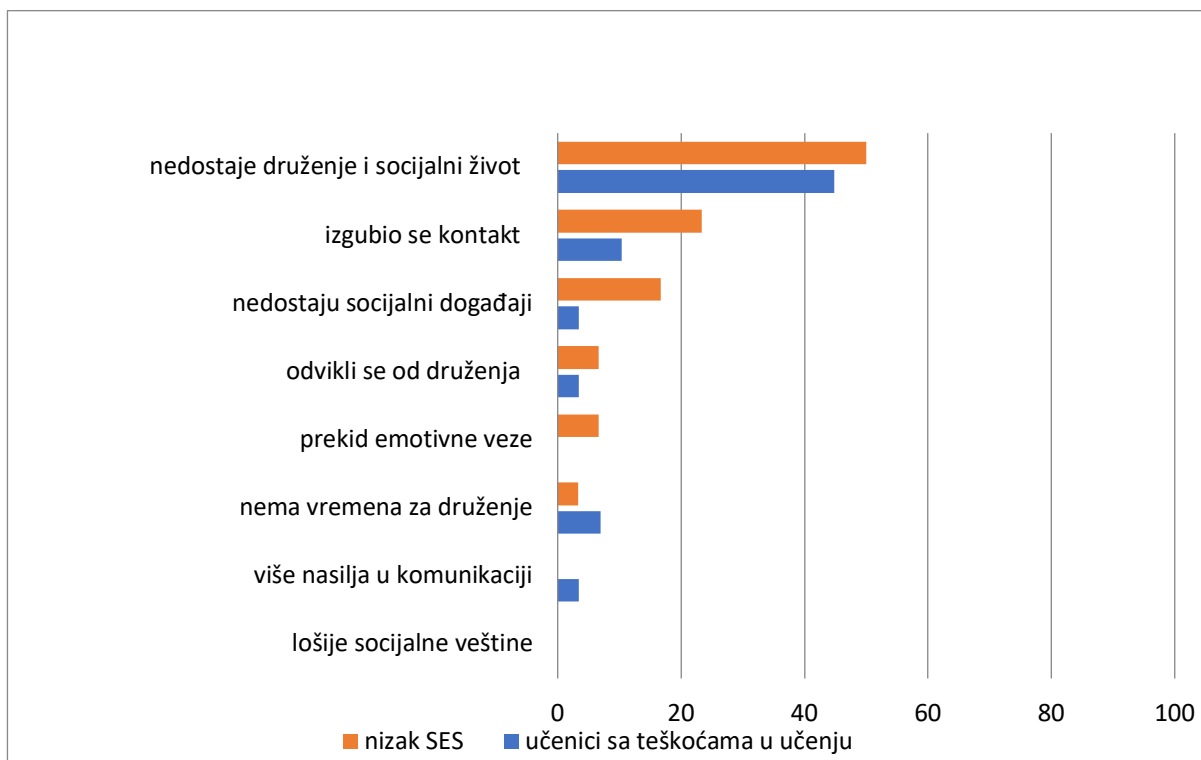
Troje učenika (jedan sa teškoćama u učenju i dvoje sa niskim SES-om) primetilo da je uticaj pandemije bio takav da je među učenicima došlo do povećanja vršnjačkog nasilja. Takođe, troje učenika koji su iz porodica sa niskim SES-om primećuju da su socijalne veštine lošije jer je postojao prekid u komunikaciji tokom pandemije.

Intervjuer: Šta ti se sviđa u ovoj školi?

Sagovornik: Sviđa mi se zato što...u stvari ništa mi se ne sviđa jer je počela ova korona. Drugari i ja smo počeli da se svadjamo i nismo uvek zajedno da se igramo, jer oni ne žele sa mnom da se igraju jer korona počela a pogotovo M. N. Nju najviše mrzim, zato što je počela da se mnogo menja i da mnogo vrišti na mene i ne da mi da se igram sa mojim drugaricama. Zbog nje se ne igramo zajedno kao pre, pre nije bilo tako, ranije se i ona igrala sa mnom. Ne znam, od kada je počela korona mnogo se promenila prema meni (učenik, nizak SES, II ciklus OŠ).

Mada, ima neka deca u mom odeljenju, pošto sam ja romske nacionalnosti i pošto ja nisam mogla da prisustvujem tokom onlajna, i onda se oni kao žale kao da se foliram, svašta pričaju, kako ja lažem da ja ovo, da sam... svašta su govorili. i eto. (učenik nizak SES, I ciklus OŠ).

Perspektiva učenika iz osetljivih grupa o negativnim uticajima pandemije u vanškolskom kontekstu predstavljena je u vidu podataka na grafikonu koji sledi.

Grafikon 42: Perspektiva učenika iz osetljivih grupa o negativnim uticaji pandemije u vanškolskom kontekstu (procenat kodiranih dokumenata)

Kao što se može videti sa grafikona, intervjuisani učenici najčešće percipiraju nedostatak druženja i socijalnog života kao negativan uticaj pandemije u vanškolskom kontekstu. Otprilike polovina intervjuisanih učenika iz obe osetljive pominje ovaj uticaj pandemije kao negativan. Neki od njihovih odgovora koji dobro opisuju ovu kategoriju su:

Pa sad se više igramo, nego u pandemiji, nismo smeli da izađemo napolje, samo smo smeli kod vrata da se vidimo. (učenik sa teškoćama u učenju, I ciklus OŠ)

Pa, bio sam malo kao tužan zato što nisam mogao da vidam svoje prijatelje, bili su samo online i nisam mogao da idem uopšte. Čak je bio karantin, pa kada smo smeli do osam, pa mi je to bilo malo, pa... I tako sam bio malo kao tužan (učenik sa teškoćama u učenju, II ciklus OŠ)

Nekako bih hteo da budem malo više slobodan, da imam više vremena za ostalo i to. Da imam više slobodnog vremena za napolje, za druženje (OŠ, nizak SES); Da, naravno da se promenilo, zato što kada je to sve počelo, prvi taj karantin, ne znam ni koliko je trajao, onako zatvarali su nas za vikend i to i meni je to bilo baš ono, nekako nisam mogao da izdržim (učenik nizak SES, srednja stručna škola).

Smanjeni socijalni kontakti doprineli su tome i da se učenici udalje i izgube kontakt sa prijateljima sa kojima su se inače družili van škole. Taj efekat pandemije primećuje sedmero učenika iz porodice sa niskim ekonomskim primanjima i troje učenika koji imaju teškoću u učenju. Jedan učenik iz osnovne škole koji živi u porodici sa niskim ekonomskim statusom opisuje vidno smanjenje socijalne mreže ovim rečima:

Pa provodim vreme pošto sam ja pa uticalo isto na mene pošto sam pre u ulici imala jako mnogo prijatelja tu odma pored blizu jedne zgrade. Tu sam imala toliko prijatelja

dok nije počela ova pandemija. Tu sam ih imala i sada sam odjednom čim je počela ta korona, više se niko nije družio sa mnom.

Petoro učenika sa niskim SES-om i jedan sa teškoćama u učenju navode da im je zafalilo i to što su propustili rođendane njima bliskih osoba, posebno se navode proslave punoletstva, a jedan učenik je i propustio putovanje u inostranstvo. Druge negativne posledice pandemije u vanškolskom kontekstu navodi dosta mali broj učenika, jedan do dvoje iz svake od grupa.

Veoma mali broj odgovora učenika iz osteljivih grupa opisuje **pozitivne uticaje pandemije**. U predviđenim kategorijama najčešće nije bilo ni jednog odgovora. Ipak, neki učenici primećuju da je pauza u druženju doprinela tome da su se uželeli drugova iz odeljanja, te su, kad je počela neposredna nastava nastojali da “nadoknade propušteno” i družili se čak i bolje nego pre. Takođe, to što su zajedno prošli kroz jedan stresan period, doprineo je tome da postanu bliskiji.

Pa meni je moje odeljenje je... stvarno imamo divnu komunikaciju u odeljenju. I mislim da nije. Bili smo razdvojeni i nekako svi su jedva čekali da se spojimo što mi je drago. I sad kad smo zajedno, svi se zajedno družimo. (učenik, nizak SES, srednja stručna škola)

Nekako svi zajedno prebolimo iste stvari (smeh) i to. Ali bez obzira na to nismo se razdvojili po grupama, ipak smo u grupi pomagali, koristili smo to što ovi imaju ranije pa smo nekako pomagali drugarima i oni nama, kakva nas pitanja sve čekaju. I što se tiče pomaganja i dalje smo. (učenik, nizak SES, srednja stručna škola)

Pa mi smo od početka, od prvog razreda, nismo bili mnogo bliski, nismo se toliko družili kao sad, sad smo tek krenuli jer smo shvatili da posle osmog razreda nećemo više moći toliko da se družimo, srećaćemo se ali sad smo baš počeli da se družimo jer nekako prijateljstvo nama znači i onda sad nam pogotovo znači. (učenik, teškoće u učenju, II ciklus OŠ)

Odgovora koji ukazuju na stav učenika da **pandemija nije imala uticaja** na vršnjačke odnose, ima malo kod obe grupe učenika, ali nešto više nego onih koji opisuju pozitivne uticaje. U njima učenici zapravo navode da se ništa nije promenilo tokom pandemije što bi uticalo na njihove vršnjačke odnose. Iako je kod učenika sa teškoćama zabeleženo više ovakvih odgovora, oni su ih retko obrazlagali ističući samo da pandemija nije uticala na njihove odnose s vršnjacima. Za razliku od njih, iako su ređe davali ovakve odgovore, učenici niskog SES-a su ih češće elaborirali. Među 11 učenika sa niskim SES-om troje njih navodi da su vršnjački odnosi i pre pandemije bili loši i da su kontakti sa vršnjacima bili retki, pa pandemija tu ništa nije promenila.

Da, baš, više bih naučio da sam išao u školu. Isto kad je kovid bio, imali smo neke žurke, svi smo izlazili, niko se nije plašio da dobije kovid, ja sam se vakcinisao tri puta i nije mi žao. Ali uglavnom sam bio kući. (učenik, nizak SES, srednja stručna škola)

Sagovornik: Dve devojčice sa kojima sam se družila u školi. Jedna se ispisala a sa drugom se ne družim više jer je počela da priča svašta o meni. Nije se to promenilo zbog pandemije (učenik, nizak SES, II ciklus OŠ).

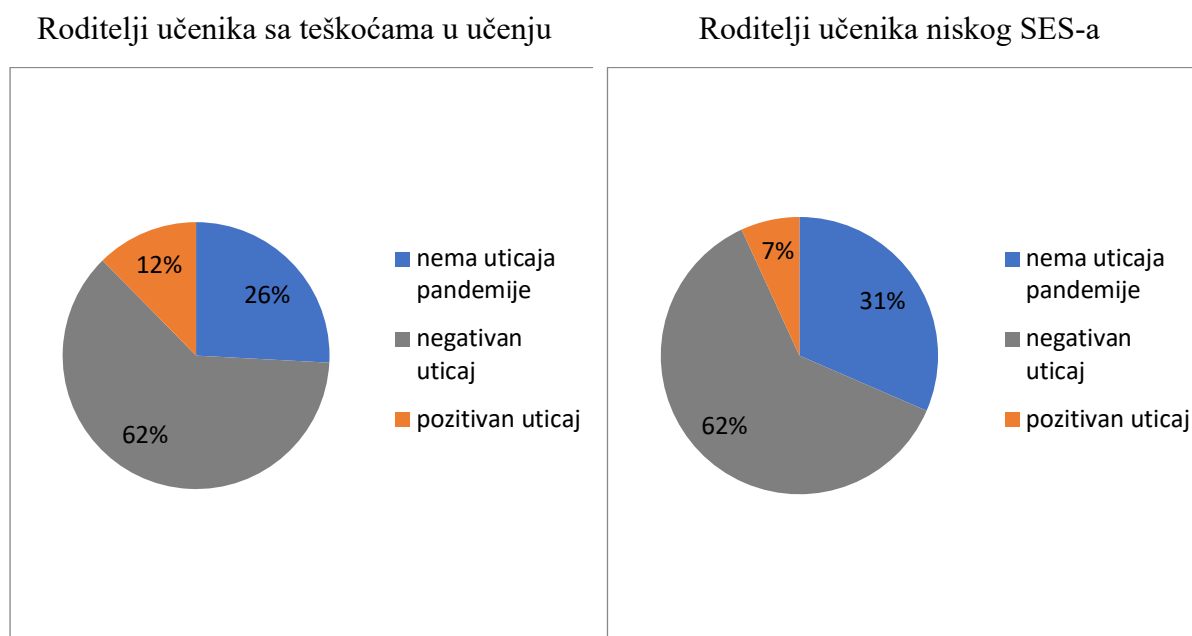
[Da li je pandemija uticala na odnose u druženju sad drugarima u školi?] Pa nije, jer ne družim se mnogo sa njima. Povučena sam (učenik, nizak SES, II ciklus OŠ).

Pa samo u školi, ne nalazim se ni sa kim izvan škole, to je, mislim da je to loše, ali, ne znam, meni je dovoljno da se družim sa njima u školi, imamo dovoljno vremena da se ispričamo o svim stvarima, a nema baš mnogo stvari koje bi pričala kasnije. Tako da ne, ne družim se ni sa kim trenutno van škole (učenik nizak SES, srednja stručna škola).

Utjecaji pandemije na vršnjačke odnose učenika iz osetljivih grupa: Perspektiva roditelja

Roditelji iz dve osetljive grupe su imali prilike da tokom intervjua prenesu svoju percepciju promena u vršnjačkim odnosima koje je donela pandemija. Od 27 roditelja učenika sa teškoćama u razvoju, svi osim jednog su imali komentar na ovu temu koji je kodiran u jednu od predviđenih kategorija. Što se tiče roditelja sa nižim ekonomskim statusom, njih četvoro od 27 nije na ovu temu imalo ni jedan kodirani odgovor. U proseku, svaki roditelj je formulisao po tri odgovora koji su kodirani i pripadali du različitim kategorijama.

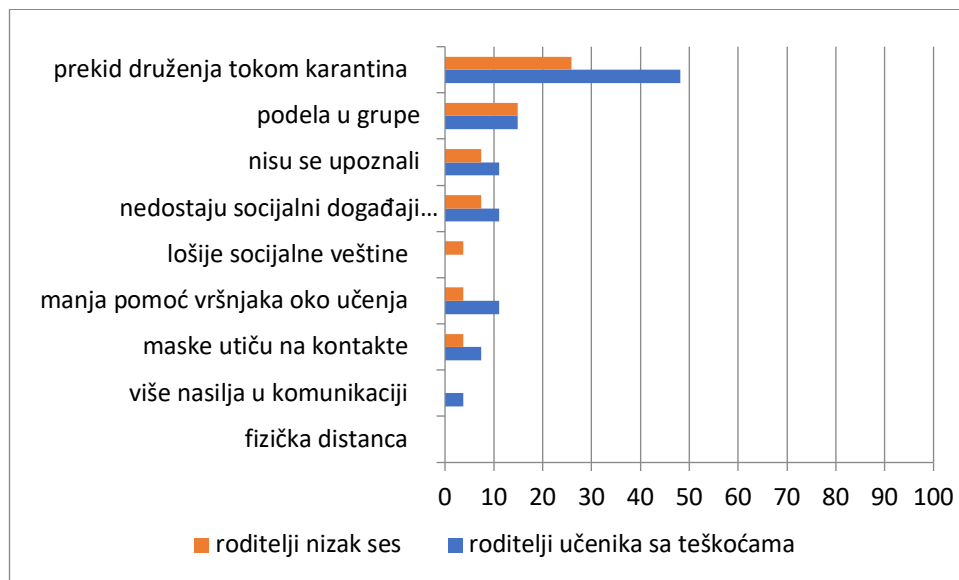
Većina roditelja opisuje pre svega negativne efekte pandemije. U obe grupe procenat odgovora koji imaju negativnu valencu je oko 60%. Oko trećina odgovora opisuje odsustvo efekta na vršnjačke odnose, dok je najmanje onih koji opisuju pozitivne efekte (*Grafikon 43*).

Grafikon 43: Percepcije roditelja učenika osteljivih grupa o valenci uticaja pandemije na vršnjačke odnose: procenat kodiranih odgovora

Roditelji dece iz osteljivih grupa najređe govore o pozitivnim uticajima pandemije na vršnjačke odnose njihove dece (*Grafikon 43*). Kada se odgovori učenika uporede sa odgovorima njihovih roditelja, primetno je da roditelji sa niskim SES-om imaju nešto pozitivniju sliku uticaja pandemije na vršnjačke odnose od njihove dece (*Grafikon 44*). U odnosu na učenike, procentualno je manje odgovora koji spadaju u grupu negativnog uticaja pandemije, a više onih koji su neutralne valence. Moguće objašnjenje ovih razlika je možda u tome što su roditelji u ovoj grupi bili opterećeni lošijom ekonomskom situacijom, pa su manje bili upoznati sa teškoćama na koje su deca nailazila. Pažnju je privukao inervju sa jednim roditeljem iz ove grupe, koji je samohran i čiji je ekonomski položaj bio dodatno kompromitovan usled pandemije, pa nije primetio da mu je dete u ovom periodu smršalo više od deset kilograma, zbog čega mu je zdravlje bilo ugroženo.

Kada je reč o **školskom kontekstu**, najveći broj roditelja primećuje **negativne uticaje pandemije na vršnjačke odnose** koji su posledica nedostatka neposredne nastave (Grafikon 44). O tome je pričalo 13 roditelja dece sa teškoćama u učenju i sedam roditelja sa niskim SES-om.

Grafikon 44: Perspektiva roditelja učenika iz osetljivih grupa o negativni uticaji pandemije u školskom kontekstu na njihovu decu (procenat kodiranih dokumenata)

Roditelji često navode da je tokom online nastave njihovoj deci pre svega falilo društvo, dok su efekti na učenje bili sekundarni. Odsustvo druženja u školi jeste dovelo i do međusobnog udaljavanja u samom odeljenju.

Pa najverovatnije, nije sigurno zbog učenja, zbog ovaj društva, drugara, dosadno mu je bilo kući (roditelj, nizak SES, II ciklus OŠ).

Mislim da ih se još više uželeo. Tako nekad kad ih sretnemo, kad ne ide u školu, kad ih vidi on je srećan, obraduje se. Nedostajali su mu. Spominjao ih je često. Falili su mu. On voli to svoje odeljenje, voli svoje društvo. On meni kaže kad krene u školu, biće svi drugari. Ja ga pitam – jesi ih se poželeo, on kaže –da. (roditelj, teškoće u učenju, srednja stručna škola)

Jedva je čekala da krene u školu, da vidi drugare, drugarice (roditelj, nizak SES, II ciklus OŠ).

Pa sve je bilo okej, sve je bilo u redu kad su se vratili. Deca su jedva dočekala da se vrate u školu. Ovo im je više zatvoreno bilo kao u nekom kavezu (roditelj, nizak SES, II ciklus OŠ)

Ali manje su se družili generalno, to hoću da kažem. Ako su ranije išli, svi su pravili rođendane i išli su svi jedni kod drugih, sad ovaj, mislim zaista se to prorodilo. Ja znam par devojčica koje su pravile samo kući, puno dece uopšte nije pravilo rođendane, npr. pričamo sad o tome što je... (roditelj, teškoće u učenju, II ciklus OŠ).

Pa jeste, pa meni je dovoljno samo za druženje to što su uskraćeni, to je veliki problem. Ne gradivo, to uopšte potpuno mislim da je nebitno, jer toliko uče nebitnih stvari da, i previše toga... ne mislim da su tu nešto stradali, ali mislim da su u druženju, u tim odnosima uskraćeni bili puno (roditelj, teškoće u učenju, II ciklus OŠ).

Podela u grupe je prema mišljenju nekih roditelja, dodatno dovela do podele unutar odeljenja. To je percipiralo kao problem osmoro roditelja, po četvoro iz obe grupe. Posebno je primetan negativan efekat podela u grupe u srednjoj školi jer je do podele došlo pre nego što se odeljenje kao celina upoznalo. Problem je predstavljalo i to što su neki učenici ostali bez najboljih drugova koji su išli u suprotnu grupu. Jedan roditelj se obratio školi za pomoć, međutim škola nije izašla u susret njegovoj molbi. Takođe, jedan učenik sa teškoćama u učenju imao je posle problema da se uklopi u odeljenje u celini.

Pojedini se po dve godine nisu videli jer su bili u dve različite grupe (roditelj, nizak SES, srednja stručna škola).

Na samom početku kad je bila ta podela po grupama, mislim da je teo da se prebaci u u kontra grupu zato što je ovaj par drugara iz osnovne škole je bilo u toj kontra grupi. I ja sam se obratio razrednoj. Međutim nije to moglo da se nešto izreguliše (roditelj, nizak SES, srednja stručna škola).

A mislim da ovaj da se nisu ni upoznali čak deca u tom nekom u prvoj godini sigurno nisu stigla da se upoznaju jer su išli različite grupe. Ova prva grupa sa drugom grupom nije ni stigla bukvalno da se da se upozna. A svakako i zbog predavanja i zbog svega (roditelj, nizak SES, srednja stručna škola).

Bilo je pomalo tužno što su u međuvremenu, kako su bili podeljeni u grupe, što je u međuvremenu im stigla nova učenica koja je bila u drugoj grupi, ne u njihovoj. Baš je i učiteljica rekla – eto, dosšla nam je nova učenica, a vi je ni ne znate. I onda su se uskladili u trećem razredu i sa tom učenicom (roditelj, nizak SES, II ciklus OŠ).

Sa učenicama je on školsku godinu počeo sa jednom grupom, pa kad je došlo vreme da ide celo odeljenje teško se prilagodio. Sada da ga pitate on bi rekao da bi više voleo da je po grupama (roditelj, teškoće u učenju, srednja stručna škola).

Podela u grupe je nekada rezultirala i time da je spremnost vršnjaka da pomognu učenicima iz druge grupe manja.

Deca kao deca, ja ne mogu da osuđujem decu zašto oni nisu, niti je to njihov posao. Znači, nije dečiji posao da šalju drugarima šta smo radili u školi. Na kraju smo se mi organizovali u jednom trenutku, prosto razred i razredna, ali to je bio pritisak, znači u trenutku kad je bilo desetero dece recimo odsutno i kad prosto znate deca, pošalji mi zadatak, ili imaju viber grupu, niko to ne pošalje. Ne zato što neće, nego prosto njima to uopšte, ne obraćaju pažnju, kako da kažem, oni imaju preča posla, kasnije ću, ili ne mogu sad i to tako, nikom ništa. Znači dani kad su kod kuće, tu mi nikakav materijal nismo videli (roditelj, teškoće u učenju, II ciklus OŠ).

Roditelji ne percipiraju nošenje maski kao barijeru za uspostavljanje vršnjačkih odnosa u školi. Samo dvoje roditelja dece sa teškoćama u učenju i jedan sa niskim SES-om pominju ovu specifičnost neposredne nastave tokom pandemije. Podsetimo, neki učenici su izveštavali o tome da su im nošenje maski i pridržavanje fizičke distance predstavljali izazove za održavanje

i uspostavljanje odnosa sa vršnjacima tokom škole. Takođe, ni u ovom kontekstu većina roditelja ne primećuje efekte pandemije na povećanje vršnjačkog nasilja ili lošije razvijanje socijalnih veština. Ipak, jedan roditelj deteta sa teškoćama u učenju opisuje nasilno ponašanje drugara iz odeljenja prema njegovom detetu koje je rezultiralo udaljavanjem od vršnjaka iz odeljenja.

Pa jeste. U jednom periodu, mislim da se to dogodilo sa tim što je bio taj incident ali jednog trenutka je ona njih skroz potisnula i prekinula kontakte sa njima, svela ih je na minimum. I trebalo joj je verovatno da i ona to proživi i izbacila iz sebe, mada je ona prilično laka na praštanju ali opet to je baš bilo gadno i onda neko vreme ih je skroz isključila i družila se samo sa tom decom sa kojom trenira (roditelj, teškoće u učenju, II ciklus OŠ).

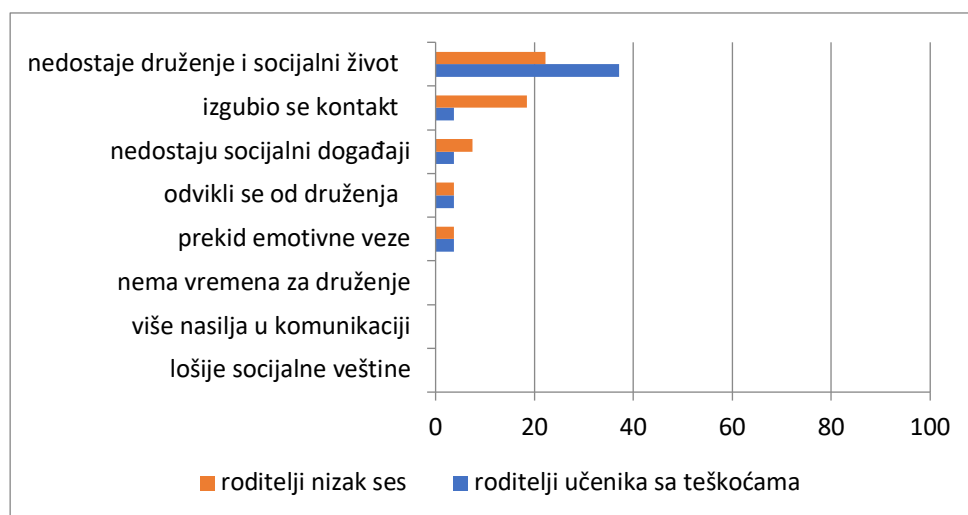
Kada se pogledaju odgovori koji opisuju **negativne uticaje pandemije u vanškolskom kontekstu**, primećuje se da su roditelji, kao i učenici, pre svega primetili da se broj socijalnih kontakata sa vršnjacima smanjio (*Grafikon 45*).

Smetalo joj je što nije mogla da se vidja sa društvom, vikendom nisu više izlazile (roditelj, nizak SES, srednja stručna škola).

Na neke jeste, na neke nije. Sad kreće da se vraća u normalu neku, da se ponovo druži, viđa sa decom. A jedno vreme su se distancirali, deca su se plašila druženja. Imao je par drugara sa kojima se viđao povremeno, izlazio napolje ali to je bilo retko (roditelj, nizak SES, II ciklus OŠ).

Igrao se sa vršnjacima, i išao je u početku na taj fudbal kao da trenira, međutim, sve je to krenulo nizbrdo (roditelj, nizak SES, II ciklus OŠ).

Pa jesu. Mada on još nije krenuo, možda baš taj period je njemu, to je II, III srednje recimo da ti počneš da izlaziš naveče u grad, baš ih je uhvatilo to, ta generacija, možda je to godina ili dve sa zakašnjenjem. Kasnije će se ženiti, neće u 24 nego malo nek sačeka (smeh) (roditelj, nizak SES, srednja stručna škola).

Grafikon 45: Perspektiva roditelja učenika iz osetljivih grupa o negativni uticaji pandemije u vanškolskom kontekstu na njihovu decu (procenat kodiranih dokumenata)

Roditelji sa niskim SES-om primećuju da je smanjen broj kontakata rezultirao i time da su se neki odnosi sa vršnjacima prekinuli ili je došlo do udaljavanja. Roditelji dece sa teškoćama u učenju manje primećuju ovu razliku. Razlog tome je možda taj što je veći broj učenika iz ove osetljive grupe već i amo manji broj odnosa sa vršnjacima, pa nije došlo do nekog drastičnijeg pada. Neki učenici su, zbog smanjenja socijalnih kontakata i udaljavanja od vršnjačke grupe postajali povučeni i zatvoreni. Takođe, roditelji primećuju generacijske razlike, odnosno da je pandemija dodatno uticala na tom da se deca međusobno otuđe i da online komunikacija postane dominantna.

Više bi se družili da nije bilo pandemije. nedostajalo mu je ali eto pravio je te čestitke i crtao i slao njima (roditelj, nizak SES, II ciklus OŠ).

Pre pandemije je više bila u kontaktu sa svojim vršnjacima i sa svojim drugarima (roditelj, nizak SES, II ciklus OŠ).

Imam utisak da su se deca dosta odvojila, imam utisak da su se pre više družili. Sada se družu uglavnom preko telefona, mislim da sada ima samo jednu drugaricu iz odeljenja sa kojom se i viđa (roditelj, nizak SES, II ciklus OŠ).

Malo je više povučen od tih događaja (roditelj učenika srednje stručne škole, nizak SES).

Negde se zatvorila, nemam pojma zašto. Da li je to psihički pritisak bio, da li je jer je skroz drugačije nego što je ona navikla, možda i novo okruženje (roditelj, nizak SES, srednja stručna škola).

Deca su to, nisu mogli samo da uče uče i uče, morali smo da ostavimo i vremena za igru. Dosta se promenila igra. Kada se vratimo mi u naše detinjstvo to je bilo mnogo lakše, ne znam da li oni znaju i šta su klikeri. Mogu da vam kažem da jeste, sam onaj početak kada su rekli nemojte da izlazite, to je bilo strašno, i sad dok im ne kažeš ajde izadji oni ne izadju. Dosta se koriste telefoni, pogotovo stariji djaci (roditelj, nizak SES, II ciklus OŠ).

Zanimljiv podatak je da ni jedan roditelj nije primetio da je zbog pandemije došlo do porasta nasilja u komunikaciji, niti da su određene socijalne veštine deteta postale slabije ili se nisu dovoljno razvile.

Malo odgovora roditelja ima pozitivnu valencu, **odnosno govori o pozitivnim uticajima pandemije na vršnjačke odnose u školi**. Sedmero roditelja dece sa teškoćama u učenju primećuje neke pozitivne promene. Njih dvoje navodi da je njihovoj deci zapravo prijalo manje odeljenje, odnosno manji broj učenika kada su bili podeljeni u grupe. Četvoro roditelja iz grupe sa nižim socio-ekonomskim statusom je primetilo da je bilo nekih pozitivnih promena u socijalnim odnosima njihove dece ili ističu neki lepi događaj tokom pandemije koji je njihovo dete doživelo, a koji je uključivao vršnjake.

Oni su išli ono svaki drugi dan i išli su po pola sata i podeljeni su bili u grupe i ono što smo mi primetili je da je njoj to baš prijalo (roditelj, teškoće u učenju, II ciklus OŠ).

Sa učenicima je on školsku godinu počeo sa jednom grupom, pa kad je došlo vreme da ide celo odeljenje teško se prilagodio. Sada da ga pitate on bi rekao da bi više voleo da je po grupama (roditelj, teškoće u učenju, srednja stručna škola).

Još manje odgovora roditelja dece iz osetljivih grupa (svega tri) odražavalo je **pozitivne uticaje pandemije u vanškolskom kontekstu**. U jednom od ovih odgovora se ističe da su deca

prepoznala važnost druženja, jer im je pandemija ukratila kontakte s vršnjacima, dok dvoje roditelja učenika niskog SES-a pominju da su se njihova deca družila sa vršnjacima tokom slobodnog vremena.

Među odgovorima roditelja dece iz osetljivih grupa bilo je relativno malo onih koji su svrstani u grupu **neutralne valence uticaja pandemije** na odnos njihove dece s vršnjacima, u poređenju pre svega sa dominantnim negativnim uticajima (*Grafikon 45*). Međutim, u intrevjuu sa njima postojalo je i eksplicitno pitanje o tome da li je pandemija promenila kvalitet odnosa njihovog deteta sa drugom decom u odeljenju na koji je čak 65% roditelja čija deca imaju smetnje u učenju/ili kasne u razvoju dalo odričan odgovor. Četvoro roditelja koji tvrde da pandemija nije ništa promenila navode da je odnos sa vršnjacima i pre nje bio loš, te zapravo tu nije došlo do neke promene. Navodimo odgovore roditelja u kojima su opisani problemi u odnosima sa vršnjacima koje imaju njihova deca:

Pa ne znam, što se tiče odnosa sa učenicima. Uvek je bio problem neki. Sad jedan dečak više ne ide u školu s kim je on imao problem, ali uvek se pojavi drugi treći, bez obzira, to su neke sitnice, ali opet sve to. I deca su, ovo vreme je drugačije, deca su danas različita, nekom nešto smeta, svi smo mi, ne znam. Ali što se tiče konkretno pandemije... ne znam. Deca sama po sebi su takva bez pandemije, sa pandemijom (roditelj, teškoće u učenju, srednja stručna škola).

Nema nešto on drugova napolju, ta njegova generacija su deca koja već idu po kaficima. Nije se on ništa specijalno družio, da je išao sa društvom napolje. Ali to mu nedostaje, to sam primetila da mu fali. Da bi on želeo da bude kao i ostali njegovi drugovi, da ide, eto. To mu fali, to mi nedostaje (roditelj, teškoće u učenju, srednja stručna škola).

Da li se to pogoršalo tokom pandemije ili je trajalo i pre toga?

Pa to traje od drugog razreda,

Jeste li razgovarali sa nekim u školi?

Jesmo i oni su rekli da oni nemaju veze sa tim. Da njih to ne interesuje, da mi to rešimo međusobno ko šta ima (roditelj, teškoće u učenju, II ciklus OŠ).

... odnosa s učenicima iz razreda?

Pa ja mislim da nema (razlika). Malo je odbacuju, ali zašto – ne znam. To mi je baš... možda zato što je ciganka pa je zbog toga i odbacuju.... Pa, nema veze to sa pandemijom, to je čisto do dece ili do vaspitanja roditelja, sad ne znam. Pre će da bude da je do vaspitanja. Kako je dete vaspitano, tako će i da se ponaša. (roditelj, teškoće u učenju, I ciklus OŠ).

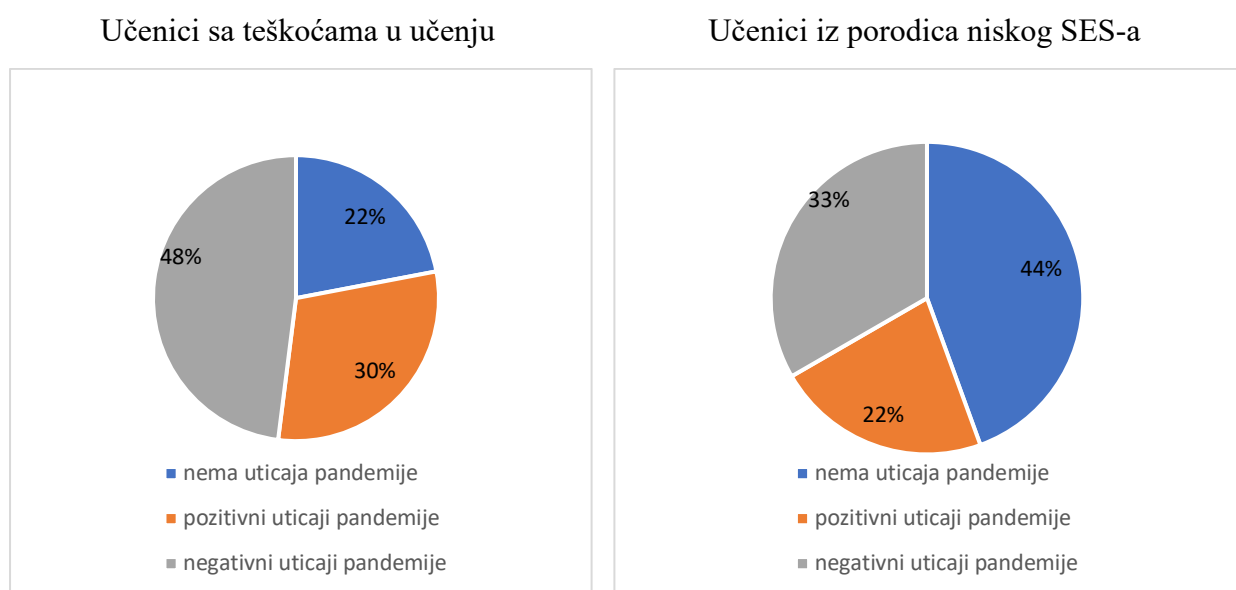
Što se tiče roditelja sa niskim SES-om, u ovoj grupi je još više onih koji navode da pandemija nije imala efekte na odnose njihove dece s vršnjacima (njih 74%). Dvoje roditelja percipiraju da postoje određene teškoće učenika u ovom aspektu funkcionisanja, ali da one nisu izražene.

Ja koliko vidim sve je u redu. Koliko mi pričaju one, da li je to vezano za pandemiju ili ne, imaju te neke grupice koje se odvajaju što se mojim devojkama ne sviđa (roditelj, nizak SES, srednja stručna škola).

On je onako, ima svojih par nekih drugara, to je stalna postavka i to se nešto ne menja od OŠ. I ima tih 1-2 za koje ja znam iz ovog odeljenja. E sad da li je to sad neko druženje, nešto ih ne pominje puno, ja ne znam stvarno. Ne dolaze kući. Ima svojih stalnih drugara, to su iz ulice, škole, i to je, ne menja mu se taj veliki krug. Više sam ja društveniji nego on (smeh) (roditelj, nizak SES, srednja stručna škola).

Utjecaji pandemije na vršnjačke odnose učenika iz osetljivih grupa: Perspektiva nastavnika

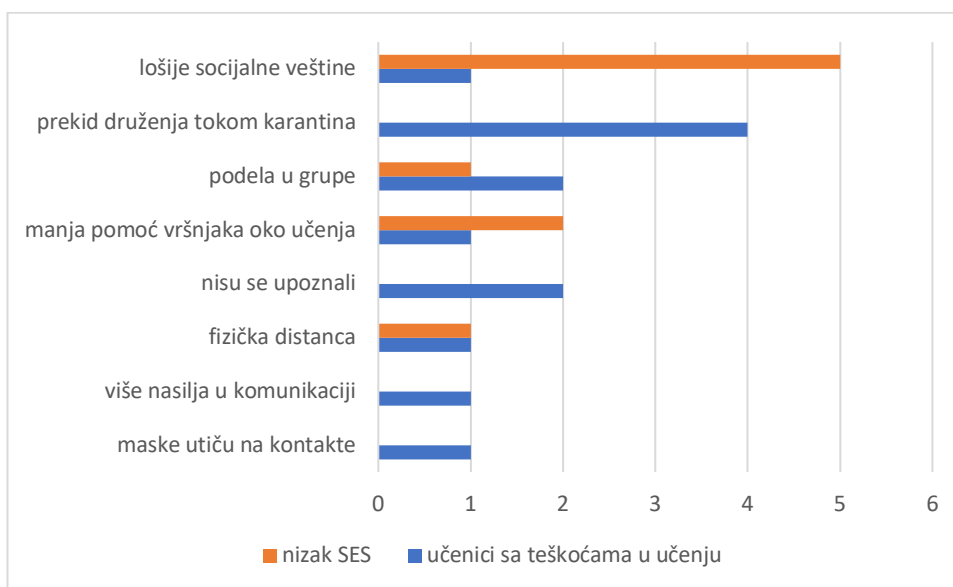
Intervjuisani nastavnici osvrtnali su se na vršnjačke odnose konkretnih učenika iz osetljivih grupa koji su ušli u naš uzorak. 14 nastavnika koji su razgovarali o učenicima sa teškoćama u učenju i/ili smetnjama u razvoju i 16 nastavnika koji su govorili o učenicima sa niskim SES-om, davali su u proseku 2 odgovora vezano za vršnjačke odnose tih učenika. U nastavku ćemo anaizirati komentare nastavnika o vršnjačkim odnosima vezanim za učenike iz ove dve osetljive grupe. Prvo ćemo prikazati perspektivu nastavnika u prirodi uticaja pandemije na ove učenike kroz dva grafikona za svaku od pomenutih grupa.

Grafikon 46: Percepcije nastavnika o valenci uticaja pandemije na učenika iz osteljivih grupa

Na nivou konkretnih učenika iz osetljivih grupa, nastavnici su imali nešto drugačije viđenje pandemijskog uticaja na vršnjačke odnose u odnosu na opštu populaciju učenika. Kada se uporede grafikoni gore, sa grafikonom koji prikazuje odgovore nastavnika za opštu populaciju učenika (Grafikon 46) se može uočiti da znatno manje nastavnika smatra da je pandemija imala negativan uticaj na vršnjačke odnose kod učenika sa smetnjama u učenju, u odnosu na učenike iz opšte popuacije. Još izraženija razlika uočava se kod učenika sa niskim SES-om, gde tek trećina nastavnika smatra da je pandemija negativno pogodila ove učenike. Šta više, skoro polovina nastavnika je mišljenja da pandemija nije imala nikakav uticaj na odnose učenika sa niskim SES-om, dok je taj broj nešto manji među učenicima sa teškoćama u učenju. U odnosu na opštu populaciju učenika, veći broj nastavnika deli mišljenje da je pandemija pozitivno uticala na učenike iz osetljivih grupa, posebno učenika sa teškoćama u učenju. Razlog za ovakve rezultate može ležati u činjenici da su učenici iz osetljivih grupa imali lošije vršnjačke odnose i pre pandemije, te da pandemija nije toliko poremetila ovu dimenziju života koliko je delovala u opštoj populaciji. Nešto slično smo uočili i kroz odgovore njihovih roditelja.

Grafikon 47 ilustruje zastupljenost kategorija odgovora nastavnika o **negativnim uticajima** pandemije na vršnjačke odnose učenika iz osetljivih grupa vezanim za **školski kontekst**.

Grafikon 47: Perspektiva nastavnika o negativnim uticajima pandemije na učenike iz osetljivih grupa u školskom kontekstu (procenat kodiranih dokumenata)

Prema mišljenju nastavnika, **negativan uticaj pandemije u školskom kontekstu** različito se odrazio na učenike sa niskim SES-om i učenike sa teškoćama u učenju. Najviše nastavnika je smatralo da su online i kombinovana nastava doveli do opadanja socijalnih veština, posebno kod učenika sa niskim SES-om. Kako nastavnici navode, u pitanju su učenici koji su i pre pandemije bili povučeniji i zatvoreniji, pa je izolacija podstakla da se dodatno zatvore i manje druže sa vršnjacima. Pad u socijalnim veštinama nastavnici pre svega prepoznaju u lošijoj komunikaciji sa vršnjacima. Pojedini nastavnici dodatno uočavaju da je opala vršnjačka podrška u učenju što bi moglo biti povezano sa generalno smanjenom komunikacijom sa učenicima, ali i činjenicom da je sada svako dete moralo da se nosi sa dodatnim stresom koji je pandemija donela, te nisu mogli da pomažu svojim prijateljima u meri u kojoj su to ranije činili.

Na odnose sa učenicima iz razreda jeste jer ih je daleko manje viđala i manje su u kontaktu. Možda za nijansu lošije komuniciraju. Čim je više s njima, više nekako se dogovaramo za neka pravila. Nema uzimanja stvari bez pitanja. Nema prskanja dece bez obzira ako je šala. Tako da ona mora to da uvežba tri dana da imamo neke, pa uslovno rečeno, sukobe pa onda da vežbamo da nikako nema sukobe. A. čim nema vežbu, čim nema stalni kontakt sa decom, ona onda gubi tu malo ovaj uredniju komunikaciju. (nastavnica, nizak SES, II ciklus OŠ)

Ali onda kažem – ali gde je vršnjačko učenje? Recimo taj učenik G., oni su privatno dobri i druže se i znam da sam ih stavila u istu grupu kad je bila kombinovana nastava da bi bili ista smena njih dvojica, da su istim danima u školi i kod kuće, pa da pomognu. Međutim G. je isto dete koje se nije najbolje snašlo i popustio je za vreme korone, tako da nije mogao ni od njega da dobije podršku. (nastavnica, nizak SES, II ciklus OŠ)

Negativan uticaj pandemije na učenike sa teškoćama u učenju ogledao se u smanjenju druženja tokom karantina i podele u grupe pri kombinovanoj nastavi, ukoliko su ih grupe razdvajale od prijatelja iz razreda. Polazak u prvi razred tokom pandemije bio je težak i za opštu populaciju učenika, dok je za učenike sa teškoćama u učenju ovaj period bio posebno težak. Većina

nastavnika smatrala je da je socijalizacija jedan od ključnih faktora za učenike sa teškoćama u učenju, te da su najsnažniji efekti pandemije upravo vezani za restrikcije u društvenom domenu.

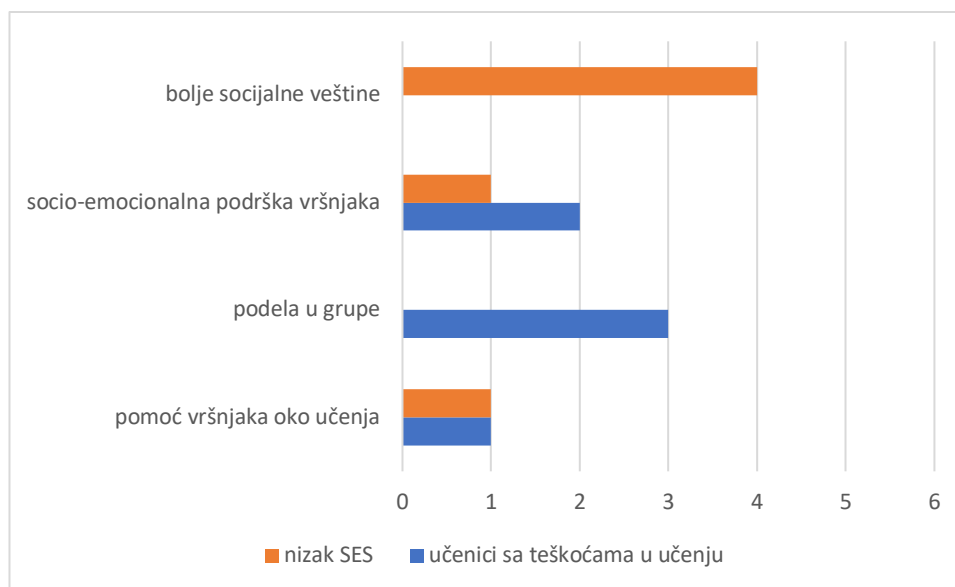
Sve je izazov. Pa ja ne znam šta bi izdvojila. Ja mislim da da je za njih to jako veliki problem. I da i onda je ceo dan sa sa tom mamom i sa tom braćom bila....Bili su upućeni jedno na drugo, a to za za takvu decu nije dobro. njoj fali socijalizacija. Njoj fali druženje. (nastavnica, teškoće u učenju, I ciklus OŠ)

Imaju tu jaču sponu ili vezu kako su se vratili, jer nisu ga znali. I onda je u početku to bilo, druga deca su prebacivala meni kako ja imam više pažnje i razumevanja za njega i ostalo, ali prosto ja samo želim da se oseti prihvaćeno i nikome od njih ne dozvoljavam da bude neprijatan prema njemu i da svi moraju da ga prihvate. (nastavnica, teškoće u učenju, srednja stručna škola)

Slično kao u opštoj populaciji učenika, nastavnici su se u pojedinim slučajevima osvrtni na veće prisustvo verbalnog nasilja i rasprava u odnosu na period pre pandemije, kao i negativan uticaj pandemijskih mera vezano za održavanje fizičke distance i nošenje maski. Ipak, ovi odgovori su se veoma retko spominjali.

Nastavnici generalno nisu imali detaljna obrazloženja vezano za vršnjačke odnose u vanškolskom kontekstu, bez obzira na valencu pandemijskog uticaja. Za **negativne uticaje u vanškolskom kontekstu** nijedan nastavnik nije imao neki poseban komentar. Nekoliko nastavnika (njih troje) primetilo je **pozitivne uticaje** pandemije u vidu učestalijeg druženja u neformalnom kontekstu. Nekolicina nastavnika smatrala je da pandemija **nije uticala** na vršnjačke odnose jer su se oni podjednako družili kao i pre pandemije. Ovakvi odgovori nastavnika za vanškolski kontekst su očekivani budući da oni i nemaju uvid u vršnjačke odnose van škole.

Nastavnici su bili određeniji kada je reč o **pozitivnim uticajima pandemije** na vršnjačke odnose učenika iz osteljivih grupa u **školskom kontekstu**. Kategorije njihovih odgovora prikazuje *Grafikon 48*.

Grafikon 48: Percepcija nastavnika o pozitivnim uticajima pandemije na učenike iz osetljivih grupa u školskom kontekstu (procenat kodiranih dokumenata)

Pozitivni uticaj pandemije u školskom kontekstu, po mišljenju nastavnika, nešto je prisutniji kod učenika sa teškoćama u učenju, a manje kod učenika sa niskim SES-om. Ipak, važno je istaći da nastavnici primećuju sveukupno pozitivniji uticaj pandemije na učenike iz osetljivog konteksta nego na učenike iz opšte populacije.

Mišljenje po pitanju razvoja socijalnih veština kod učenika sa niskim SES-om je podeljeno među nastavnicima. Dok su jedni smatrali da je pandemija negativno uticala na njihove socijalne veštine, drugi smatraju da je pandemija imala pozitivne efekte na razvoj učeničkih socijalnih veština. Nastavnici primećuju da su učenici postali komunikativniji i otvoreniji. Tome je ponekad doprinosa kombinovani model nastave tokom koje je podela u manje grupe omogućavala učenicima da budu opušteniji i izgrade veće samopouzdanje.

Bila je nesigurna, uglavnom su ta deca pomalo i odbačena budu po odeljenjima, razumete od strane popularnih najčešće. E sad toga više nema i ta deca koja nemaju baš samopuzdanja mislim da su se bolje osećala kad su manje grupe bile. (nastavnica, nizak SES, II ciklus OŠ)

Prema mišljenju tri nastavnika, podela u grupe takođe je koristila određenom broju učenika sa teškoćama u učenju. Manji broj učenika unutar jedne grupe doprineo je da se učenici osećaju opuštenije i spremnije da izražavaju svoje mišljenje i znanje.

Njoj je takođe više odgovaralo ovaj kombinovani model kad je bio. Nekako je odeljenje je jako u smislu da su to deca koja su ambiciozna, to su sve nekakvi individualisti, ovi dečaci ja. pa ja. A imamo puno, osamnaest dečaka ima i onda mislim da se ona tu malo oseća inferiorno i da je njoj zato i odgovaralo kad je bila manja grupa. To je nekako opet bilo mirnije, e sad.. (nastavnica, teškoće u učenju, II ciklus OŠ)

Pojedini nastavnici primećivali su da su se pozitivni uticaji pandemije ispoljavali kroz veću socio-emocionanu podršku vršnjaka a neki su pružali pomoć oko učenja.

Na kraju, 17 nastavnika je smatralo da pandemija **nije imala nikakvog uticaja na vršnjačke odnose u školskom kontekstu**. Od toga, čak 12 odgovora odnosilo se na učenike sa niskim SES-om, a 5 na učenike sa teškoćama u učenju. Kao što je već prethodno navedeno, percepcija nepromenljivih odnosa delom može biti posledica početno lošije pozicije koju učenici iz osetljivih grupa zauzimaju u vršnjačkim odnosima.

*Intervjuer: Kako je pandemija uticala na njegov odnos sa vršnjacima i profesorima?
Sagovornik: Za vršnjake, što sam već pričao to je generalno, kod njega nije ništa drugačije. (nastavnica, nizak SES, srednja stručna škola)*

Ne, ona sa decom kojom se družila, ona se sa svima družila, ali posebno sa decom sa kojima je bila i pre bliska, ostala je i dalje. (nastavnica, teškoće u učenju, srednja stručna škola)

VRŠNJAČKII KONTEKST: ključni nalazi i preporuke

Ključni nalazi

Pandemija je očekivano imala **dominantno negativne efekte na sferu vršnjačkih odnosa i društveni život** učenika kako u školskom, tako i u vanškolskom kontekstu. Takve efekte percipiraju učenici sa kojima smo ragovarali, ali i roditelji i nastavnici koji su učestvovali u ovom istraživanju.

Naši nalazi pokazuju da su čak **efekti pandemije u školskom kontekstu bili teži nego u vanškolskom**. Učenicima opšte populacije, kao i onima iz osetljivih grupa, teško je pao prekid kontakta sa drugovima iz odeljenja tokom online nastave. Međutim čini se da je **najnepovoljniji faktor bila kombinovana nastava u kojoj su učenici podeljeni na grupe**, budući da su na taj način kroz relativno dug period učenici bili dugotrajno razdvojeni od svojih školskih drugova. Svi ispitanici u našem istraživanju ističu da je podela u grupe razdvojila neke učenike od najboljih drugova, a u nekim slučajevima izazvala animozitet između ustanovljenih grupa, a po mišljenju nastavnika dodatno izolovale učenike sa već negativnim socijalnim statusom u odeljenju. **Podela u grupe najteže se odrazila na socijalizaciju učenika prvog razreda osnovnih, a posebno prvog razreda srednjih škola** koji su zbog kombinovanog modela nastave za ovaj nivo obrazovanja inače ređe viđali i učenike sa kojima su u istoj grupi. Kombinovana nastava i podel u grupe učinili su da pomenuti učenici gotovo dve godine nisu upoznali ostatak odeljenja iz druge grupe. Učenike je prilično pogađao i **izostanak socijalnih događaja u školi** koji dodatano doprinose njihovoj socijalizaciji kao što su ekskurzije, izleti i školske svečanosti. Čini se da su vršnjački odnosi učenika osetljivih grupa bili pogođeni na sličan način, kao i onih iz opšte populacije, ali da je **opasnost u tome što podaci ukazuju da je položaj učenika sa teškoćama u učenju i onih iz porodica sa niskim SES-om u odeljenju inače nepovoljniji u odnosu na tipične učenike**. Sa jedne strane, određeni broj roditelja učenika sa teškoćama u učenju ističe da pandemija nije bitno promenila odnose njihove dece sa vršnjacima, ali da oni i nisu bili dobri. Sa druge strane, čini se da su učenici niskog SES-a bili više pogođeni pandemijom kada su odnosi sa vršnjacima u pitanju. Njihovi nastavnici ih inače vide kao socijalno izolovane, a neki primećuju da se pandemija dodatno negativno odrazila na njihove socijalne veštine. Pred toga, roditelji učenika niskog SES-a često ne vide neke posebne uticaje pandemije na socijalne odnose svoje dece u školi, neprimećujući da su oni bili narušeni i pre toga.

U **vanškolskom kontekstu** negativni efekti pandemije su se prvenstveno ogledali u **nedostatku socijalnih kontakata sa vršnjacima, izostanku socijalnih događaja, a posledično i u pojavi izvesne asocijalnosti i gubitka navike druženja, pa i priteljstava pogotovo kod učenik srednjih škola**. Naši nalazi ukazuju da su **vršnjački odnosi učenika niskog SES-a, u odnosu na one sa teškoćama u učenju, i u vanškolskom kontekstu bili teže pogođeni**. Njihovi roditelji navode da su se oni udaljili od vršnjaka ili čak izgubili kontakt sa nekim od svojih prijatelja, a to često to povezuju sa korišćenjem pametnih telefona smatrajući da su se njihova deca previše oslonila na online komunikaciju.

Podaci o pozitivnim efektima pandemije su veoma značajni, iako su ih sve grupe naših ispitanika percipirale u manjoj meri u poređenju sa negativnim. Naime, **učenici opšte**

populacije su uvideli koliko im nedostaju drugovi iz škole. Srednjoškolci su u većoj meri u odnosu na osnovce, zbog promena u kognitivniom razvoju, osvestili značaj socijalnih odnosa u školskom kontekstu za njihovu dobrobit. Sve to uticalo je na intenzivnije zblizavanje i produbljivanje socijalnih odnosa sa vršnjacima iz škole kod učenika opšte populacije, ali i u velikoj meri kompenzovalo negativne efekte pandemije. Za razliku od srednjoškolaca, učenici osnovnih škola su isticali da im je tokom pandemija značila vršnjaka podrška u učenju,. U nepovoljnijem položaju su učenici iz osetljivih grupa koji su ređe percipirali pozitivne efekte pandemije, što ih uz pomenuti nepovoljniji položaj u odeljenju, čini manje sklonim „opravku“ od negativnih uticaja pandemije. Naši nalazi sugerišu da su pod većim rizikom učenici iz porodica niskog SES-a imajući u vidu da ih nastavnici opažaju kao izolovane, a roditelji previđaju njihove probleme u odnosima sa vršnjacima iz škole. Ohrabrujuć je podatak da je jedan broj nastavnika uočio pozitivne promene u socijalnim veštinama učenika niskog SES-a. Roditelji nekih učenika sa problemima u učenju, kao i njihovi nastavnici, su isticali da je podela u grupe prijala ovoj grupi dece kada je u pitanju socijalizacija i učenje.

U vanškolskom kontekstu pozitivni efekti pandemije bili su najizraženiji u domenu održavanja kontakata sa vršnjacima, često urpkoš pandemijskim merama, kao i u online sferi zahvaljujući modernim tehnologijama. Ova dva aspekta, iako prvi rizičan po zdravlje, doprinela su dodatno kompenzovanju negativnih uticaja pandemije.

Preporuke

U svetlu prethodno navedenih zaključaka biće pomenuti posebni rizici u sferi vršnjačkih odnosa, kao i potencijali za oporavak u skladu sa kojima će biti formulisane i određene preporuke.

Naši rezultati nedvosmisleno ukazuju da je škola veoma važan agens socijalizacije čiji značaj se ne sastoji samo u razvijanju socijalne mreže i socijalnih veština učenika, već i u negovanju bliskih i konstruktivnih odnosa među njima. Ovaj kapacitet škole, kao i njena vaspitna uloga, su u značajnoj meri zanemareni, a predstavljaju ogroman potencijal za pozitivan razvoj učenika, ali i za rešavanje mnogih problema u odnosima učenika sa kojima se naš obrazovni sistem trenutno teško nosi. U tom smislu predlažemo pojačano angažovanje psihologa iz stručnih službi pri školama koji mogu znatno doprineti unapređenju sfere socijalnih odnosa u školi, a u školama u kojima ih nema njihovo zapošljavanje.

Pokazalo se da, iako brojniji, negativni efekti pandemije mogu biti uspešno kompenzovani kod većine učenika i to ponajviše ukoliko je njihov socijalni status u odeljenju povoljan, a vršnjački odnosi skladni. Učenici iz osetljivih grupa imaju smanjen kapacitet za oporavak od negativnih efekata pandemije zato što je njihov položaj u odeljenju nepovoljniji. Posebno su pod rizikom deca iz porodica niskog SES-a. U skladu sa ovim nalazima ponovo dolazimo do potrebe za dodatnim angažovanjem psihologa u školama, ali i potrebe da se proceni način na koji se realizuje inkluzija u školama, budući da naši sagovornici ukazuju da uspešna socijalna integracija dece koja imaju teškoće u učenju dovodi do boljih efekata i na planu učenja, što je nalaz i mnogih istraživanja iz ove oblasti. Sa druge strane, deca iz porodica niskog SES-a su,

čini se, nedovoljno vidljiva sistemu, a osujećena su u pogledu mogućnosti i kapaciteta roditelja da im pruže kognitivnu podršku i izolovana u vršnjačkoj grupi. U tom smislu neophodno je posvetiti dodatnu pažnju ovoj osetljivoj grupi u pogledu obezbeđivanja veće materijalne podrške od strane države, ali i intenzivnijeg psihološkog rada u školi na planu njihove uspešnije socijalizacije.

Kombinovani model rada, koji je postojao tokom pandemije se pokazao kao najnepovoljniji sa aspekta vršnjačkih odnosa budući da je podela odeljenja u grupe nosila brojne, gore pomenute, rizike. On se najteže odrazio na učenike koji su tek krenuli u osnovnu, a pogotovo na one koji su tek upisali srednju školu. Stoga bi u eventualnim budućim kriznim okolnostima ove učenike trebalo posebno imati u vidu i na drugačiji način organizovati njihovu nastavu. Podelu odeljenja u grupe bi trebalo izbegavati ukoliko je moguće, ili bar realizovati kombinovani model na način na koji je to bilo učinjeno u drugom ciklusu obrazovanja pošto nalazi pokazuju da su kombinovani model najteže podeneli srednjoškolci jer je taj model na ovom nivou obrazovanja podrazumevao i duže odsustvovanje iz škole. Najmanji rizik od podele u grupe postojao je za učenike sa teškoćama u učenju, što nam ukazuje da bi njihova inkluzija morala da se odvija u dalekom manjim odeljenjima od onih kakva sada imamo. U psihologiji obrazovanja je inače poznato da je rad u velikim odeljenjima daleko neproaktivniji i teži za nastavnike i učitelje, te preporuka za povećanje nastavnog kadra i manja odeljenja važi za školski sistem u celosti.

Vršnjačka podrška u pogledu učenja se pokazala kao protektivni faktor u vanškolskom kontekstu za učenike osnovne škole. Ipak zabrinjavajući je nalaz da se njen nedostatak ne javlja u percepcijama o negativnim faktorima pandemije, odnosno da učenicima ona nije nedostaja tokom pandemije, a da je srednjoškolci i ne pominju. Ovakvi nalazi posredno ukazuju na nedovoljno iskorišćen potencijal vršnjačkog učenja u našem obrazovnom sistemu. Stoga predlažemo kreiranje obuka nastavnika za način rada koji bi podržavao produktivnu vršnjačku saradnju u rešavanju zadataka i konstrukciji znanja iz najrazličitijih oblasti. Dobrobit od podizanja kompetencija nastavnika koji bi osnaživali učenike za uspešnu saradnju bila bi ogromna za čitavo društvo ukoliko imamo u vidu da je timski rad jedna od najznačajnijih profesionalnih veština u savremenom dobu. Fond za nauku trenutno finasira projekt PEERsolvers⁶ (Baucal et al, 2022), koji se bavi upravo razvijanjem programa za podršku vršnjačkoj saradnji u srednjim školama, te bi njegove nalaze uz druge nalaze istraživanja u svetu svakako trebalo iskoristiti.

Na kraju, u vanškolskom kontekstu digitalne tehnologije su konačno bile protektivni faktor budući da je online komunikacija sigurno doprinela kompenzovanju efekata redukovanih socijalnih kontakata tokom pandemije. Nalazi o njenim efektima na učenje su već ukazali na značaj korišćenja digitalnih tehnologija u kriznim situacijama, ali i na sve probleme ukoliko ih nastavnici i učenici ne koriste efikasno. U tom smislu veoma je važno osvrnuti se na način na koji se digitalizacija i informatičko obrazovanje sprovode u našem obrazovnom sistemu. Puko uvođenje predmeta neće imati nikakve efekte ukoliko se ne ulaže u kompjutersku opremu škola, bar na nivou otvaranja većeg broja kompjuterskih kabineta, odnosno ukoliko deca nemaju prilike da u školi na elektronskim uređajima razvijaju veštine digitalne pismenosti preko

⁶ <https://peersolvers.f.bg.ac.rs/>

potrebne za savremeno doba. U protivnom teret sticanja ovih veština se prebacuje na porodicu, pošto nije moguće iz udžbenika učiti o njima. Učenici niskog SES-a su ponovo u najugoženijem položaju, budući da u svojim domovima nemaju priliku da vežbaju ono što se na časovima digitalnog sveta ili informatike uči, a roditelji imaju ograničeni kapacitet da im pomognu.

ZAKLJUČCI I PREPORUKE

Podrška oporavku obrazovnog sistema u post-pandemijskom periodu

Učenici, roditelji i nastavnici se slažu da je školovanje tokom pandemije otežalo sticanje školskog znanja i veština, te da učenicima nedostaju predznanja neophodna za savladavanje novog gradiva. Iako su učenici iz opšte populacije otvorenije i eksplicitnije pričali o negativnim efektima, dublja analiza narativa učenika i roditelja niskog SES-a pokazala je da je ova grupa učenika bila u posebnom riziku od negativnih akademskih ishoda, usled izostanka adekvatne podrške u učenju od strane škole, a niskih kapaciteta porodice za pružanje podrške u ovom domenu.

- ◇ Neophodno je smanjiti jaz u znanju između učenika iz opšte populacije i učenika iz osetljivih grupa obezbeđivanjem intenzivnije obrazovne podrške, uz realizaciju dopunske i dodatne nastave, i korišćenjem potencijala vršnjačkog podučavanja. Posebno je važno podržati učenike sa niskim SES-om u ovom procesu.

Iako su pojedini učenici unapredili svoje strategije učenja tokom pandemije, većina učenika govori o nedovoljno razvijenoj samoregulaciji u učenju, usled čega nisu bili u stanju da ispune zahteve nastavnika bez roditeljske podrške. Ovaj nalaz ukazuje da je podrška u učenju u velikoj meri zavisila od finansijskih i obrazovnih kapaciteta roditelja. Izazovi usled nedovoljno razvijene samoregulacije su dodatno naglašeni u slučajevima kada nastavnici nisu uspevali da učenicima pruže blagovremenu povratnu informaciju o njihovom radu.

- ◇ Postoji potreba za daljim jačanjem kompetencija nastavnika (i budućih nastavnika) kako bi podržavali samoregulaciju učenika, odnosno kako bi podržali učenike u planiranju, praćenju i evaluaciji sopstvenog procesa učenja.

Uvažavanje potreba i mogućnosti učenika, individualizacija i diferencijacija nastave, te pružanje dodatne obrazovne i psihološke podrške pokazali su se kao ključni zaštitni faktori u periodu pandemije. Individualizovana dodatna podrška nastavnika pokazala se posebno važnom za mlađe učenike i učenike sa teškoćama u učenju, dok je starijim učenicima bilo potrebno više hrabrenja i usmeravanja. Podrška vršnjaka u učenju, posebno među mlađim učenicima, pokazala se kao izuzetan, ali nedovoljno iskorišćen potencijal.

- ◇ Neophodno je nastaviti sa unapređenjem kompetencija nastavnika (i budućih nastavnika) za stvaranje podsticajnog okruženja za zajedničku konstrukciju u interakciji nastavnika u učenika, individualizaciju i diferencijaciju nastave. Potrebno je i osnažiti nastavnike za takav način rada koji bi podržavao produktivnu vršnjačku saradnju u rešavanju zadataka i konstrukciji znanja iz različitih oblasti.
- ◇ Neophodno je raditi sa nastavnicima na sagledavanju uloga i poslova nastavnika, uz posebno naglašavanje uloga koji se odnose na podršku razvoju socio-emocionalnih kompetencija. Treba ih i osnažiti da prepoznaju da li su motivacija ili dobrobit učenika smanjeni i u kojoj meri učenici imaju socioemocionalnu i obrazovnu podršku kod kuće, kako bi mogli da prilagode svoju nastavu i, ako je potrebno, upute učenike na druge stručnjake ili usluge.

Učenici dominantno prepoznaju da je pandemija imala negativan uticaj na sve aspekte njihovog funkcionisanja, uključujući mentalno zdravlje, samopouzdanje, vršnjačke odnose i socijalne veštine. Pokazalo se da učenici iz osteljivih grupa imaju smanjen kapacitet za oporavak od negativnih efekata pandemije zato što je njihov položaju u odeljenju nepovoljniji, a posebno su pod rizikom deca iz porodica niskog SES-a. Jedina oblast u kojoj dominiraju pozitivni uticaji pandemije jesu prilike za praćenje sopstvenih interesovanja i sticanje znanja koja nisu deo programa nastave i učenja. Pored toga, prepoznata je važnost škole kao agensa socijalizacije, ali su njen kapacitet za razvijanje socijalne mreže i socijalnih veština učenika, kao i njena vaspitna uloga, u značajnoj meri bili zanemareni.

- ◇ Potrebno je ojačati ulogu škole u pružanju psihološke podrške učenicima i podsticanju celovitog razvoja kroz povećanje broja psihologa u školama i isticanje aktivnosti psihološke podrške učenicima u pravilnicima koji regulišu rad stručnih saradnika. Paralelno sa tim potrebno je nastaviti sa osnaživanjem psihologa zaposlenih u školama za pružanje psihološke podrške učenicima.
- ◇ Potrebno je intenzivnije raditi na izgradnji podržavajuće školske klime sa mnoštvom prilika za saradnju i dalju socijalizaciju učenika (kroz projektnu nastavu, rad u grupama i vannastavne aktivnosti) i usavršavanje socijalnih veština (kroz igranje uloga, ali i psihološke radionice i savetodavne aktivnosti stručnih saradnika), uz blagovremeno reagovanje na diskriminaciju i nasilje, bilo u školi, bilo u onlajn okruženju. Ovde je posebno poželjan intenzivniji psihološki rad u školi na planu što uspešnije socijalizacije učenika iz porodica niskog SES-a.

Roditelji ukazuju da se njihovo učešće u obrazovanju dece tokom pandemije povećalo, posebno u pogledu pružanja podrške u učenju. Oslanjanje na kapacitete porodice za pružanje podrške u učenju predstavlja rizik po kvalitet i pravednost obrazovanja. Uz to, pokazalo se da su roditelji učenika sa teškoćama u učenju izloženi većem riziku od iscrpljivanja zbog povećanog angažovanja u pružanju obrazovne podrške svojoj deci i usklađivanju svih sistema podrške.

- ◇ Na temelju saradnje i poverenja koje je ojačano tokom pandemije potrebno je nastaviti sa unapređivanjem partnerstva između roditelja i škole, te dodatno raditi na unapređenju saradnje škole i sa drugim akterima iz lokalne zajednice
- ◇ Na lokalnom nivou potrebno je razviti integrisane usluge za porodicu koje će, s jedne strane, biti usmerene na prepoznavanje i podizanje kapaciteta cele porodice da podrži učenika sa teškoćama u učenju, dok će, s druge strane, predstavljati značajan sistem podrške učeniku van porodice.

U periodu onlajn nastave nastavnicima je značila podrška kolega, posebno u pogledu korišćenja savremenih tehnologija i razmene materijala. Nastavnici su značajno unapredili svoje digitalne kompetencije i inovirali su praksu, ali su bili pod hroničnim stresom i osećali su da njihovi napori nisu bili dovoljno prepoznati.

- ◇ Na temelju već unapređene saradnje zaposlenih unutar škole, potrebno je nastaviti sa izgradnjom podržavajućih odnosa, te i unapređenjem škole kao zajednice koja uči. Važno je i promovisati horizontalno učenje među zaposlenima u različitim školama.

- ◇ Potrebno je pružiti psihosocijalnu podršku nastavnicima, osnažiti ih da bolje uspostavljaju granice i upravljaju stresom. Značajno je i promovirati primere dobre prakse proizišle iz iskustava tokom perioda onlajn nastave i time istaći ulogu koju su imali u doba pandemije i generalno značaj njihove uloge.

Podrška rezilijentnosti obrazovnog sistema

Pored obrazovne i psihološke podrške škole, relevantnom u doba pandemije pokazala se i tehnička podrška. Iako su neke porodice sa niskim SES-om dobile podršku od škola u smislu interneta i/ili uređaja, nekim porodicama je nedostajala takva podrška. Posebno su bili opterećeni nestabilnošću ili gubitkom posla zbog pandemije, što je zauzvrat negativno uticalo na učenje i postignuća učenika.

- ◇ Na nivou škola (ili školskih uprava) preporučuje se uspostavljanje (ili održavanje) biblioteka digitalnih uređaja, gde bi učenici mogli da iznajmljuju digitalne uređaje i koriste ih u svrhe učenja. U slučaju potencijalnih budućih vanrednih situacija, učenicima koji nemaju tehničke uslove za praćenje onlajn nastave moglo bi se dozvoliti da prate nastavu u školskim prostorijama koristeći tehničke resurse škole. Školsko osoblje takođe treba da obrati pažnju na davanje jasnih smernica o korišćenju uređaja, platformi i alata.
- ◇ Treba uložiti više napora u razvijanje međusektorske saradnje obrazovnog sistema i sistema socijalne zaštite.
- ◇ Podaci na nivou jedinstvenog obrazovnog sistema (EMIS – JISP) treba da sadrže podatke o prostorno-tehničkom stanju porodice kako bi se obezbedilo da podrška bude usmerena na one kojima je najpotrebnija.
- ◇ Korisno bi bilo predvideti dodatna ulaganja u računarske kabinete u školama kako bi se planski i sistematski radilo na podizanju digitalne pismenosti učenika u okviru već postojećih predmeta kao što su digitalni svet i informatika. U mnogim školama ovi predmeti se ne realizuju na adekvatan način jer učenici nemaju pristup kompjuterima čime je njihovo postojanje obesmišljeno.

Postojanje sinhrono nastave u periodu onlajn i kombinovane nastave, posebno kod učenika mlađih razreda, kao i sistema za upravljanje učenjem (kao što su Google učionica ili Moodle), posebno kod učenika starijih razreda, pokazalo se kao dobra praksa koja je omogućila kontinuitet u pružanju kvalitetnog obrazovanja.

- ◇ Neophodno je nastaviti sa pružanjem podrške nastavnicima (i budućim nastavnicima) da unaprede svoje pedagoške i digitalne kompetencije, a posebno ih osnažiti za korišćenje LMS-a u redovnim okolnostima i implementaciju sinhrono i hibridne nastave. Uz obezbeđenje tehničkih uslova u školama u vidu uređaja i interneta, potrebno je u ovom domenu pružiti dodatnu podršku nastavnicima srednjih stručnih škola.

TV nastava se pokazala kao korisna praksa za mlađe učenike, ali se može poboljšati, kao i svaki onlajn sadržaj koji bi jednog dana mogao da se koristi u školi.

- ◇ Prilikom kreiranja digitalnog sadržaja potrebno je prilagoditi tempo video materijala i osigurati interaktivnost u materijalima. Nastavnici treba da budu osnaženi da koriste ove materijale ne kao zamenu za sopstvene nastavne aktivnosti, već da ih na svrsishodan način prilagode svom stilu rada i potrebama učenika.

Velika prepreka kvalitetnom i pravednom obrazovanju tokom pandemije bila je teškoća praćenja rada i napredovanja učenika, kao i njihovo ocenjivanje. Održavanje istih očekivanja od učenika u pogledu učenja, kao u redovnim okolnostima, uz izostanak adekvatne obrazovne podrške, dovela je do veće učestalosti neetičkih akademskih ponašanja učenika (a i roditelja, kada je reč o mlađem uzrastu), koja su često tolerisana i od strane nastavnika. S druge strane, postojala je i praksa smanjenja zahteva i snižavanja kriterijuma ocenjivanja. U oba slučaja učenici nisu stekli dovoljan nivo znanja, ali se školski uspeh nije smanjio.

- ◇ Neophodno je kontinuirano raditi na unapređenju kompetencija nastavnika (i budućih nastavnika) za praćenje napredovanja učenika, formativno i sumativno ocenjivanje, kako u redovnim okolnostima, tako i u onlajn okruženju.
- ◇ Potrebno je dodatno podržati nastavnike u realizaciji nastave orijentisane na ishode i osnažiti ih da u većoj meri koriste svoju autonomiju prilikom odabira sadržaja i načina realizacije nastave i ocenjivanja učenika.
- ◇ Bilo bi korisno obezbediti veće učešće roditelja, kao partnera, u procesu praćenja napredovanja učenika tokom nastave na daljinu.
- ◇ Neophodno je kontinuirano, sa svim akterima, raditi na promeni stava prema neetičkom akademskom ponašanju i podržavati razvoj kulture učenja zarad sticanja kompetencija, a ne dobijanja dobrih ocena.

Kombinovana nastava imala je niz negativnih efekata po vršnjačke odnose i socijalizaciju učenika, u vidu prekidanja prijateljstava, smanjene kohezije na nivou odeljenja, pa čak i animoziteta između grupa u okviru odeljenja. Ovaj vid nastave posebno se negativno odrazio na učenike prvog razreda prvog ciklusa osnovnog obrazovanja, a još izrazitije na učenike koji su krenuli u prvi razred srednje škole budući da je dugo odvajanje od vršnjaka u odeljenju dovelo do toga da ih i ne upoznaju. Sa druge strane, ako se fokusiramo na akademske ishode, učenici su saopštavali da su bili manje motivisani, te da su i manje učili za vreme onlajn nastave, nego za vreme kombinovanog modela, posebno onog kada su se grupe smenjivale na dnevnom nivou.

- ◇ Imajući u vidu brojnost i intenzitet negativnih efekata školovanja tokom pandemije na učenike, pa i na nastavnike i roditelje učenika, u slučaju eventualnog ponovnog javljanja pandemije ili u slučaju drugih kriznih situacija, preporučuje se uzimanje u obzir i svih mogućih psihosocijalnih (a ne samo zdravstvenih) posledica prilikom odlučivanja o tome na koji način će se nastava realizovati. Posebno je važno uvažiti i uzrast učenika i fazu njihovog školovanja (periodi tranzicije su se pokazali posebno osetljivim). U slučaju eventualne potrebe za uvođenjem onlajn ili kombinovanog modela rada, učenike prvog razreda osnovnih i srednjih škola bi valjalo izuzeti. Uz to, trebalo bi razmotriti alternative deljenju odeljenja u fiksne grupe.

Literatura

- Baucal, A., Pavlović Babić, D., Altaras Dimitrijević, A., Krstić, K., Jolić Marjanović, Z., Stepanović Ilić, I., Videnović, M., Jošić, S., Nikitović, T., Mojović Zdravković, K., Rajić, M., & Ivanović, J. (2022). From collaboration to solutions: Encouraging collaborative problem solving through school practice. In: *9th International scientific conference Technics and Informatics in Education – Proceedings/TIE 2022* (pp. 470–472). Čačak: University of Kragujevac. <http://www.ftn.kg.ac.rs/konferencije/TIE2022/docs/Proceedings%20TIE2022.pdf>
- Beara, M., Rakić-Bajić, G., & Hinić, D. (2021). Percipirani stres i iskustva nastavnika u onlajn poučavanju tokom rane faze COVID-19 pandemije. *Psihološka istraživanja*, 24(2), 201-215. <https://doi.org/10.5937/PSISTRA24-32741>
- Bronfenbrenner, U. (1986). Ecology of the family as a context for human development: Research perspectives. *Developmental Psychology*, 22, 723–742.
- Džamonja Ignjatović, T. (Ur.). (2021). *Odgovor psihologije kao nauke i struke na izazove krize izazvane pandemijom kovid-19, Zbornik radova*. Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet <https://nauka.f.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2022/02/Psihologija-u-odgovoru-na-pandemiju-Kovid-19-NBS.pdf>
- Elo, S., & Kyngäs, H. (2008). The qualitative content analysis process. *Journal of advanced nursing*, 62(1), 107–115. <https://doi.org/10.1111/j.1365-2648.2007.04569.x>
- Forum beogradskih gimnazija (2021). *Anketa o zadovoljstvu nastavnika- učenika – roditelja onlajn nastavom*. Forum beogradskih gimnazija
- Institut za psihologiju (2020). Praćenje načina učešća i procesa učenja učenika iz osetljivih grupa tokom ostvarivanja obrazovno-vaspitnog rada učenjem na daljinu. Institut za Psihologiju - Univerzitet u Beogradu. <https://www.mpn.gov.rs/>
- KOMS (2020). *Život mladih u Srbiji: uticaji pandemije COVID-19: rad, obrazovanje, bezbednost, mentalno zdravlje, poverenje u institucije, volontiranje, migracije: kvantitativno i kvalitativno istraživanje*. KOMS
- Mićić, K., Kovács-Cerović, T., & Vračar, S. (2021). Trendovi u iskustvima nastavnika osnovnih škola tokom prve godine COVID-19 pandemije u Srbiji - analiza narativa. *Psihološka istraživanja*, 24(2), 163-182. <https://doi.org/10.5937/PSISTRA24-32799>
- Plut, D. & Krnjaić, Z. (Ur.). (2004). *Obrazovanje i društvena kriza: dokument o jednom vremenu*. Institut za Psihologiju - Univerzitet u Beogradu & UNESCO.
- Ristić Dedić, Z., & Jokić, B. (2021). Croatian pupils' perspectives on remote teaching and learning during the covid-19 pandemic. *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*, 30(2), 227-247.

- Spasenović, V. (Ur.). (2021). *Obrazovanje u vreme kovid krize – Gde smo i kuda dalje*, Zbornik radova. Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet.
- Stančić, M., & Senić Ružić, M. (2021). University Teachers' Perspectives on the Quality of Emergency Remote Teaching — the Case of Serbia During the COVID-19 Pandemic. *Andragoške studije*, 1(2), 45-63.
- UNICEF (2020). U-Report, Serbia (the first, the second, the third, the fourth and the fifth wave), *Your voice matters*. UNICEF. <https://www.unicef.org/serbia/en/u-report-serbia>
- UNICEF (2020a). *Praćenje učešća i procesa učenja učenika iz osetljivih grupa tokom učenja na daljinu*. Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja, Institut za psihologiju, UNICEF
- UNICEF (2020b) *Istraživanje uticaja pandemije Covid-19 na porodice sa decom u Srbiji (prvi, drugi i treći talas istraživanja)*. UNICEF i Ipsos.
- UNICEF (2020c). *U-Report, Srbija, Tvoj glas je važan*. UNICEF
- Vasojević, N., Kirin, S., & Vučetić, I. (2021). Kako učenici srednjih škola u Srbiji doživljavaju učenje na daljinu. U V. Džinović i T. Nikitović (Ur.), *Kvalitativna istraživanja kroz discipline i kontekste: osmišljavanje sličnosti i razlika* (54-57). Beograd: Institut za pedagoška istraživanja i Institut za psihologiju - Univerzitet u Beogradu. <http://ipir.ipisr.org.rs/handle/123456789/424>
- Weber R.P. (1990). *Basic Content Analysis*. Sage Publications.
- Zavod za unapređivanje obrazovanja i vaspitanja (2021). *Prikaz i analiza rezultata istraživanja - Izvođenje obrazovno vaspitnog procesa učenjem na daljinu*. Zavod za unapređivanje obrazovanja i vaspitanja.
- Zavod za vrednovanje kvaliteta obrazovanja i vaspitanja (2021). *Izveštaj o vrednovanju nastave na daljinu u gimnazijama/ osnovnim školama*. ZVKOV

Prilog 1: Spisak škola u kojima je realizovano istraživanje

Osnovne škole:

1. OŠ "Meša Selimović" Novi Pazar
2. OŠ "Milena Pavlović Barili" Beograd
3. OŠ "Kosta Trifković" Novi Sad
4. OŠ "Žarko Zrenjanin" Apatin
5. OŠ "Dositej Obradović" Loznica
6. OŠ "Desanka Maksimović" Gornji Milanovac
7. OŠ "Rade Končar" Zemun
8. OŠ "Ilija Garašanin" Grocka
9. OŠ "Branko Radičević" Smederevo
10. OŠ "Dositej Obradović" Vranje
11. OŠ "Milan Ilić Čiča" Aranđelovac
12. OŠ "Marija Bursać" Beograd
13. OŠ "Dositej Obradović" Sombor
14. OŠ "Emilija Ostojić" Požega
15. OŠ "Josif Marinković" Novi Bečej
16. OŠ "Branko Radičević" Novi Beograd
17. OŠ "Učitelj Tasa" Niš
18. OŠ "Stojan Novaković" Šabac
19. OŠ "Nikola Tesla" Bački Brestovac
20. OŠ "Vuk Karadžić" Požarevac

Srednje škole:

1. ETŠ "Mihailo Pupin" Novi Sad
2. Ekonomsko-trgovinska škola, Novi Pazar
3. Gimnazija "Veljko Petrović", Sombor
4. Gimnazija "Bora Stanković" Vranje
5. Gimnazija "Vuk Karadžić", Loznica
6. XIII Beogradska gimnazija
7. Ekonomsko-trgovinska škola, Smederevo
8. Škola za negu lepote, Beograd
9. Deseta gimnazija Mihajlo Pupin, Beograd
10. Tehnička škola GSP, Beograd
11. Tehnička škola, Šabac
12. ETŠ "Nikola Tesla" Niš
13. Gimnazija "Uroš Predić", Pančevo
14. Gimnazija "Isidora Sekulić" Novi Sad
15. Tehnička škola "Mileta Nikolić" Aranđelovac
16. Zemunska gimnazija, Beograd
17. MOC "Radoje Dakić" Beograd

Prilog 2: Vodiči za intervjuje i fokus grupne diskusije

PROTOKOL ZA FOKUS GRUPE S UČENICIMA

NIŽI RAZREDI OSNOVNE ŠKOLE

Zdravo, _____, ja sam (navedi ime) s Instituta za psihologiju iz Beograda.

Hvala vam što ste pristali da razgovarate sa mnom o tome kako vam je bilo tokom pandemije. Zanima me kako vam je u školi, kako učite, što radite u slobodno vreme i kako vam je kod kuće. S vama i sa drugim učenicima u vašoj i drugim školama u Republici Srbiji razgovaramo o tim temama kako bismo bolje razumeli učenike i dali neke preporuke o tome kako u budućnosti unaprediti nastavu da bolje odgovara učenicima.

Vaši nastavnici su nam preporučili neke učenike s kojima možemo razgovarati, a i vaši roditelji su se s tim složili. Da li je i vama u redu da o tim stvarima malo popričamo?

Razgovor će trajati oko 45 do 60 minuta. Jako nam je važno da čujemo vaša iskustva i razmišljanja. Ja ću vam postavljati razna pitanja, a vi odgovorite kako želite. Ovde nema tačnih i netačnih odgovora, sve što kažete nama je zanimljivo i vredno. Slobodno recite sve što mislite.

Ako vam neko pitanje nije jasno slobodno tražite da ga objasnim. Možete dodati i nešto što nisam pitala, ukoliko je vama to važno.

S obzirom da neću moći da zapamtim sve što ćete mi reći, želela bih da snimim ovaj naš razgovor. Snimak će biti dostupan samo glavnim istraživačima, a nakon transkripcije izbrisan. Da li je to OK?

Sve što kažete tokom razgovora ostaje među nama. Svi prikupljeni podaci biće anonimni, i niko iz škole neće znati o čemu smo razgovarali, niti šta ste vi rekli.

Ako ne želite da odgovorite na neko pitanje ili želite da prekinete razgovor, slobodno recite!

Da li je sve jasno? Pre nego što počnemo, da li vi imate možda neko pitanje za mene?

ISKUSTVO ŠKOLE

Kako vam je u 4. razredu?

Da li volite da idete u školu? Više ili manje nego kad ste bili u nižim razredima?

Šta je dobro u vašoj školi? Šta vam se baš ne sviđa?

Šta je sve u vašoj školi zbog pandemije drugačije nego ranije (ako ne spomenu: šta je drugačije tokom nastave i u radu nastavnika? Šta je drugačije tokom odmora? Ima li vannastavnih aktivnosti?)? Šta mislite o tome (da li vam smetaju te mere ili ste se već navikli)?

Šta mislite, da li ste u školi naučili isto koliko i učenici koji su išli u školu kad nije bilo pandemije? Da li ste vi bolji ili lošiji učenici od njih? Po čemu?

ISKUSTVO (SAMO)IZOLACIJE (prvo objasniti šta se pod ovim misli)

Da li ste ove školske godine bili u (samo)izolaciji/ imali nastavu na daljinu?

Opišite mi kako izgledaju vaši dani kada ste u (samo)izolaciji. Kako provodite dan kad ne smete da izađete iz kuće?

Kako se osećate kad ste u (samo)izolaciji?

Kako izgleda nastava na daljinu? Da li vam se to dopada? [ovde treba imati u vidu da ovi učenici imaju samo perspektivu s početka pandemije - oni su samo u drugom polugodištu drugog razreda imali nastavu na daljinu] Šta vam se dopada? Šta vam se ne dopada? Šta vam teško pada?

Da li vam neko iz porodice pomaže u nastavi na daljinu? U čemu (u pristupu tehnologiji, u izradi domaćih zadataka, u slanju zadataka itd.)? A neko van porodice? (npr. privatni nastavnik, nastavnik u boravku)

PANDEMIJSKO ISKUSTVO ŽIVOTA

A kako inače provodite svoje slobodno vreme? Kako se igrate? Čime se bavite?

- Koliko vremena provodite u igri van kuće? Šta radite?
- Koliko vremena provodite u igranju igrica? Šta igrate?
- Koliko vremena provodite na društvenim mrežama? Šta radite?
- Koliko vremena provodite gledajući različite sadržaje na YouTube-u, Tik-Tok-u? Šta gledate?

Da li idete na neke dodatne aktivnosti u školi ili van nje?

Na koje načine se družite s prijateljima?

Kako provodite vreme s porodicom?

Da li negde i nekako pratite informacije o pandemiji, da li znate šta se dešava i da li razgovarate međusobno o tome?

Kako bi izgledao vaš život da nema pandemije? Da li bi bio isti kao i sad ili drugačiji? U čemu bi bio drugačiji?

Da li je pandemija nekako pozitivno uticala na vaš život?

PROTOKOL ZA INDIVIDUALNE RAZGOVORE S UČENICIMA

NIŽI RAZREDI OSNOVNE ŠKOLE

Zdravo _____, ja sam (navedi ime) s Instituta za psihologiju iz Beograda.

Hvala ti što si pristao/la da razgovaraš sa mnom o tome kako si tokom pandemije. Zanima me kako ti je u školi, kako učiš, šta radiš u slobodno vreme i kako ti je kod kuće. S tobom i drugim učenicima u tvojoj i brojnim školama u Republici Srbiji razgovaramo o tim temama, kako bismo bolje razumeli učenike i dali neke preporuke o tome kako u budućnosti može da se unapredi nastava da više odgovara učenicima.

Tvoja učiteljica nam je preporučila neke učenike s kojima možemo da razgovaramo, između ostalih i tebe. Tvoji roditelji su se s tim složili. Da li ti je u redu da malo porazgovaramo o tim stvarima?

Razgovor će trajati oko 20 minuta. Veoma nam je važno da čujemo tvoja iskustva i mišljenja. Ja ću ti postavljati razna pitanja, a ti odgovori ono što misliš. Ovdje nema tačnih i netačnih odgovora, sve što nam budeš ispričao/la nama je zanimljivo i važno. Slobodno nam kaži sve što misliš.

Ako ti neko pitanje nije jasno, slobodno traži da ti pojasnim. Dok odgovaraš možeš da dodaš i nešto što te nisam pitala, ako ti se čini da je to važno.

Pošto ne mogu da zapamtim sve što ćeš mi reći, volela bih da snimim ovaj razgovor, da je li to u redu? Sve što budeš ispričao/la tokom ovog razgovora ostaje među nama. Podatke koje prikupimo ovim razgovorom mi ćemo čuvati pod šifrom – anonimno. Niko iz škole neće biti upoznat s tim o čemu smo razgovarali.

Ako na pojedina pitanja ne želiš da odgovoriš ili u nekom trenutku poželiš da prekineš razgovor, slobodno reci!

Da li ti je sve jasno? Pre nego što počnemo, da li možda ti imaš neko pitanje za mene?

Predlažem da prvo porazgovaramo o tebi i tvojoj školi tokom pandemije. Je li to ok?

MOJE ŠKOLOVANJE TOKOM PANDEMIJE

Za početak, zanima me kako bi ti sebe opisala/o kao učenicu/učenika? (ako učenik ne spomene, pitati za osobine, interesovanja, želje, voli li školu, koliko je uspešan/na)

Hajde da sam malo razgovaramo o nastavi na daljinu. *[vratiti dete na početak te situacije, ti sada bilo/la u drugom razredu; sve o čemu ćemo pričati odnosi se na period od tog trenutka, pa sve do sada]

Da li si tokom ove školske godine imao/la nastavu na daljinu? *[pojasniti, mislim na one dane kada si nastavu pratio/la kod kuće ili preko interneta ili preko televizije; proveriti koliko je je takvih situacija bilo - da li samo dok je bila TV nastava ili nekad i tokom prošle i ove školske godine]

Molim te opiši mi kako je nastava na daljinu izgledala za tebe i tvoje odeljenje? Ako nije, pitati; **Da li si u prethodnoj školskoj godini imao/la nastavu na daljinu?** (ako učenik/ca ne spomene: Opiši kako je izgledao uobičajeni školski dan kad si imao/la nastavu na daljinu. Da li je učiteljica držala nastavu uživo preko Interneta? Na koji način vam je učiteljica zadavala zadatke? Kako je pregledala zadatke? Kako ti se to sve dopalo?)

Kako si pratio/la (šta si sve koristio/la za) nastavu na daljinu? A kako si najčešće pratio/la nastavu na daljinu: preko TVa, računara, tableta ili mobilnog telefona? *[za decu niskog SES-a_ koristeći materijale koje su ti u papiru dostavljali iz škole] **Imaš li svoj uređaj ili ga deliš s nekim? Da li si imao/la nekih problema s internetom za nastavu na daljinu?**

Gde si i kako najčešće pratio/la nastavu na daljinu? Da li si imao prostor u kom si mogao/la nesmetano da pratiš nastavu na daljinu? Da li si nastavu na daljinu pratio/la sam/a ili u prisustvu nekoga drugoga iz porodice? (ako odgovori da je to bilo u prisustvu drugih, pitati: Da li ti je to smetalo ili je bilo u redu?) **A kako si se ti osećao/la u toj situaciji?**

Sad me zanima kako je bilo tokom pandemije kad ste imali nastavu u učionicama.

- **Kako se tokom pandemije odvijala nastava u školi u tvom odeljenju? Po čemu se trenutna nastava u odeljenju razlikuje u odnosu na period pre pandemije?** [*Razraditi dodatnim pitanjima*]
- **Da li ti se više sviđa nastava na daljinu ili nastava u školi? Zašto?** (u zavisnosti od elaboracije pitati: Šta ti se sviđa u određenom obliku nastave? Šta ti se ne sviđa u određenom obliku nastave?) [*Razraditi dodatnim pitanjima*].
- **Da li su tvoje učiteljice i/ili neko drugi iz škole (logoped, pedagog, psiholog itd.) radili nešto dodatno s tobom tokom ove školske godine?** (ako se ne spomene pitati: Šta su radili? Kako? Koliko često? Kako je to prošlo? Koliko si zadovoljan/na time?)
- **Da li su ti učiteljice davale drugačije zadatke ili uputstva nego drugim učenicima? Da li su ti nekako drugačije pomagale? Da li se to razlikuje u odnosu na period pre pandemije?**

Zanima me i šta misliš o sledećem...

- **Da li je i na koji način pandemija uticala na to...:** *[nije neophodno detaljisati]*
 - šta si ti sve naučio/la u školi?
 - koliko i kako si izvršavao/la školske obaveze?
 - koliko si se trudio/la u školi?
 - tvoje ocene?
 - odnose s učiteljicama?

MOJ ŽIVOT VAN ŠKOLE TOKOM PANDEMIJE

Dosta o školi. Sad me zanimaju neke stvari o tvom životu van škole tokom pandemije.

- **Molim te opiši kako provodiš vreme van škole. Na koji se način to promenilo u odnosu na period pre pandemije?**
 - **Koliko se često i kako družiš s prijateljima? Kako se to promenilo u odnosu na period prije pandemije?**
 - **Koliko vremena provodiš na društvenim mrežama i igrajući igrice? Da li se to promenilo u odnosu na period pre pandemije? Kako se promenilo?**
 - **Ideš li na neke aktivnosti van škole (ako daroviti/učenici s teškoćama ne spomenu pitati i za usluge i aktivnosti vezane uz njihove specifičnosti/ potrebe)? Da li je pandemija uticala na tvoje učestvovanje u njima? Na koji način?**
 - **Koliko si zadovoljan/na time kako provodiš vreme van škole?**
 - **Je li pandemija nekako uticala baš na tebe lično? Kako je uticala na tvoje:**
 - bavljenje fizičkim aktivnostima i sportom;
 - tvoje odnose s prijateljima;
 - raspoloženje, na to kako se osećaš?
- Da li ti je u bilo kom času bilo teško tokom pandemije? Ako jeste, Reci mi nešto o tome, zašto ti je tada bilo teško. Šta ti je tada pomoglo/ dobro došlo ili te oraspoložilo?**

PANDEMIJA U PORODIČNOM DOMU

I za kraj nekoliko pitanja o tome kako se pandemija odrazila na tvoju porodicu.

- **Da li su roditelji i/ili drugi članovi porodice bili uključeni u tvoje školsko učenje tokom pandemije? Ako jesu, Kako, koliko i na koji način? (u zavisnosti od elaboracije pitati: Koliko često? Iz kojih predmeta? Više nego inače? Koliko si zadovoljan/na time?)**
- **Kako je pandemija uticala na život tvoje porodice? Šta je drugačije nego pre? Ima li nekih promena u tome kako provodite vreme kao porodica? (Obratiti pažnju na promene u načinu na koji se provode porodično vreme i praznici.)**
- **Da li je tokom pandemije došlo do promena u odnosima među članovima porodice? Ako da: Kako si ti to doživeo/la?**
- *[samo ako dete ne navede neke pozitivne uticaje, ili, ukoliko navede manji broj, možemo sumirati i reći - već si mi rekao da ti se kod pandemije dopalo to što si ... (provodio više vremena sa roditeljima), da li ima (još) nešto što bi rekao da je dobro u vezi sa pandemijom?*

Zahvaljujem ti se na razgovoru, bilo je mi je veoma zanimljivo da slušam o tvojim iskustvima! Nadam se da je i tebi ovaj razgovor protekao u redu. Da li ima još nešto što želiš da kažeš za kraj ili neko pitanje koje želiš da postaviš?

PROTOKOL ZA INDIVIDUALNE RAZGOVORE S RODITELJIMA

Dobar dan, ja sam (navedi ime) s Instituta za psihologiju iz Beograda.

Hvala Vam što ste se odazvali pozivu na razgovor o tome kako je Vaše dete doživelo pandemiju ove i prošle školske godine, kad se nastava odvijala na daljinu, kao i onda kad se održavala u školi pod epidemiološkim merama. Zanima nas kako Vi, kao osoba koja najbolje poznaje dete, vidite nju/njega u kontekstu škole, ali i van škole i u porodičnom okruženju. Želja nam je da bolje razumemo iskustva učenika u pandemiji i damo određene preporuke za unapređivanje učenja i nastave u našim školama.

Razgovor će trajati oko pola sata. Postaviću Vam pitanja, a Vi odgovarajte onako kako mislite. Ako neko pitanje nije jasno, svakako me pitajte, a kao odgovor možete dodati i nešto što nije pitano, ukoliko smatrate da je važno spomenuti.

Razgovor će se sastojati od tri grupe pitanja: prvo ćemo razgovarati o školovanju Vašeg deteta tokom pandemije, zatim o provođenju slobodnog vremena, i na kraju o tome kako je tokom pandemije (bilo) kod kuće.

Kako bih u potpunosti mogla da se skoncentrišem na razgovor, zamoliću Vas za pristanak na snimanje razgovora. Da li je to Vama u redu?

Sve što kažete tokom razgovora je poverljivo. Podatke prikupljene tokom razgovora čuvaćemo pod šifrom – anonimno. Niko iz škole neće imati uvid u to što je rečeno tokom ovog razgovora.

Ako ne možete da odgovorite na neko pitanje ili želite da prekinete razgovor, slobodno recite!

Da li ima nekih nejasnoća? Da li imate neko pitanje ili možemo da počnemo?

KONTEKST

- Možete li mi reći koji je najviši nivo obrazovanja koji ste završili? Da li ste zaposleni, čime se bavite?
- Ko sve živi u Vašem domaćinstvu, sa kim sve dete živi?

ŠKOLOVANJE MOG DETETA TOKOM PANDEMIJE

- Za početak možete li da mi opišete svoje dete? Kakva je učenica/učenik? Šta su mu/ joj jake i slabe strane?
- Kako se škola Vašeg deteta snalazi u pandemiji?
- Kako se odvijala nastava na daljinu Vašeg deteta tokom pandemije? (ako učesnik ne spomene pitati: Da li su nastavnici držali nastavu uživo u realnom vremenu? Na koji su način zadavali zadatke? Kako su komunicirali i davali povratne informacije o njihovom radu? Da li su na neki način održavali dodatnu/dopunsku nastavu?)
- Da li Vaše dete ima tehničke preduslove za praćenje nastave na daljinu? Da li je to tako bilo od početka pandemije? Ko je obezbedio preduslove za to? (ako roditelj ne spomene pitati za digitalni uređaj, brzu i pouzdanu internet vezu)
- Da li Vaše dete ima prostorne preduslove za praćenje nastave na daljinu? (u zavisnosti od dinamike pitati: Gde je Vaše dete obično bilo tokom nastave na daljinu? Da li je još neko bio u istoj prostoriji?)

- Šta mislite o nastavi pod epidemiološkim merama u školi Vašeg deteta? Po čemu se razlikuje njegovo/njeno iskustvo nastave u školi u odnosu na period pre pandemije? (obratiti pažnju i na spominjanje dopunske ili dodatne nastave.)
- Kako je tokom pandemije Vaše dete doživelo nastavu na daljinu i nastavu u školi pod epidemiološkim merama? (u zavisnosti od elaboracije postaviti i sledeća potpitanja: Da li više voli nastavu na daljinu ili nastavu u školi? Zašto? Šta mu/joj odgovara, a šta ne u svakom obliku nastave?)
- Kako ste uključeni u obrazovanje Vašeg deteta tokom pandemije? (u zavisnosti od elaboracije postaviti i sledeća potpitanja: Na koje sve načine? Iz kojih predmeta? Koliko često? Više ili manje nego inače? Kako ste se osećali u vezi sa tim? S kojim problemima ste se susretali u pružanju podrške i pomoći detetu?)
- Koliko ste zadovoljni saradnjom sa školom vezano za Vaše dete, tokom pandemije? Da li se razlikuje kvalitet saradnje u poređenju sa periodom pre pandemije? (u zavisnosti od elaboracije postaviti i sledeća potpitanja: Da li ste se obratili školi tokom pandemije? U kojoj situaciji? Da li su se zaposleni u školi obratili Vama tokom ovog razdoblja? U kojoj situaciji? Kako je to prošlo?)
- Da li je Vaše dete tokom pandemije imalo potrebu za razgovorom ili podrškom od nastavnika ili stručnih saradnika? Da li su učitelji i/ili stručni saradnici škole radili nešto posebno za ili sa Vašim detetom tokom pandemije? Koliko ste zadovoljni time? (ako se ne spomene pitati na koji način su učitelji/stručni saradnici posebno radili s detetom. Obratiti pažnju na to da li roditelj govori o nastavi na daljinu ili nastavi u školi,)
- Kako je školovanje tokom pandemije uticalo na Vaše dete u domenu:
 - usvajanja znanja i veština?
 - radnih navika i izvršavanja školskih obveza?
 - motivacije za učenje?
 - samopouzdanja i slike o sebi kao učeniku/ici?
 - ocena?
 - odnosa s učenicima iz razreda?
 - odnosa s nastavnicima?

ŽIVOT MOG DETETA VAN ŠKOLE TOKOM PANDEMIJE

- Opišite kako Vaše dete provodi slobodno vreme tokom pandemije? Na koji se način to promenilo u odnosu na period pre pandemije? Kako se osećate u vezi sa njegovim/njenim provođenjem slobodnog vremena?
- Da li je i na koji način pandemija uticala na učestvovanje Vašeg deteta u organizovanim aktivnostima van škole? Kako je to uticalo na njegov/njen razvoj? (Kod roditelja učenika s teškoćama posebno pitati za usluge van škole: logopeda, defektologa, socijalnih pedagoga, psihologa, pomoći kod učenja; kod roditelja darovitih pitati za dodatne radionice, klubove, kampove, mentorisanja...)
- Da li je i na koji način pandemija uticala na njegovo/njeno:
 - bavljenje fizičkim aktivnostima i fizičko zdravlje?
 - dnevni ritam i spavanje?
 - odnose s prijateljima?
 - psihičko zdravlje (npr. na zadovoljstvo, osećanja, zabrinutost)?

NAŠA PORODICA ZA VREME PANDEMIJE

- Kako je pandemija uticala na život Vaše porodice? Šta se promenilo u odnosu na period pre pandemije?
- Da li je usled pandemije došlo do promena u odnosima među članovima porodice? (ako se ne spomene pitati je li se promenio način provođenja slobodnog vremena i provođenja praznika, komunikacije deteta/dece sa Vama i dece međusobno ako ih je više.)
- Da li se i na koji način promenio radni status ili oblik rada ukućana? (ako se ne spomene pitati za rad od kuće roditelja i na koji je način to uticalo na život porodice.)
- Da li smatrate da je Vaše dete zbog pandemije uskraćeno za neka važna životna iskustva/događaje? Gde se to najviše manifestuje?
- Da li je pandemija imala i određene pozitivne efekte na Vaše dete?

Hvala Vam na razgovoru, bilo je vrlo značajno čuti Vaša iskustva! Nadam se da je i Vama razgovor bio prijatan. Da li želite još nešto da kažete ili pitate za kraj?

PROTOKOL ZA INDIVIDUALNE RAZGOVORE S NASTAVNICIMA

Dobar dan, ja sam (navedi ime) s Instituta za psihologiju iz Beograda.

*Hvala Vam što ste se odazvali pozivu na razgovor o uticaju pandemije virusa COVID-19 na sistem vaspitanja i obrazovanja, učenike, ali i Vas lično. Posebno želimo da razgovaramo o tome kako se **ime odabranog učenik/ce** snašao/la u pandemiji ove i prošle školske godine, kad se nastava odvijala na daljinu, kao i onda kad se održavala u školi pod epidemiološkim merama. Zanima nas kako Vi, kao učitelj/nastavnik koji dobro poznaje učenika, vidite njega/nju u kontekstu škole, ali i van škole i u porodičnom okruženju. Želimo da bolje razumemo iskustva učenika i učitelja/nastavnika u pandemiji i da damo određene preporuke za unapređivanje učenja i nastave u našim školama.*

Razgovor će trajati oko pola sata. Postaviću Vam pitanja, a Vi odgovarajte iskreno, onako kako mislite, ovde nema tačnih ni pogrešnih odgovora. Ako neko pitanje nije jasno, svakako me pitajte, a kao odgovor možete dodati i nešto što vas nisam pitao/la, ukoliko smatrate da je važno spomenuti.

Kako bih u potpunosti mogla da se skoncentrišem na razgovor, zamoliću Vas za pristanak na snimanje razgovora. Da li je to Vama OK?

Sve što kažete tokom razgovora je poverljivo. Podatke prikupljene tokom razgovora čuvaćemo pod šifrom – anonimno. Niko iz škole neće imati uvida u to što je rečeno tokom ovog razgovora.

Ako ne možete da odgovorite na neko pitanje ili želite da prekinete razgovor, slobodno recite!

Da li ima nekih nejasnoća? Da li imate neko pitanje ili možemo da počnemo?

0. KONTEKST

- Možete li mi reći koliko imate godina?
- Koliko dugo radite u školi? Da li Vam je ovo prvi posao? (ako nije - pitati šta je prethodno radio/-la i pre koliko se zaposlio/-la u školi)
- Za nastavnike predmetne nastave: Koji predmet/-e predajete?

1. ŽIVOT NASTAVNIKA U PANDEMIJSKO DOBA

Hvala Vam što ste se odazvali pozivu na razgovor o uticaju pandemije bolesti COVID-19 na obrazovni sistem, učenike, ali i Vas lično. Za početak možete li mi reći...

- **Na koji je način pandemija COVID-19 uticala na Vaš posao** (Obratiti pažnju na sledeće aspekte: promene u uslovima rada i zahtevima posla i u resursima, tj. dobijenoj podršci)?
- **Kako ste Vi doživeli te promene?** (ukoliko učesnik ne spomene pitati: Da li se i kako promenila Vaša uloga nastavnika/ce? Šta ste radili drugačije u poređenju sa periodom pre pandemije? Kako je to uticalo na Vas)
- **Kako su navedene promene na poslu izazvane pandemijom uticale na Vaše zadovoljstvo radom u školi?** Kako je sve što se dogodilo u prethodne dve godine uticalo na Vaš entuzijizam za podučavanje i za rad u školi?
- **Kako je pandemija uticala na Vaš život van škole?** Da li ste imali poteškoća u usklađivanju Vaših poslovnih i privatnih obaveza tokom pandemije? I za sam kraj ovog dela s ličnim pitanjima da li mi možete reći na koji je način pandemija uticala na život Vaše porodice?

2. ŠKOLOVANJE U PANDEMIJSKO DOBA

Hvala Vam na ovim odgovorima. Sada me zanima Vaše viđenje uticaja pandemije na učenike i školu.

OPŠTE

- **Kako je, po Vašem mišljenju, pandemija COVID-19 uticala na učenike?** U kojim se aspektima života taj uticaj najviše manifestovao? Da li se i u kojoj meri pandemija odrazila na njihovo fizičko i psihičko zdravlje?
- **Kako su se učenici uopšteno snašli u školovanju tokom pandemije?** Kako su promene u organizaciji vaspitno-obrazovnog procesa uticale na njihovo učenje, motivaciju i sliku o sebi kao učenicima (obratiti pažnju na: pažnju i koncentraciju, pristupe učenju, radne navike, vaspitno-obrazovne ishode)?

FOKUS NA GRUPU KOJOJ UČENIK PRIPADA

Sada sledi niz pitanja o uticaju pandemije na darovite/učenike s teškoćama/učenike iz nepovoljnijeg porodičnog okruženja, odnosno grupu kojoj pripada i _____.

- **Kako su se (daroviti/učenici s teškoćama/učenici iz nepovoljnijeg porodičnog okruženja) snašli u školovanju tokom pandemije?**

Popričajmo prvo o nastavi na daljinu i toj grupi učenika.

- **Koji su bili glavni izazovi tokom nastave na daljinu za tu grupu učenika?**
- **Kako ste se Vi nosili s tim izazovima?** Šta ste sve radili?
- **Da li ste i na koji način posebno komunicirali s tim učenicima?** Koliko im je odgovarala nastava na daljinu? Kako je taj oblik nastave uticao na njihovo učenje i motivaciju?
- **A kako su se ti učenici snašli tokom nastave u školi pod epidemiološkim merama?** Jeste li primetili razlike u njihovom ponašanju na času, učenju i motivaciji u odnosu na „normalnu“ nastavu pre pandemije?
- **U kojoj meri ste bili pripremljeni za rad s ovom grupom učenika tokom pandemije** (ukoliko učesnik ne spomene pitati koja znanja i veštine su im nedostajale)?
- **Kakva je bila Vaša saradnja sa stručnom službom škole i direktorom/kom tokom pandemije u vezi sa ovom grupom učenika?**
- **I na kraju ovog dela pitanja da li možete na osnovu svog iskustva navesti koji oblici podrške tokom pandemije bi bili od posebne koristi učenicima iz te grupe?**

3. ŠKOLOVANJE U PANDEMIJSKO DOBA - FOKUS NA KONKRETNOG UČENIKA

Za kraj porazgovarajmo o učeniku/učenici _____,

- Kako biste opisali _____ kao učenika/učenicu? Kakve su mu/joj osobine? Šta su mu/ joj jake strane? U kojim oblastima mu/joj je potrebna podrška?
- Kakvu podršku ima u porodici? Kakva očekivanja i želje za njega/nju vezano za školu imaju roditelji? U kakvim porodičnim uslovima živi?
- Kako se _____ snašao/la u školovanju tokom pandemije? Šta su bili glavni izazovi za njega/nju? Kako se to razlikuje u odnosu na razdoblje pre pandemije?
- Je li i na koji način školovanje tokom pandemije kod _____ uticalo na:
 - usvajanje znanja i veština?
 - radne navike i izvršavanje školskih obveza?
 - motivaciju za učenje?
 - samopouzdanje i sliku o sebi kao učenika?
 - ocene?
 - odnose s učenicima iz razreda?
 - odnose s nastavnicima?
- Šta ste sve radili kako bi mu/joj pomogli tokom pandemije? Da li smatrate da je to učeniku/ci bilo korisno?
- Kakvu ste saradnju tokom pandemije imali s roditeljima _____? Da li možete da procenite u kojoj su meri roditelji podržavali _____ u obrazovanju tokom pandemije? Da li se to razlikuje u odnosu na period pre pandemije?
- A sa kolegama?
- Da li je pandemija imala neke pozitivne efekte na _____?
- I za sam kraj da završimo u vedrom tonu da li je rad u školi tokom pandemije za Vas imao neke pozitivne efekte?

Zahvaljujem Vam se na razgovoru, bilo je vrlo značajno čuti Vaša iskustva! Nadam se da je i Vama razgovor bio prijatan. Da li želite još nešto da kažete ili pitate za kraj?

PROTOKOL ZA FOKUS GRUPE S UČENICIMA - SREDNJA ŠKOLA

Zdravo, _____, ja sam (navedi ime) s Instituta za psihologiju iz Beograda.

Hvala vam što ste pristali da razgovarate sa mnom o tome kako vam je bilo tokom pandemije. Zanima me kako vam je u školi, kako učite, što radite u slobodno vreme i kako vam je kod kuće. S vama i sa drugim učenicima u vašoj i drugim školama u Republici Srbiji razgovaramo o tim temama kako bismo bolje razumeli učenike i dali neke preporuke o tome kako u budućnosti unaprediti nastavu da bolje odgovara učenicima.

Vaši nastavnici su nam preporučili neke učenike s kojima možemo razgovarati, a i vaši roditelji su se s tim složili. Da li je i vama u redu da o tim stvarima malo pričamo?

Razgovor će trajati oko 45 do 60 minuta. Jako nam je važno da čujemo vaša iskustva i razmišljanja. Ja ću vam postavljati razna pitanja, a vi odgovorite kako želite. Ovde nema tačnih i netačnih odgovora, sve što kažete nama je zanimljivo i vredno. Slobodno recite sve što mislite.

Ako vam neko pitanje nije jasno slobodno tražite da ga objasnim. Možete dodati i nešto što nisam pitala, ukoliko je vama to važno.

S obzirom da neću moći da zapamtim sve što ćete mi reći, želela bih da snimim ovaj naš razgovor. Snimak će biti dostupan samo glavnim istraživačima, a nakon transkripcije izbrisan. Da li je to OK?

Sve što kažete tokom razgovora ostaje među nama. Svi prikupljeni podaci biće anonimni, i niko iz škole neće znati o čemu smo razgovarali, niti šta ste vi rekli.

Ako ne želite da odgovorite na neko pitanje ili želite da prekinete razgovor, slobodno recite!

Da li je sve jasno? Pre nego što počnemo, da li vi imate možda neko pitanje za mene?

SADAŠNJOST: LIČNA I GENERACIJSKA SFERA

Lična sfera

Šta pomislite kad čujete reč „pandemija“?

Da li je i na koji način pandemija uticala na vaš život?

U kojim se delovima vašeg života to najviše videlo/ispoljilo?

Šta je sve u vašem školovanju zbog pandemije drugačije nego ranije (*ako ne spomenu: šta je drugačije tokom nastave i u radu nastavnika? Šta je drugačije tokom odmora? Ima li vannastavnih aktivnosti?*)? Šta mislite o tome (*da li vam smetaju te mere ili ste se već navikli*)?

Da li je i kako pandemija uticala na:

- to što ste naučili u školi?
- radne navike i motivaciju za školu?
- samopouzdanje i vašu sliku o sebi?
- provođenje slobodnog vremena?
- dnevni ritam i spavanje?
- bavljenje aktivnostima, hobijima i sportom?
- odnose s prijateljima?
- odnose s članovima porodice?
- psihičko zdravlje?

Generacijska sfera

Na koji je način pandemija uticala na vas kao generaciju, na vas i vaše vršnjake?

U poređenju sa prethodnim generacijama koje nisu bile pogođene pandemijom, osećate li se uskraćenima za neke stvari i događaje, kao da ste možda nešto propustili? Šta? (*ako se ne spomene pitati i za kvalitetno obrazovanje - koliko je bila dobra i korisna nastava i šta su naučili, upoznavanje novih ljudi, zaljublivanje i ostvarivanje veza*)

Da li pratite informacije i razgovarate li međusobno o pandemiji? Kakvi su ti razgovori?

Da li je za vas pandemija i dalje vanredno ili je već sad postala neko normalno stanje?

BUDUĆNOST

Da li je pandemija uticala na vaše želje i planove za budućnost?

Da li je pandemija uticala na to kako gledate na zdravlje, na druge ljude i društvo u celini?

Kako će odrastati i živeti vaša generacija mladih kad pandemija prođe?

Za kraj, da li je pandemija donela i neke pozitivne stvari u vaše živote?

PROTOKOL ZA INDIVIDUALNE RAZGOVORE S UČENICIMA

VIŠI RAZREDI OSNOVNE ŠKOLE I SREDNJA ŠKOLA

Zdravo, _____, ja sam (navedi ime) s Instituta za psihologiju iz Beograda

Hvala ti što si pristao/la da razgovaraš sa mnom o tome kako si tokom pandemije. Zanima me kako ti je u školi, kako učiš, što radiš u slobodno vreme i kako ti je kod kuće. S tobom i drugim učenicima u tvojoj i drugim školama u Republici Srbiji razgovaramo o tim temama kako bismo bolje razumeli učenike i dali neke preporuke o tome kako u budućnosti može da se unapredi nastava da više odgovara učenicima.

Tvoja nastavnica nam je preporučila neke učenike s kojima možemo razgovarati, između ostalih i tebe. Tvoji roditelji su se s tim složili. Da li ti je u redu da malo porazgovaramo o tim stvarima?

Razgovor će trajati oko 20tak minuta. Veoma nam je važno da čujemo tvoja iskustva i mišljenja o ovoj temi. Ja ću ti postavljati razna pitanja, a ti odgovori ono što misliš. Ovde nema tačnih i netačnih odgovora, sve što kažeš nama je zanimljivo i vredno. Slobodno nam kaži sve što misliš.

Ako ti neko pitanje nije jasno slobodno traži da ti pojasnim. Kao odgovor možeš da dodaš i nešto što te nisam pitao/la, ukoliko je tebi to važno.

Pošto ne mogu da zapamtim sve što ćeš mi reći, volela bih da snimim ovaj razgovor, da je li to u redu?

Sve što budeš ispričao/la tokom ovog razgovora ostaje među nama. Podatke koje prikupimo ovim razgovorom mi ćemo čuvati pod šifrom – anonimno. Niko iz škole neće biti upoznat o čemu smo razgovarali.

Ako na pojedina pitanja ne želiš da odgovoriš ili u nekom trenutku poželiš da prekineš razgovor, slobodno reci!

Da li ti je sve jasno? Pre nego što počnemo, imaš li ti možda neko pitanje za mene?

Pandemija je počela u martu 2020. godine, a tu je i danas. Škola, rad i život gotovo svih nas doživeli su određene promene. Za početak molim te reci mi... Da li se sećaš početka pandemije? Kako je tebi to tada izgledalo? Šta se sve promenilo?

- **Kako je pandemija delovala na tvoj život i tebe lično?** (ako učenik ne elaborira odgovor, postaviti potpitanje: Što je i kako u tvom životu drugačije nego pre?)

Puno ti hvala, a sada predlažem da porazgovaramo o tvojoj školi tokom pandemije.

MOJE ŠKOLOVANJE TOKOM PANDEMIJE

- **Za početak me zanima kako bi ti sebe opisala/o kao učenicu/učenika?** (ako učenik ne spomene, pitati za osobine, interesovanja, želje, voli li školu, u čemu je uspešan/na koliko je uspešan/na)
- **Kako se tvoja škola snalazi u pandemiji?**

Prvo ćemo razgovarati o nastavi na daljinu tokom pandemije. Da pojasnimo, kada govorimo o nastavi na daljinu, govorimo o onim periodima kada si pratio/la nastavu od kuće, preko TVa ili u kombinovanom modelu, pola u školi, pola od kuće.

- **Kako se odvijala nastava na daljinu za tebe i tvoje odeljenje?** (ako sagovornik ne spomene: Zamoliti da opiše strukturu tipičnog školskog dana tokom nastave na daljinu. Jesu li nastavnici držali nastavu uživo u stvarnom vremenu? Na koji su način zadavali zadatke? Kako su komunicirali i davali povratne informacije o tvom radu? Što misliš o tome? Jesu li održavali dopunsku/dodatnu nastavu?)

- **Kako si pratio/la (šta si sve koristio/la za) nastavu na daljinu: računar, tablet ili mobilni telefon? *** [za decu niskog SES-a_ koristeći materijale koje su ti u papiru dostavljali iz škole] **Imaš li svoj uređaj ili ga deliš s nekim? Da li si imao/la nekih problema s internetom za nastavu na daljinu? Da li si na početku pandemije, kada je krenulo učenje od kuće, imao tehničke predušlove? Ko je obezbedio predušlove za praćenje nastave za tebe?** (ako učenik ne spomene: pitati za digitalni uređaj, brzu i pouzdanu internetsku vezu)
- **Gde si i kako uobičajeno pratio/la nastavu na daljinu? Da li si imao prostor u kom si mogao/la nesmetano da pratiš nastavu na daljinu? Da li si nastavu na daljinu pratio sam/a ili u prisustvu nekoga drugoga iz porodice?** (ako odgovori da je to bilo u prisustvu drugih, pitati: *Koja je bila uloga drugih? Kako je to uticalo na tvoje praćenje nastave na daljinu?, da li ti je to smetalo ili je bilo u redu?*) **A kako si se ti osećao/la u toj situaciji?**

Sad me zanima kako je bilo tokom pandemije kad ste imali nastavu u učionicama.

- **Kako se tokom pandemije odvijala nastava u školi za tebe i tvoje odeljenje? Po čemu se trenutna nastava u školi razlikuje u odnosu na period pre pandemije?** [*Razraditi dodatnim pitanjima*]
- **Da li ti se više sviđa nastava na daljinu ili nastava u školi? Zašto?** (u zavisnosti od elaboracije pitati: *Šta ti odgovara u pojedinom obliku nastave? Koji su za tebe nedostaci pojedinog oblika nastave? A prednosti?*)
- **Da li si imao potrebu za razgovorom ili nekom drugom vrstom pomoći od nastavnika i stručnih saradnika tokom pandemije? Jesu li tvoji nastavnici i/ili neko drugi iz škole (pedagoškinja, psihološkinja, logoped, itd.) radili dodatno s tobom tokom pandemije?** (ako se ne spomene pitati: *Šta su radili? Kako? Koliko često? Kako je to prošlo? Koliko si zadovoljan/na time?*) **Da li su nastavnici prilagođavali nastavu i materijale tokom pandemije tvojim potrebama? Kako? Da li se to razlikuje u odnosu na period pre pandemije?**
- **Da li je i na koji način pandemija uticala na tvoje:** [*nije neophodno detaljisati*]
 - savladavanje gradiva?
 - radne navike i izvršavanje školskih obaveza?
 - motivaciju za učenje (*prilagoditi izraz ako ne razume: trud ili volju za učenjem*)?
 - samopouzdanje? (*prilagoditi, koliko veruješ u sebe, koliko misliš da možeš nešto da uradiš, da naučiš, da znaš...*)
 - ocene?
 - odnose s učenicima iz odeljenja?
 - odnose s nastavnicima?
 - planove koje imaš u vezi upisa srednje škole (*za učenike osnovne škole*) /upisa fakulteta ili zaposlenja? (*za učenike srednjih škola*)

MOJ ŽIVOT IZVAN ŠKOLE TOKOM PANDEMIJE

Dosta o školi. Sad me zanimaju neke stvari o tvom životu izvan škole tokom pandemije.

- **Kako provodiš vreme izvan škole? Na koji se način to promenilo u odnosu na period pre pandemije?**
- **Koliko često i kako se družiš s prijateljima? Kako se to promenilo u odnosu na period pre pandemije?**

- **Koliko vremena provodiš na društvenim mrežama i igrajući igrice? Da li se to promenilo u odnosu na period pre pandemije? Kako se promenilo?**
- **Ideš li na neke aktivnosti van škole (ako daroviti/učenici s teškoćama ne spomenu pitati i za usluge i aktivnosti vezane uz njihove specifičnosti/potrebe) ? Da li je pandemija uticala na tvoje učešće u aktivnostima izvan škole? Na koji način?**
- **Koliko si zadovoljan/na time kako provodiš vreme izvan škole?**
- **Smatraš li da si zbog pandemije propustio/la neka važna životna iskustva ili događaje? Koje?**
- **Da li je i na koji način pandemija uticala na tvoje:**
 - bavljenje fizičkim aktivnostima i zdravlje?
 - dnevni ritam i spavanje?
 - psihičko zdravlje? (*izraz psihičko zdravlje se po potrebi može objasniti kao: Kako se najčešće osećaš? Kako bi opisao/la – koliko energije obično imaš? Koliko si (ne)zadovoljan/na? Da li ti se dešava da se uznemiriš bez jasnog razloga? Veseo/tužna? Imaš li kakve brige? Osećaš li se prihvaćeno/usamljeno?*)
- **Da li ti je ikad bilo teško tokom pandemije? Ako jeste, Reci mi nešto o tome, zašto ti je tada bilo teško. Ko ti je bio podrška tokom pandemije? Ko ti je pomagao? Šta ti je sve pomagalo da se oraspoložiš?**

PANDEMIJA U PORODIČNOM DOMU

I za kraj nekoliko pitanja o tome kako se pandemija odrazila na tvoju porodicu. Da li su roditelji i/ili drugi članovi porodice bili uključeni u tvoje obrazovanje tokom pandemije? Ako jesu, kako, koliko i na koji način? (zavisno od elaboracije pitati: Koliko često? Iz kojih predmeta? Više nego inače? Koliko si zadovoljan/na time?)

- **Kako je pandemija uticala na život tvoje porodice? Šta se promenilo u odnosu na period pre pandemije? (ako se ne spomene pitati za radni status ili oblik rada roditelja te na koji je način to uticalo na život porodice.) Ima li nekih promena u tome kako provodite vreme kao porodica? (Obratiti pažnju na promene u načinu na koji se provode porodično vreme i praznici.)**
- **Da li je tokom pandemije došlo do promena u odnosima među članovima porodice? Ako da: Kako si ti to doživeo/la? (ako ne spomene pitati da li se promenila komunikacija s roditeljima, bakama i dedovima, te braćom/sestrama ako ih ima.)**
- *[samo ako dete ne navede neke pozitivne uticaje, ili, ukoliko navede manji broj, možemo sumirati i reći - već si mi rekao da ti se kod pandemije dopalo to što si ... (provodio više vremena sa roditeljima), da li ima (još) nešto što bi rekao da je dobro u vezi sa pandemijom?*

Zahvaljujem ti na razgovoru, bilo je mi je jako zanimljivo čuti o tvojim iskustvima! Nadam se da je i tebi razgovor bio OK. Želiš li još nešto reći za kraj ili nešto pitati